PAŽINTIS

J. L. ACKRILL

ARISTOTELIS

Serija "Pažintis", leidžiama nuo 1992 m.

Jau išleista:

John Gray	*Liberalizmas*
Peter Burke	*Renesansas*
Robert Nisbet	*Konservatizmas*
Algis Mickūnas, David Stewart	*Fenomenologinė filosofija*
Georges Brabant	*Psichoanalizė*

Rengiama spaudai:

Peter L. Berger	*Sociologija*
George Steiner	*Heidegger*
A.J.P. Taylor	*Tarpukario Europa*
Nicholas de Lange	*Judaizmas*
John V. Baldwin	*Viduramžių kultūra*
Alan Williams	*Europos bendrija*

J. L. Ackrill

ARISTOTELIS

Iš anglų kalbos vertė Mantas Adomėnas

ATVIROS LIETUVOS FONDAS

Vilnius, 1994

~~UDK 101.9~~ Aristotelis

Versta iš: J.L.Ackrill. *Aristotle the Philosopher*/Seventh
impression. – Oxford: Oxford University Press, 1991

Išleido leidykla "PRADAI" Atviros Lietuvos fondo užsakymu
ISBN 9986–405–21–1

Pratarmė

Šioje knygoje aš siekiau ne tik suteikti informaciją, bet ir pažadinti domėjimąsi Aristotelio sprendžiamomis filosofinėmis problemomis, jo argumentais ir idėjomis. Mėginau atskleisti nepaprastą jo filosofinių tyrinėjimų mastą ir žavesį, parodyti, kodėl šiuolaikiniai filosofai jį taip didžiai vertina. Aš labai tikiuosi, kad knygos skaitytojai panūs Aristotelį paskaityti patys.

Išsamesnį šios knygos tikslų ir turinio aprašymą atrasite I skyriuje.

Ypač esu dėkingas Henry'iui Hardy ir Judithai Ackrill už padrąsinimą ir patarimus, o Elsie Hinkes – už meistrišką spausdinimą.

Oxford, 1980 rugsėjis J. L. A.

1
Įvadas

Šios knygos tikslas

Ši knyga yra vadovas po Aristotelio filosofiją, tad šiame skyriuje norėčiau paaiškinti, kokio pobūdžio vadovą parašiau, ir šį bei tą pasakyti apie teritoriją, kurią jis tyrinėja.

Galima būtų manyti, kad įvadinė knyga apie Aristotelį– filosofą galėtų tiesiog išdėstyti jo mokymus. Kokie tie mokymai, šiuo metu specialistams jau turėtų būti gerai žinoma, ir vienintelis dalykas, ko reikia, – tai apibendrinti juos nespecialistams kiek įmanoma aiškiau. Toli gražu. Priešingai kai kurioms tradicinėms nuomonėms, Aristotelio filosofija yra įvairiais atžvilgiais "atvira" filosofija, o ne uždaras mokymų rinkinys. Tačiau kodėl Aristotelis vis dėlto visuomet laikomas "doktrinų" kūrėju – kai apie kitus filosofus sakoma, kad jie laikėsi tam tikrų pažiūrų arba siūlė tam tikrus sprendimus, arba vystė teorijas? Man atrodo, esama dviejų priežasčių. Pirmiausia, jis taikosi išvystyti sistemišką ir visa aprėpiančią filosofiją bei pasiekti galutines ir teisingas išvadas tiriamais klausimais. Vieno tyrimo išvadomis jis dažnai remiasi vykdydamas kitą tyrimą, o išvadas dažnai dėsto tvirtai pasitikėdamas savimi. Trumpai tariant, susidaro įspūdis, kad jis turi raktą milžiniškai problemų sričiai ir kalba remdamasis didžiuliu autoritetu. Antra, ilgą laiką jo darbai buvo studijuojami taip, nelyginant jie išties būtų

autoritetingų mokymų rinkinys. Jo "traktatai" ar "mokslas" buvo laikomi galutiniu žodžiu. Juos studijuojantieji buvo skatinami ne kritiškai įvertinti, o paprasčiausiai išmokti ir priimti tiesas, neabejotinai juose glūdinčias.

Tiesą sakant, išdėstyti Aristotelio filosofiją tiesiog kaip doktrinų rinkinį turėtų būti baisiai klaidinantis dalykas. Mat jo darbas užtruko daugelį metų – nuo studijavimo Platono Akademijoje laikų iki mirties šešiasdešimt trečiaisiais gyvenimo metais. Per tą laiką jo idėjos vystėsi ir kartais keisdavosi, jis mesdavo senus argumentus ir išrasdavo naujus, pagrindines temas traktavo įvairiausiuose kontekstuose ir įvairiausiais įrankiais. Iš to plaukia, kad bet koks rimtas jo mąstymo supratimas turi atsižvelgti į to mąstymo *judėjimą*, o ne elgtis su juo kaip su paprastu išvadų katalogu. Maža to, – visa Aristotelio filosofijos samprata yra atvira ir diskusinė, o ne dogmatiška: jis tvirtina žengiąs pirmyn – ir dažniausiai tikrai pasistūmėja,– keldamas klausimus, išdėstydamas problemas ir išmėgindamas galimus atsakymus ar strategijas. Čia neturėčiau perdėti. Tiesa ir tai, kad Aristotelis dažnai prisiima mokyklos galvos stilių ir kalba su tokiu tikrumu, tarsi kalbamajame dalyke jau būtų pasiekta galutinė tiesa; jis neabejotinai turi galutinio ir visa aprėpiančio filosofinio pasaulio supratimo *idealą*. Nepaisant to, daugelyje jo darbų girdėti garsiau ar ne taip garsiai skambant atsargumo ir klausimo gaidą: daug kas lieka miglota ir abejotina, atsakymai į vieną problemų grupę užkabina naujas problemas, svarbiuose ginčuose abiejų pusių argumentai gali atrodyti pakibę pusiausvyros būsenoje. Išdėstyti Aristotelio filosofiją kaip doktrinų rinkinį reikštų atimti iš jos visą gyvastį ir gyvybingumą. Ji greičiau jau primena problemų serijas, besirutuliojančias kartu su besivystančiomis atsakymų serijomis.

Iš tiesų Aristotelį kaip filosofą charakterizuoja ne jo išvadų kiekis bei svoris (jo "mokymai"), bet jo argumentų, idėjų ir analizių skaičius, galia ir subtilumas. Taip yra, taip

ir turėtų būti. Juk privalėti išmokti doktriną yra baisiai nuobodi užduotis, ypač slegianti, jeigu žinai, kad toji doktrina klaidinga; o įdomūs argumentai teikia malonumo ir naudos nepriklausomai nuo to, ar jie iš tiesų pagrindžia tas išvadas, kurias tariasi pagrindžią. Šiuolaikiniai astronomai ryžtingai atmeta Aristotelio dangaus kūnų aprašymą, tačiau vis dar tebėra didžiai įdomu išvysti, kokie *argumentai* atvedė jį prie išvados, jog visata turi būti amžinai judanti sfera. Vėlgi kertinės Aristotelio idėjos kurstė ir skatino filosofus daugelį šimtmečių – būtent todėl, kad tai *nėra* sustabarėjusios doktrinos, jos gali būti įvairiopai taikomos, interpretuojamos bei plėtojamos.

Vadinasi, galvoti apie Aristotelį kaip apie didįjį "žinotoją", suvyniojusį visas filosofijos problemas ir slėpinius į dailiai supakuotus ir aiškiai užrašytus ryšulėlius, yra populiarus nesusipratimas. (Šis nesusipratimas pradžią gavo iš kai kurių antikos bei viduramžių "aristotelininkų" pažiūrų ir įsitikinimų.) Tolesnis mano teiginių punktas gali būti kur kas labiau ginčytinas. Man atrodo esant malonu ir naudinga pasinerti į filosofinę diskusiją su Aristoteliu. Lygiai kaip pradedančiam fleitininkui malonumą teikia maestro technika bei atlikimas, taip ir mus džiugina Aristotelio argumentų rafinuotumas, glaustumas bei įtaiga – ir jie džiugina mus tuo labiau, kuo giliau į juos pasineriame. Tačiau jeigu mūsų tikslas yra *vien tiktai suprasti* Aristotelį, šis "pasinėrimas" turės būti atsargiai ribojamas; mes turime įeiti į jo mintis, bet neiti anapus jų, mes turime mėginti iš naujo pakartoti jo intelektualinę kelionę, sergėdamiesi, kad nesineštumėme su savim dvidešimtojo amžiaus bagažo ar amunicijos. Pasiekti tokį supratimą neabejotinai yra pastangų vertas tikslas, reikalaujantis sykiu ir vaizduotės, ir intelekto galios. Tačiau mes galbūt norėsime ne tik laimėti tam tikrą Aristotelio kūrybos supratimą, bet taip pat ir geriau suprasti kai kurias iš tų filosofinių problemų, su kuriomis susiduria Aristotelis. Šiuo atveju turime teisę

pakviesti jį diskusijai, tarytumei jis būtų mūsų amžininkas. Jis turi pavydėtiną sugebėjimą trumpai drūtai išdėstyti problemą ar atsakymą; jo ryžtingi judrūs sakiniai nepaprastai provokuoja mąstymą. Jei vienas kuris jo sakinys arba argumentas sukursto mus pačius klausti arba argumentuoti prieš, neturime jausti kaltės dėl to, kad senovės filosofą puolame šiuolaikiniais ginklais. Patsai Aristotelis neprieštaraus; galime būti tikri, kad jeigu jis dabar yra Palaimintųjų Salose, tai argumentuoja *contra*, naudodamas visus intelektualinius įnagius, kokie tik jam pasiekiami. Be abejo, mūsų protams įsileidus dvidešimtojo amžiaus mintis ir sąvokas, turėsime ne tokį gryną istorinį Aristotelio supratimą. Tačiau kodėl gi panorėję negalėtume leisti sau šios aukos? Naudotis šiuolaikinėmis sampratomis aptariant senovės filosofų argumentus savaime nėra jokia yda, kaip nėra yda ir ginčytis su jais, nelyginant jie būtų mūsų amžininkai. Tai tampa yda (anachronizmo yda) tik tuomet, jei kas nors yra užsimojęs atlikti gryną istoriko darbą.

Su Aristoteliu ginčytis ir iš jo pasimokyti nesunku, nes problemos, dėl kurių suformulavimo jis taip sunkiai kovojo, tebėra filosofijoje centrinės ir sąvokos bei terminologija, kurią jis vartojo mėgindamas tas problemas išspręsti, dar neprarado savo galios. Šioje knygoje siekiau pažadinti aktyvų susidomėjimą jo filosofija, lygiai kaip ir perteikti apie ją informaciją. Tad iškėliau filosofinius klausimus ir pateikiau savo paties filosofinius komentarus, idant priminčiau skaitytojui, jog Aristotelio žodžiai čia yra tam, kad dėl jų būtų ginčijamasi, ir idant sukurstyčiau jį tolesniam įvairių problemų apmąstymui.

Aristotelio veikalai sudėlioti sistemingai: pirmiausia – logikos traktatai, po to ilgos darbų apie gamtą serijos (kurios pačios sutvarkytos pagal racionalų planą), toliau – metafizikos knygos ir galiausiai veikalai "praktinėmis" temomis – apie etiką, politiką, retoriką ir estetiką. Šitie tekstai buvo išleisti ir šia tvarka sudėlioti po Aristotelio mirties. Jisai pats

jų tokia tvarka neparašė, ir dėstyti jo filosofiją taip, nelyginant jis būtų tai padaręs, reiškia sukurti apie ją visiškai klaidingą įspūdį. Tiesą sakant, įtaigoti, kad Aristotelis apskritai – kad ir kokia tvarka – juos parašė tuo pavidalu, koks yra mus pasiekęs, yra ganėtinai klaidinantis dalykas. Mat nors kai kurie veikalai yra išbaigtos formos ir nugludinto stiliaus, daugelis vis dar tebenešioja paskaitų kambario žymes; jie labiau primena lektoriaus pastabas, negu išleisti parengtą galutinį knygos rankraščio variantą. Kadangi Aristotelis skaitė paskaitas daugelį metų ir kartkarčiais sugrįždavo prie tų pačių problemų, natūralu, kad darė pataisas ir savo pastabas papildydavo. Kai jo leidėjas galiausiai ėmėsi jas išleisti pasauliui, nenorėjo rizikuoti prarasti ką nors svarbaus. Jis neiškirpo perrašytų pastraipų ir nepašalino alternatyvių versijų, tačiau įjungė jas į publikuosimą tekstą. Taigi traktatas – toksai, kokį mes jį turime, – greičiausiai turi suėmęs ankstesnius ir vėlesnius sluoksnius; dažnai pasitaiko pasikartojimų, kartais – nenuoseklumų. Kai kuriais atvejais – ypač tai ryšku *Metafizikoje* – keliems iš pradžių visiškai atskiriems paskaitų kursams buvo suteiktas vieno veikalo su vienu pavadinimu pavidalas. Leidėjas, kur būtina, verčiau pridės šen bei ten kokį sakinį, kad tokios glosos padedamas nušviestų nerangų perėjimą ir taip sustiprintų vienybės ir tęstinumo regimybę visame veikale.

Aristotelio filosofija nėra vienalytė, griežta sistema; nei jo traktatai negali būti išskleisti bei išdėstyti paprasta chronologine tvarka. Tikroji jo darbo vienybė slypi metode, stiliuje ir intelektualiniame charakteryje; ji pasireiškia ir tam tikrų pamatinių idėjų bei tam tikros terminologijos pasklidimu. Aš mėginsiu šią vienybę atskleisti. Cituodamas viliuosi suteiksiąs tiesioginį Aristotelio filosofavimo manieros įspūdį. (Versdamas siekiau ne tiek glotnumo ar elegancijos, kiek deramo tikslumo; mano komentarai ir priedai išskirti laužtiniais skliaustais.) O apie temos aprėpimą bei aptarimo tvarką galiu pasakyti tiek, jog bandžiau rašyti tokius skyrius,

kad kiekvienas iš jų galėtų būti skaitomas atskirai, o visi kartu skaitytojui suteiktų neblogą pažintį su pagrindinėmis Aristotelio idėjomis bei gyvą jo filosofinių pasiekimų nuovoką. Žinoma, nė iš tolo nepretenduoju viską aprėpti – nemažai stambesniųjų temų nėra nė palytėtos; tačiau knygos gale pateikti patarimai tolesniam skaitymui.

Aristotelio gyvenimas

Čia gali būti naudinga pateikti pliką faktų apie Aristotelio gyvenimą santrauką. Jis, gydytojo sūnus, gimė Stageiros mieste Chalkidikėje (Šiaurės Graikija) 384 m. pr. Kr. Aštuoniolikos metų amžiaus įstojo Platono Akademijon Atėnuose ir nepaliovė buvęs jos narys dvidešimtį metų, iki Platono mirties 347 metais. Šiųdviejų filosofijos milžinų – jaunojo ir senojo – tarpusavio santykis yra kerintis studijų ir spekuliacijų objektas. Aišku, kad Aristotelis buvo smarkiai paveiktas tiek Platono, tiek ir Akademijoje vykstančių dialektinių ginčų, tačiau taip pat jis plėtojo ir Platono teorijų kritiką bei dirbo prie savo paties idėjų.

Platonui mirus, Aristotelis paliko Atėnus ir nuvyko pirmiausia į Asą (Mažosios Azijos pakrantėje), po to – į Lesbo salą. Didžioji dalis jo empirinio jūros biologijos tyrinėjimo buvo atlikta šiose vietose. Apie 342 jis buvo pakviestas į Makedoniją vadovauti karaliaus sūnaus, Aleksandro, lavinimui; deja, mes labai mažai težinome apie tai, kas iš šio projekto išėjo. Po kelerių metų Aristotelis grįžo į Atėnus ir įsteigė naują mokyklą (Likėjų arba Peripatą), kuriame buvo atliekami visokiausių rūšių tyrimai: gamtos, humanitarinių mokslų, filosofiniai. Mokykla klestėjo, tačiau patsai Aristotelis dėl politinių priežasčių 323 paliko Atėnus. Jis persikėlė į Eubają, kur po metų mirė.

Kad skaitytojas pasisemtų daugiau informacijos apie Aristotelio gyvenimą bei išgirstų smulkesnį pasakojimą apie būdus, kuriais jo rankraščiai buvo išsaugoti, išleisti ir

perduoti mums, galiu jam nurodyti knygas, paminėtas vadove *Tolesniam skaitymui* antrašte "Bendrieji veikalai" 237p. Tos knygos taip pat šį tą mini apie jo veikalų chronologiją bei apie jo filosofijos santykį su platonizmu.

Aristotelio filosofija

Graikų filosofija prasideda vaikiškai paprastais klausimais ir baigiasi sudėtingomis bei subtiliomis teorijomis. Klausimai, kuriuos vaikai uždavinėja, iš tiesų gali atverti didžiulius sunkumus ir neįveikiamas problemas. Kur keliauja liepsna užpūtus žvakę? Kur keliauju aš po mirties? Kokiu greičiu prabėga laikas – ir kas yra laikas? Kas padarė Dievą? Sąžiningi tėvai bando vienaip ar kitaip savo vaikams atsakyti, tačiau patys ne itin domisi tokiais keistais klausimais. Filosofai domisi; ir mėgindami atskleisti, ką tie klausimai apima ir kaip tokias problemas derėtų spręsti (arba parodyti, kad jos nerealios), jie pasijunta betyrinėją patį mūsų mąstymo apie pasaulį pagrindą ir kalbą apie bendrąją tikrovės prigimtį. Tai priverčia juos išplėtoti ir aptarti didžiai abstrakčias idėjas ir galiausiai susigrumti su klausimais, kurie atrodo itin techniški ir labai nutolę nuo pradinės vaiko nuostabos.

Kurgi *keliauja* liepsna? Ką gi, ji tiesiog išnyksta; ji nėra *daiktas* ir nėra taip, kad ji kur nors *keliautų*. Kas tuomet yra *daiktas*? Kas gi liepsnoms atima teisę būti daiktais? Pagaliau juk liepsna nėra iliuzija ar vien tik regimybė: regimybės nedegina popieriaus skiaučių. Gal tuomet daiktai turi būti padaryti iš kokios nors medžiagos? Bet juk liepsna tikrai yra iš kažko padaryta, net jeigu nespecialistas ir negali pasakyti, iš ko gi tiksliai? Kiekvienas, kuris užsispiria pabandyti atsakyti į liepsnos klausimą, priverstas ištirti daug sunkių klausimų apie daiktus ir jų savybes, apie medžiagą, kitimą ir tapatybę. Tai pamatinės sąvokos, kurias

mes visi vartojame ir kuriomis remiamės, tačiau jas išanalizuoti ir suprasti pasirodo nepaprastai sunku.

Kurgi aš *keliauju* po mirties? Ar aš, panašiai kaip liepsna, tiesiog pranykstu, ar kokiu nors pavidalu ar forma išlieku? Šis klausimas reikalauja ne tik religinio tikėjimo ar skepticizmo. Kad galėtume užimti poziciją tvirtinimo, jog asmuo išlieka po mirties, *tiesos* atžvilgiu, turime aiškiau suprasti patį tvirtinimą. Kas per daiktas yra "Aš"? Ar turi prasmę teigti, kad siela, buvusi gyvo asmens siela, galėtų toliau egzistuoti po to asmens mirties – po to, kai kūnas nustojo funkcionavęs? Jeigu "Aš", arba mano siela, *gali* egzistuoti neįsikūnijusi, ar gali ji taip pat įeiti ir į kitus kūnus greta manojo? (Ar galima persodinti sielą, kaip kad galima persodinti širdį?) Ar turi prasmę sakyti "Aš buvau Napoleonas" arba "Napoleonas ir aš iš tikrųjų yra tas pats asmuo"? Klausimai apie protą ir kūną, apie asmens tapatybę iškelia problemas, kurios filosofus labiausiai intriguoja ir yra užvis sunkiausiai išsprendžiamos.

Vaikas, kurio už kokį nors prasižengimą čia pat laukia bausmė, tvirtina negalėjęs susilaikyti. "Žinoma, galėjai", – atsakome mes, įvykdydami bausmę. Tačiau kaip susidorotume su šiuo vaiko tvirtinimu, jei leistume sau jį rimtai priimti? Pamatytume, kad turime išsiaiškinti, ir jei įmanoma, pateisinti pagrindą, kuriuo remdamiesi žmones laikome atsakingais dėl vienų dalykų ir neatsakingais dėl kitų. Bet kuris toksai paaiškinimas greitai nuves į laisvos valios ir determinizmo galvosūkius. Jeigu asmuo veikia – o jis, be abejo, taip ir daro – pagal savo įsitikinimus ir norus ir jeigu asmuo negali *pasirinkti*, kuo tiki ir ko nori, kaip kas nors *apskritai* gali susilaikyti nedaręs to, ką daro? Jis neišvengiamai daro tai, kas jam tuo metu atrodo geriausia – ir dėl to, kas jam atrodo geriausia, jis *atsakingas* nė kiek ne daugiau, negu dėl to, kaip jam skamba muzika. Ant kortos čia pastatyti tiek dideli praktiniai, tiek ir sudėtingi teoriniai klausimai.

Maži vaikai kartais būva prisirišę prie įsivaizduojamų draugų ir linksmai tauškia su nematomais kompanionais. Įprasta sakyti, kad šie draugai ir kompanionai neegzistuoja. "Tačiau kai aš mąstau apie savo draugą, nėra taip, kad mąstyčiau apie *nieką*. Ir kai aš kalbuosi su savo draugu, aš nekalbu su *niekuo*. Kažkas yra, apie ką mąstoma ar su kuo kalbamasi – ir jeigu tai ne mano draugas, kas tuomet tai yra?" Vienas toksai vaikiškas paradoksas sudaro Parmenido mąstymo šerdį. Parmenidas (gimęs apie 515 m. pr. Kr.), sensacingiausias iš ankstyvųjų graikų filosofų, ginčijosi ir mėgino įrodyti, kad tai, ko nėra, negali būti pasakyta ar pamąstyta: pačioje idėjoje, kad *Tai, ko nėra, yra,* glūdi visiškas prieštaravimas. Taigi kas tik *gali* būti pamąstyta ar pasakyta, turi *būti*. Išeina, kad daugis neįmanomas, kadangi pasakyti, jog esama dviejų daiktų, reiškia implikuoti, kad vienas iš jų nėra kitas. Iš to taip pat plaukia, kad kitimas ir judėjimas negalimi, kadangi jie apima idėją, kad kas nors yra arba tampa tuo, kas *nebuvo*, kad *nėra* tai, kas buvo. Įstabi Parmenido poema – mat savo abstrakčius loginius argumentus jis rašė hegzametro eilėmis – smarkiai paveikė tiek Platoną, tiek visą vėlesnę graikų filosofiją. Viena kryptimi ji vedė prie kitapasaulinės metafizikos: tikrovė yra amžinai nekintama ir viena; šis daugybės kintančių daiktų pasaulis yra tiktai regimybė. Kita kryptimi ji nuvedė prie žymaus logikos progreso: Parmenido paradoksams kiaurai permatyti reikėjo fundamentalių mąstymo, reikšmės ir tiesos prigimties tyrimų. Platonas žengė pirmuosius milžino žingsnius savo dialoge *Sofistas*; kelionė į galutinį šių dalykų supratimą dar nebaigta.

Aristotelis pakankamai netoli filosofijos pradžios, kad vis dar gebėtų be varžymosi justi ir formuluoti paprastus klausimus bei aiškiai regėti galimų atsakymų bendro pavidalo apybraižas. Jis tebėra neprislėgtas milžiniško techninių terminų ir teorijų palikimo. Antra vertus, jis pakankamai toli pažengęs ir pakankamai apsukrus, kad galėtų ginčytis su sofistika ir plėtoti subtilias ir vaisingas idėjas bei teorijas.

Šis kone vaikiško tiesumo ir įtemptos intelekto galios mišinys yra Aristoteliui būdingo pikantiškumo dalis. Šis mišinys yra tai, kas jį – kaip filosofą – daro tokį lengvą prisiartinti ir tokį sunkų palikti.

Kai kurios temos ir idėjos

Kadangi Aristotelio darbas driekiasi per tokią aibę filosofijos sričių ir yra padėjęs daugumos iš jų pamatus, pagrindinės jo temos ir idėjos niekad nėra buvusios visiškai nemadingos, nors kai kuriais periodais jis buvo vertintas labiau negu kitais. Šiuolaikinių filosofų interesai ypač artimi Aristotelio interesams. Dauguma problemų, kurias mes karščiausiai aptarinėjame, yra jo iškeltos problemos, ir dauguma mūsų pačių charakteringiausių filosofinių judesių yra judesiai, kuriuos jis išrado ir galingai išnaudojo. Daugelis jo pasiekimų dabar suprantami ir įvertinami geriau negu bet kada prieš tai. Šiame poskyryje aš pateiksiu nedidelį pavyzdžių rinkinį tokiems savo teiginiams pailiustruoti; kai kurios iš minimų temų vėliau, be abejo, vėl pasirodys išsamesniam aptarimui.

Formalioji logika Garsioji – ar skandalingoji – Aristotelio silogizmo teorija (žr. 6 skyrių) praeity dažnai buvo kritikuojama ir išjuokiama dėl savo pedantiškumo ir sausumo bei dėl to, kad yra visiškai neteisinga žmogiškojo protavimo faktų atžvilgiu. Tačiau išsivysčius griežtai matematinei logikai išvydome, kad toji teorija iš tiesų buvo neeilinis formaliosios logikos pasiekimas. Pradėdamas daugmaž nuo nieko Aristotelis pagamino beveik tobulą ir įspūdingai griežtą logikos pavyzdį, – kuris deramai įvertintas tegali būti tuo metu, kai išbaigtumo ir griežtumo idealai logikoje patys yra suprantami ir priimami.

Proto filosofija Proto–kūno problema (žr. 5 skyrių) yra amžina. Ji tradiciškai regėta kaip klausimas, kokiu būdu dvi iš esmės skirtingos daikto rūšys gali sąveikauti tarpusavyje (arba kaip dvi totaliai skirtingos įvykių serijos gali būti tarpusavyje susijusios). Šią problemą spręsti neseniai imtasi naujais gyvybingais būdais. Pagrindiniai du požiūriai, iškelti šiuolaikinėje diskusijoje, yra: (i) mentaliniai įvykiai tiesiog yra ypatingos rūšies fiziniai įvykiai (tapatybės teorija); ir (ii) psichologijos objektas – ne ypatinga daiktų ar įvykių rūšis, bet greičiau jau ypatingos sąvokos, – sąvokos, kurias vartojame fiziniams ir fiziologiniams įvykiams tam tikru būdu aprašyti ir interpretuoti, paaiškindami juos nuoroda į gyvūno funkcionavimą ir išlikimą (funkcionalizmas). Aristotelis itin ryžtingai atmeta dualistines proto ir kūno teorijas. Ar jo paties mokymas tikrai gali būti aprašytas kaip "rafinuotas funkcionalizmas", kaip kad yra teigęs vienas neseniai rašęs autorius, galima ginčytis; tačiau jame neabejotinai esama šios, kaip ir tapatybės teorijos, ataidų. Ta aplinkybė, kad Aristotelis puikiai išmanė biologiją ir domėjosi visomis gyvybės formomis, neleido jam nuklimpti į sunkumus, susijusius su privačiais mentaliniais patyrimais bei su savivoka, ir skatino susitelkti prie įvairių gyvavimo funkcijų analizės, jų tarpusavio santykių ir jų fizinio pagrindo aprašymo. Tokia yra ir šiuolaikinės proto filosofijos tendencija.

Metafizika Šis dalykas išgyveno loginių pozityvistų ataką IV ir V dešimtmečiais ir pastaruoju metu klesti, taikomas naujaip. Dabartiniai tyrinėjimai pripažįsta pamatinį kalbos vaidmenį determinuojant ir išreiškiant mūsų sąvokinę schemą ir telkiasi labiau prie aprašomosios, negu prie reviduojančiosios metafizikos, – jei naudosimės priešprieša, suformuluota pradžioje vienos iš įtakingiausių knygų, paskelbtų šioje srityje po Antrojo pasaulinio karo – P. F. Strawsono *Individuals* (1959). Daugybės vėliau paskelbtų knygų ir

straipsnių (neretai publikuotų Jungtinėse Amerikos Valstybėse) temos paimtos tiesiai iš Aristotelio. Daiktai ir ypatybės, medžiaga ir kitimas, *count–nouns* ir *mass–words*[1], subjektas ir predikatas: šios temos yra Aristotelio tyrinėjimų centre. O jis jas traktuoja su tuo pačiu dėmesiu bei jautrumu kalbai, kaip ir dabartiniai metafizikai. Kitados kai kurie jo tyrimai atrodė ganėtinai techniški ir neteikiantys įkvėpimo, palyginti su drąsesniais kūrybingos vaizduotės skrydžiais; tačiau dabar mes įžvelgiame, kad tai pirmarūšės ir vis dar kerinčios pastangos, – ne atverti naują pasaulį, bet nušviesti šį ir sustiprinti mūsų supratimą apie jį.

Etika Šiuolaikiniai darbai apie etiką turi daug aristoteliškų bruožų ir ištakų. Žymūs dabartiniai filosofai atnaujino diskusiją Aristotelio iškeltaisiais klausimais – ir pripažino savo skolą jam. Aš pasitelksiu tik du pavyzdžius, abudu susijusius su žmogaus veikla. J. L. Austino straipsnis "A Plea for Excuses" ("Pasiteisinimų gynimas"), pirmąsyk publikuotas 1956 metais, išprovokavo subtilų ir svarbų tyrinėjimą apie atsakomybę ir įvairius būdus, kuriais veikėjas gali išsižadėti atsakomybės arba siekti atleidimo bei savo veiksmų pateisinimo. Tema ir pamatinė nuostata (rūpestingas atsiprašymo frazių, kaip antai: "atsitiktinai", "nežinodamas", "nenoromis", "verčiamas", – tyrinėjimas) atėjo iš trečiosios Aristotelio *Nikomacho etikos* knygos – teksto, kurį Austinas daugelį metų buvo studijavęs pats ir užsiėmimų metu aptarinėjęs su mokiniais. Antrasis mano pavyzdys yra amerikiečių filosofas Donaldas Davidsonas. Serijoje įtakingų straipsnių (pakartotinai išleistų knygoje *Essays on Actions and Events* (*Esė apie veiksmus ir įvykius*),

[1] Angliškai *count–nouns* – galimų skaičiuoti dalykų pavadinimai, *mass–words* – negalimų skaičiuoti dalykų pavadinimai. *Mass–word* pavyzdys, vėliau minimas tekste – "auksas" (vert. past.).

1980) jis tyrinėjo skirtumą tarp veiksmų ir įvykių, ryšį tarp veiksmo priežasties ir pagrindo, taip pat *akrasia* (kieno nors veikimas prieš savo paties nusistatymą, ką veikti būtų geriausia) prigimtį. Visos šios temos yra centrinės Aristotelio temos ir kai kurie Davidsono atsakymai yra Aristotelio atsakymai. Čia, kaip ir visur kitur, Aristotelio pastabos yra ryžtingos ir glaustos, kartais net kiek miglotos. Tačiau verta nuolatos jas tyrinėti ir apmąstyti, nes savy jos laiko įėmę filosofinio supergenijaus mintį.

Mokslo filosofija Pagrindiniai Aristotelio interesai dirbant su mokslinio paaiškinimo klausimu aprėpia problemas, kurios gyvena ir kruta dar ir šiandien. Vis dar tebesama debatų apie mokslinio paaiškinimo prigimtį ir mokslinių teorijų struktūrą. Biologijos moksluose neatidėliotinos tebėra problemos, susijusios su teleologija: kaip galima pateisinti procesų aiškinimą nuoroda į jų baigtį ar tikslus, ir kaip tokie paaiškinimai santykiauja su paaiškinimais, pateiktais neperžengiant paprastų gamtos dėsnių, valdančių visus fizinius procesus? Galiausiai vėl klesti problemos dėl gamtinės būtinybės ir esminio apibrėžimo, nors kitados jos ir buvo laikomos mirusiomis. Juk galų gale apibrėžimai moksle nėra vien tik žodinės santrumpos. Dažnai jie gaubia svarbius atradimus ir gali perteikti tikrąją daikto (arba įvykio, arba fenomeno) rūšies prigimtį ar esmę, anksčiau kaip reikiant nesuprastą. Kai kurie Aristotelio aiškinimai apie apibrėžimo tipus ir apie apibrėžimų vaidmenį moksle turi visiškai akivaizdų ryšį su tokių pastarojo meto rašytojų, kaip kad Hilary Putnam bei Saul Kripke, darbu (žr. psl. 97–98 ir 153–163).

Filosofinė logika Paminėsiu tik kelis punktus. (i) Iš Aristotelio pradžią gauna susidomėjimas kategorijomis bei kategoriniais ir tipų skirtumais. Jis dažnai ir entuziastingai

tyrinėjo tokius skirtumus ir gebėjo gerai juos panaudoti,– kaip geba ir dabartiniai filosofai,– spręsdamas ar likviduodamas filosofinius keblumus. Kategoriniai argumentai, dominuojantys tokioje dvidešimtojo šimtmečio klasikoje, kaip Gilberto Ryle'o knygoje *Concept of Mind* (*Proto samprata*, 1949), pirmąsyk buvo nutašyti Aristotelio dirbtuvėje. (ii) Tapatybės ir individuacijos klausimai pastaruoju metu yra pritraukę daug filosofų; tai yra kertiniai logikos ir metafizikos klausimai. Aristotelis dažnai skirdavo jiems savo dėmesį ir žengė svarbius žingsnius link jų atsakymo. Taip, pavyzdžiui, jis suvokė, kad klausimas "Ar tai yra tas pat?" turi būti papildytas: "Ar tai yra tas pats *tas ir tas*?" Klausimai apie tapatumą gali būti deramai iškelti ir atsakyti tik tam tikros klasifikacijos ar aprašymo atžvilgiu. (iii) Šiuolaikinėje filosofijoje galingos idėjos yra idėjos apie reikšmę ir referenciją bei apie referencijos neaiškumą. Šios idėjos – nors ne jų etiketės – žinomos ir Aristoteliui, ir yra jo naudojamos visokiausiuose kontekstuose. Mes sakome, kad "Aušrinė" ir "Vakarė" turi tą patį referentą, bet skirtingą reikšmę. Jis sakytų, kad Aušrinė ir Vakarė yra tas pat, tačiau jų būtis ne ta pati; būti Aušrine yra ne tas pat, kas būti Vakare, nors Aušrinė iš tiesų yra ta pati žvaigždė kaip ir Vakarė. Na, o neaiškumo klausimu kertinės Aristotelio frazės yra "savaime" bei "per atsitiktinumą", arba "atsitiktinai" (*per accidens*). Jeigu *a* yra *b* ne savaime, o tiktai *per accidens*, negalite teisingame sakinyje pakeisti "*b*" vietoje "*a*" ir būti tikri, kad naujasis jūsų sakinys taip pat bus teisingas.

2
Aristotelis dirba

Šiame skyriuje norėčiau paminėti keletą bendrųjų Aristotelio filosofavimo charakteristikų, o po to kaip iliustraciją pateikti kelis pavyzdžius.

Kai kurie Aristotelio filosofavimo bruožai

Bet kurį didesnį tyrinėjimą Aristotelis paprastai pradeda savo pirmtakų pažiūrų apžvalga. Jis mano, kad kiekvienas toksai požiūris tikriausiai turi savy tam tikrą tiesos elementą, o tai mes privalome pamėginti išsaugoti. Taškai, kur ankstesnių mąstytojų pažiūros tarpusavy nesutinka, iškelia problemas, kurias turime išspręsti. Deramas sprendimas, visiškas temos supratimas turėtų ne tik įgalinti mus išvysti, kas buvo teisus, o kas – neteisus aptariamuoju klausimu, bet ir leisti mums suprasti, kodėl buvo priimtas klaidingas požiūris.

Aristotelio santykis su savo pirmtakais labiau yra filosofo, negu istoriko santykis. Jis žiūri į juos kaip į priemones tiesai pasiekti ir nėra užsibrėžęs pateikti išsamios ir tikslios ataskaitos apie kiekvieną iš jų jo paties dėlei. Neretai savąsias pirmtakų pažiūrų santraukas jis anachronistiškai perteikia savo paties terminologija; dažnai juose jis retrospektyviai įskaito savo paties idėjas ir klausimus.

Ne tik ankstesniųjų mąstytojų pažiūros, bet taip pat ir tai, ką kalba eiliniai žmonės, turi įeiti medžiagon, kurioje pradžią gauna filosofinis klausimas. Nemažą Aristotelio darbo dalį sudaro sąvokų nuskaidrinimas, mėginant suprasti ir sklaidyti idėjas, kurios iš dalies jau yra pažįstamos. Kasdienė kalba čia nurodo esmingus kelius supratimui pasiekti, net jei galų gale ir pasirodytų, kad pageidautinas tam tikras įprastinių kalbėjimo ir mąstymo būdų peržiūrėjimas bei tam tikras apsitvarkymas. Dauguma būdingiausių ir svarbiausių Aristotelio idėjų gema aptariant tai, ką žmonės paprastai kalba. Kertiniai jo filosofijos terminai nėra itin techniški – tai paprasti ir kasdieniai žodžiai bei frazės. Šitaip, pavyzdžiui, substancijai nuo kitų būtybės rūšių atskirti kaip žymeklį jis vartoja klausimą "Kas tai yra?", kadangi būtent taikydamas šį kasdienį klausimą, – kuris suprantamas kaip priešingybė tokiems klausimams, kaip "Kur tai yra?", arba "Kokio dydžio tai yra?", – jis pirmiausiai išgriebia substancijos kategoriją. Vėlgi tyrinėdamas santykį tarp faktų ir jų paaiškinimų, – kaip mes turėtume tai vadinti, – jis nuolatos kalba apie santykio formas "tai, *kad*" ir "todėl, *kad*"

Atidus Aristotelio dėmesys kasdienei kalbai padeda jo filosofiją padaryti prieinamą – jis nesileidžia stačia galva į nepaaiškintų techninių terminų ir abstrakcijų debesį. Ši savybė taip pat pasitarnauja suteikdama jo stiliui jam būdingą patrauklų "rupumą"

Kai kuriose tyrimo srityse būtina išeiti laukan ir surinkti nemažai faktinės medžiagos, kad po to būtų įmanoma sėkmingai konstruoti teorijas. Aristotelis rekomenduoja ir pats praktikuoja įprotį kiek įmanoma plačiau užsiimti paieškomis prieš pradedant klasifikuoti, apibendrinti ir teorizuoti. ("Tai mirtina klaida – teorizuoti dar neturint duomenų", kaip sakė Sherlockas Holmesas.) Aristotelis atliko – ar privertė atlikti – daug sistemingų paieškų, ypač biologijoje, bet taip pat nemažai ir istorinėse studijose.

Tiesa ir tai, kad Aristotelis itin svarbius faktinius klausimus sprendžia didžiai nemoksliniu būdu – naudodamasis samprotavimo teikiamais "įrodymais" ten, kur teleskopas ar kruopštūs stebėjimai būtų buvę naudingesni. Šiuo požiūriu žvelgiant, jis geriausiai pasirodo, be abejo, biologijos studijose, kur tiesioginiai ir atidūs stebėjimai buvo įmanomi ir kur tikslių matavimo instrumentų stygius nebuvo lemtingas. Tad štai kodėl Darwino jis dar galėjo būti aukštinamas kaip genijus, o tuo tarpu jo darbas apie medžiagą, judėjimą ir dangaus kūnus – kad ir kokio patraukiančio įdomumo jis būtų filosofams – nėra rekomenduotina lektūra šiuolaikiniams fizikams ar astronomams.

Rutuliodamas savo pažiūras filosofinės problemos klausimu Aristotelis mėgsta pradėti nuo to, kad surankioja visas mįsles ir keblumus, sykiu pateikdamas abiejų šalių argumentacijas kiekvienu klausimu. Toliau dalykus aiškina dialektiškai – tai yra, išmėgina prieštaravimus ką tik savo pasakytiems teiginiams bei kelia naujus klausimus. Jis dažnai pripažįsta, jog neaiškumai tebeišlieka, jog tai, kas buvo pasakyta, galbūt užtektinai teisinga, bet dar toli gražu ne aišku. Aristoteliui būdingas skvarbus žvilgsnis į keblumus ir nepasotinamas apetitas diskutuoti, ir jis niekad nėra linkęs ilsėtis ant laurų.

Aristotelis griežtai skiria skirtingas tyrinėjimo rūšis. Kai kurios iš jų gali pretenduoti į aukštą tikslumo bei patikimumo laipsnį, o kitos dėl įvairių priežasčių negali. "Tai išsilavinusio žmogaus žymė – tikslumo ieškoti lygiai tiek, kiek tiriamojo dalyko prigimtis tai leidžia. Kvaila būtų pasitenkinti priimant viso labo tik tikėtiną svarstymą iš matematiko, lygiai kaip ir reikalauti įrodymo iš retoriaus. Aristotelis visada patenkintas, jei pajėgia rasti partrenkiantį argumentą, kone matematinį įrodymą ar paneigimą. Tačiau daugelyje sričių filosofinio argumento audinys ne toks jau standus. Jis ne tik apima dedukcines išvadas, bet taip pat apeliuoja į tai, kas tikėtina ar protinga, į išvedamas analogijas, į kalbos pateikiamų sprendimo būdų panaudojimą ir taip toliau.

Filosofo inventoriuje esama turtingos įtikinimo gudrybių ir technikų įvairovės lygia greta su griežtesnėmis argumentavimo formomis.

Aristotelis dirba

Toliau aš pateiksiu pustuzinį išrūšiuotų Aristotelio darbo būdo pavyzdžių. Žinoma, trumpos citatos negali deramai atskleisti atkaklios analizės ir argumentacijos proceso, kurio reikalauja stambios filosofinės problemos. Tačiau aš tikiuosi perteikti skaitytojui bent jau bendrą supratimą apie tam tikrus būdus, kuriais Aristotelis sprendžia klausimus, ir suteikti tam tikrą jo stiliaus įspūdį. Praskaidrinimo dėlei įterpiau keletą komentarų; viena ar dvi iš kalbamųjų temų bus aptariamos vėlesniuose skyriuose.

Sąvokų tyrimas: kas yra charakterio silpnumas ir kaip jis skiriasi nuo nedorumo?

Pirmasis mano pavyzdys yra iš *Nikomacho etikos*, kur Aristotelis aptaria *akrasia*. Žodis *akrasia* dažnai verčiamas "nesusilaikymu" ar "valios silpnumu"; tolesniame tekste vartojau "charakterio silpnumą" ar tiesiog "silpnumą" "Akratiškas" asmuo yra tas, kuris veikia prieš savo paties sprendimą, kas daryti jam būtų geriausia; jis daro tai, apie ką suvokia, jog neturėtų daryti. Aristotelis nori suprasti, kaip toks dalykas įmanomas, ir išsiaiškinti, kuo toksai silpnumas skiriasi nuo gryno pagedimo. Mano cituosimos pastraipos (iš *Nikomacho etikos* VII 1–2) yra vieno iš jam būdingų argumentavimo metodų pavyzdys; jos taip pat perteikia tam tikrą įspūdį apie glaustą jo rašymo stilių. Pirmiausia Aristotelis apibrėžia procedūrą, kurią žada pritaikyti.

Kaip ir kitose srityse, čia taip pat reikia išdėsčius reiškinius ir pirmiausia išsiaiškinus sunkumus [*aporiai*] stengtis parodyti visas paplitusias pažiūras [*endoxa*] į šiuos sielos reiškinius – jei ne visas, tai bent daugumą ir svarbiausias. Jeigu mums pavyks keblumus paaiškinti ir liks paplitusios pažiūros, kurioms visi pritaria, tai bus pakankamai įrodyta.

Po to Aristotelis išvardina septynias "paplitusias pažiūras" apie charakterio silpnumą ir charakterio stiprumą.

(i) Charakterio stiprumas ir ištvermingumas yra laikomi gerais ir pagyrimo vertais dalykais, o silpnumas ir išglebimas – blogais ir peiktinais; (ii) stiprus esąs tas žmogus, kuris lieka ištikimas savo apgalvotam sprendimui, o silpnas – kuris atsimeta nuo savo apgalvoto sprendimo. (iii) Silpnas žmogus žino, kad jo elgesys nedoras, bet taip elgiasi skatinamas aistrų; o stiprus žmogus žinodamas, kad geismai yra blogas dalykas, proto dėka jiems nepaklūsta. (iv) Santūrų žmogų vadina stipriu ir ištvermingu, o stiprų ir ištvermingą vieni vadina santūriu visais atžvilgiais, kiti – ne visais. (v) Vieni pasileidusį žmogų vadina silpnu, o silpną – pasileidusiu, be jokio skirtumo, kiti sako, kad jie skirtingi. (vi) Vieni sako, kad supratingas žmogus negali būti silpnas, o kiti – kad kai kurie supratingi ir išradingi žmonės yra silpni. (vii) Be to, sakoma, kad žmonės būna silpni [ne tik kūno malonumų, bet] ir pykčio, garbės ir pelno atžvilgiu.
Tad šitokie yra dalykai, apie kuriuos kalba.

Dabar išdėstoma keletas klausimų ir keblumų (*aporiai*), kylančių iš šių paplitusių pažiūrų ar tų pažiūrų įtaigotų.

Galima kelti klausimą: (a) *kokias* teisingas prielaidas darydamas žmogus silpnavališkai elgiasi? [Ar jis *žino*, kad tai, ką jis daro, yra blogai, ar jis tiktai *mano*,

kad taip yra? Jeigu žmogus tikrai ir teisingai žino, kas jam geriausia daryti, argi jis nepriverstas to daryti? Jei, antra vertus, akratiškas žmogus daro ką nors tokio, ką jis tik įsivaizduoja esant bloga, ar galima jį dėl to labai smerkti? Šie klausimai rodo, kad reikia daugiau pasakyti apie (iii) punktą, išdėstytą anksčiau.] Jeigu stipriam žmogui būdinga patirti stiprių ir žemų aistrų [tai yra, aistrų, kurioms stipraus charakterio žmogus priešinsis], tai santūrus žmogus negali būti stiprus, o stiprus žmogus – santūrus, nes santūriam žmogui *nebūdinga turėti* nei per daug stiprių, nei žemų aistrų. Bet stiprus turi patirti tokių aistrų. Juk jeigu aistros yra geras dalykas, tai bus bloga ta nuostata, kuri trukdo joms pasiduoti, – taigi ne kiekvienu atveju charakterio stiprumas yra geras dalykas. Tuo tarpu jei aistros *silpnos*, bet ne žemos, tada nėra nieko didaus joms pasipriešinti, o jeigu jos žemos bei silpnos, nėra nieko sunkaus [taigi turime pataisyti (iv) punktą, minėtą aukščiau]. (b) Be to, jei charakterio stiprumas verčia žmogų laikytis bet kokios nuomonės, tai jis yra blogas dalykas – pavyzdžiui, gali priversti laikytis net ir klaidingos nuomonės. O jeigu charakterio silpnumas priverčia atsisakyti bet kokios nuomonės, tai kartais ir silpnumas gali būti geras dalykas [tai paradoksas, kylantis iš (i) ir (ii) punktų, minėtų anksčiau]... (c) Iš vieno išprotavimo gaunama išvada, kad neprotingumas drauge su silpnumu yra dorybė.Mat kas nors dėl silpnumo daro ne tai, ką jo protas mano esant gera, o priešingai: jo protas gerus dalykus laiko blogais ir liepia jų nedaryti. Todėl išvada tokia: žmogus daro ne tai, kas bloga, o tai, kas gera [kita anksčiau minėtame punkte (b) sutinkamo paradokso forma]. (d) Toliau. Kas iš įsitikinimo daro tai, kas malonu, pasirenka malonumus ir jų siekia, gali būti geresnis už tą, kuris siekia malonumų ne apgalvotai, o dėl nesusivaldymo. [Vadinasi, visiškai blogas ir pasileidęs žmogus būtų geriau, negu žmogus su gerais principais

ir intencijomis, blogai besielgiąs iš silpnumo.] Mat jį galima lengviau pagydyti, nes įmanoma perkalbėti. Silpnam žmogui tinka priežodis: "Jeigu vandeniu paspringai, kuo užsigersi?" Jeigu jis būtų taip elgęsis iš įsitikinimo, tai vėliau perkalbėtas būtų paliovęs taip elgtis. Bet dabar, nors ir būdamas įsitikinęs, jis vis tiek elgiasi priešingai, nes yra silpnas. [Tai dar vienas paradoksas, išaugęs iš (ii) punkto, minėto anksčiau.] (e) Pagaliau jeigu charakterio stiprumas ir silpnumas liečia visas gyvenimo sritis, tai kas yra silpnas apskritai? Juk niekas nėra visais atžvilgiais silpnas, bet apie kai kuriuos sakome, kad jie – silpno charakterio apskritai. [Žiūrėk (vii) anksčiau.]

Tai šit kokių kyla sunkumų. Vienus iš jų reikia pašalinti, o kitus – palikti, nes išspręsti problemas – tai surasti tiesą.

Aristotelis toliau nagrinėja, ar silpnas žmogus veikia su žinojimu, ar be, ir kokius objektus charakterio silpnumas bei stiprumas liečia. Pirmasis šių tyrimų (VII.3) atveria didžiulius klausimus apie žmogaus veiksmus bei apie tai, kaip troškimas ir įsitikinimas dalyvauja tuos veiksmus nulemiant. Antrasis (VII.4–5) įneša apyvarton naudingą – ir be galo aristotelišką – idėją, kad žodis gali būti vartojamas įvairiomis, bet susijusiomis reikšmėmis, vienai reikšmei ar vartosenai esant pirminei ("apskritai", be apibūdinimo), kitoms – išvestinėms ir antrinėms. Po to VII.6–10 eina skirtingų silpnumo tipų ir silpnumo bei nedorumo santykio tolesnis aptarimas.

Pamatinis praktinis klausimas: kas yra žmogui geriausias gyvenimas?

Nikomacho etikos I knygos 7 skyriuje Aristotelis atsigręžia į klausimą "Kas yra *eudaimonia*?" "*Eudaimonia*" dažnai

verčiama kaip "laimė", tačiau lietuviškas žodis kelia klaidinančių įtaigų, ir tolesniame tekste aš tiesiog transliteruosiu graikišką daiktavardį bei būdvardį (*eudaimonia* ir *eudaimon*). Iš tiesų Aristotelis užduoda klausimą, kuris moralei yra kertinis – "Koks yra visų geriausias ir patsai vertingiausias gyvenimas, kokį tik žmogus apskritai gali gyventi?" Paskesnėje garsioje ir įtakingoje pastraipoje jis imasi šio klausimo ištirdamas, kokie sugebėjimai ir kokia veikla skiria žmogiškas būtybes nuo kitų gyvų būtybių. Koks yra žmogaus kaip tokio užsiėmimas ar būdingas darbas (*ergon*)?

> Aukščiausiojo gėrio sutapatinimas su *eudaimonia* galbūt jau yra apskritai visų pripažįstamas dalykas. Vis dėlto mes norėtume tiksliau nusakyti, *kas yra eudaimonia*. Į tai atsakysime, jei suvoksime, koks yra žmogui būdingas darbas. Mat kaip fleitininko, skulptoriaus, kiekvieno amatininko ir apskritai visų, turinčių kokį darbą ar užsiėmimą, gėris (ir darymas gerai), atrodo, glūdi darbe, taip, atrodytų, turi glūdėti ir žmogaus, jei tik yra koksai jam būdingas darbas. Argi bus taip, kad dailidė ir batsiuvys turi kokius darbus ir užsiėmimus, o *žmogus* neturi jokio ir iš prigimties yra neveiklus? Ar greičiau, kaip akis, ranka, koja ir apskritai kiekviena kūno dalis rodosi turinti savo darbą, taip ir žmogui, šalia visų šitų, irgi būtų galima priskirti kokį nors darbą?
> Ką gi, kas tuomet tai galėtų būti? Gyvybės pasireiškimas rodos esąs bendras ir augalams, o mes ieškome to, kas būdinga tik žmogui. Taigi mintančioji ir augančioji gyvybė turi būti atmesta. Toliau [nuo augalų pereinant prie gyvūnų] būtų juslioji gyvybė, – bet ir ši rodosi esanti bendra ir arkliui, ir jaučiui, ir kiekvienam gyviui. Tad belieka tam tikra protą turinčios žmogaus dalies veikla.

Dabar Aristotelis nuo klausimo, ką *žmogus* kaip toks daro, pereina prie klausimo, ką daro *geras* žmogus; ir identifikuoja šį lausimą su klausimu "Kas yra žmogui *geras gyvenimas*?"

> Žmogaus darbas tuomet yra sielos veikla pagal protą arba ne be proto. Jeigu tam tikro žmogaus ir gero žmogaus darbą rūšies atžvilgiu vadiname tapačiais, pavyzdžiui, kitaristo ir gero kitaristo darbą, ir taip darome visais atvejais, atitinkamo darbo pranašumu laikydami meistriškumą: kitaristo darbas yra grojimas, o gero kitaristo – puikus grojimas; jei taip yra, tai gėris žmogui yra sielos veikla pagal jam būdingą dorybę, o jeigu yra daug dorybės pavidalų, tai pagal geriausią ir tobuliausią dorybę. Reikia dar pridurti: per visą gyvenimą. Juk viena kregždė dar ne pavasaris, taip pat ir viena diena. Panašiai nepadarys žmogaus palaimingo ir *eudaimon* viena diena ar trumpas laiko tarpas.

Kitame skyriuje (I.8) Aristotelis patikrina šioje pastraipoje pasiektą išvadą pasižiūrėdamas, ar ji atitinka dalykus, kuriuos žmonės paprastai sako apie *eudaimonia*, ir atranda, kad atitinka. Likusioje *Etikos* dalyje autorius tyrinėja įvairius žmogaus (charakterio ir proto) tobulumo tipus, siekdamas išplėsti labai grubų žmogaus gerovės apybraižų aprašymą, pateiktą kalbamajame svarstyme.

Aristotelio *eudaimonia* nagrinėjimas remiasi idėjomis, kad ilgalaikę žmogaus gerovę sudaro gyvenimas gyvenimo, atitinkančio žmogiškąją prigimtį, ir kad norėdami atskleisti, kas ši prigimtis yra, turime klausti, kokie sugebėjimai ir kokia veikla yra būdinga išskirtinai žmogui. Abi šios idėjos yra svarbios ir vertingos, nors jų taikymas ir iškelia sunkių problemų tiek teorijoje, tiek praktikoje. Šia tema šiek tiek daugiau bus pasakyta 10 skyriuje.

Semimatematinis argumentas apie svorį ir judėjimą

Veikale *De Caelo* Aristotelis pradeda labai paprastomis ir patikimomis prielaidomis apie medžiagą bei judėjimą ir

sukonstruoja serijas itin įmantrių argumentų, kad įrodytų tam tikrą visatos sąrangos aprašymą. Iš šitokiu būdu jo išvestos kosmologijos dažnai buvo tyčiojamasi, – nors ji, išbuvusi plačiai priimta daugelį amžių, turėtų dominti idėjų ir kultūros istoriką. Tačiau būtent jo argumentai šiandien traukia mūsų dėmesį labiau nei išvados: jie vis dar tebėra pamokantys ir džiuginantys, kai juos analizuoji ir išsklaidai įvairias juos sudarančias gijas. Vienas pirmųjų punktų, kuriuos Aristotelis siekia įrodyti, yra toks: pasaulis yra baigtinis ir nėra (kaip kad daugelis yra manę) begalinis kūnas. Tarp jo argumentų, nukreiptų prieš begalinio kūno egzistavimo galimybę, yra vienas, susijęs su svoriu. Aristotelis argumentuoja, kad begalinio kūno svoris negalėtų būti *baigtinis*, o manymas, kad jis *begalinis*, veda į prieštaravimą. Mat be galo sunkus kūnas tam tikrą atstumą judėtų be galo greičiau negu bet koks baigtinis kūnas. Tačiau kad ir kokį trumpą laiką tai užimtų, egzistuotų *tam tikras* apibrėžtas santykis tarp to laiko, ir laiko, kurį užimtų baigtinio kūno judėjimas, – taigi galų gale be galo greičiau jis judėjęs nebūtų. (Jeigu begaliniam kūnui judėjimas neužimtų *jokio* laiko, tai jis nebūtų pajudėjęs visai, kadangi judėti yra būti vienu metu vienoje vietoje, o kitu metu – kitoje vietoje.) Tolesnė pastraipa pasitarnaus kaip menkutis semimatematinio argumentavimo tipo pavyzdys. Tai įprastinis argumentavimo tipas Aristoteliui aptariant tokias temas, kaip judėjimas, laikas ir erdvė.

> Iš to, kas pasakyta, aišku, kad begalinio kūno svoris negali būti baigtinis. Todėl jis turėtų būti begalinis. Taigi jeigu tai neįmanoma, begalinio kūno buvimas savaime yra neįmanomas. O kad begalinio svorio iš tiesų negali būti, nesunkiai gali būti išvysta.
>
> (i) Jeigu tam tikras svoris tam tikrą atstumą juda tam tikrą laiką, didesnis svoris tą patį atstumą nukeliaus per trumpesnį laiką, ir svorių tarpusavio santykis atitiks laikų tarpusavio santykį, tik pastarasis bus atvirkštinis.

Taigi jei pusė svorio nukeliauja tam tikrą atstumą per tam tikrą laiką, visas svoris (lygus dvigubam pirmajam svoriui) jį nukeliaus per pusę to laiko. (ii) Baigtinis svoris nukeliaus bet kokį baigtinį atstumą per tam tikrą baigtinį laiką.

Iš šių dviejų prielaidų plaukia, kad begalinis svoris, jeigu jis yra, turi judėti (nes jis prilygsta baigtiniam svoriui ir jį pranoksta), tačiau, kita vertus, jis turi nejudėti. Mat svoriai turi judėti laiką, atvirkščiai proporcingą svorio skirtumui – didesnis svoris trumpesnį laiką, – tačiau tarp begalinio ir baigtinio dalyko nėra santykio: trumpesnis laikas gali turėti santykį tik baigtinio ilgesnio laiko atžvilgiu.

Todėl neįmanoma, kad begalinis svoris būtų ir todėl neįmanoma, kad būtų begalinio svorio kūnas. (*De Caelo* I.6.273b29).

Atminties klausimas

Kas tai yra – ką nors atsiminti? Standartinis aprašymas pasakytų, kad tai reiškia turėti atmintinį asmens ar daikto vaizdinį, kuris panašus į originalų juslinį įspūdį, it savotiška jo neryški kopija. Pradinė patirtis turi būti palikusi tam tikrą "pėdsaką", ir tai tasai pėdsakas vėliau vėl paleidžiamas veikti kaip atmintinis vaizdinys. Kad ir kokie būtų tokio nusakymo ribotumai ir trūkumai, jis priimtas daugelio filosofų bent jau kaip dalis tiesos apie vieną atminties ar prisiminimo rūšį. Nusakyti, kur ir kaip atmintiniai pėdsakai saugomi, žinoma, yra mokslo reikalas. Aristotelis mano, kad tai vyksta širdyje. Juslumas, mano jis, yra judesys, – ar turi savy tokį judesį, – kuris prasideda nuo juntamo objekto ir per kraują nukeliauja į širdį, pagrindinį juslumo organą. Čia judesys laikosi nepastebimai, tačiau tam tikromis aplinkybėmis jis vėliau vėl paleidžiamas veikti ir pasirodo kaip vaizdinys. Širdį ar kraują mes veikiausiai

būtume linkę pakeisti smegenimis ir nervų sistema. Tačiau svarbus klausimas, kurį dabar tiesiog magėte maga užduoti, yra toksai: kas dar, be tokių atgaivintų vaizdinių turėjimo, sudaro atminties esmę? Mat akivaizdu, jog ne kiekvienas atvejis, kai aš regiu vaizdinį, kuris iš tikro yra ankstesnio juslinio įspūdžio "palikuonis", yra to įspūdžio (ar tuomet suvokto objekto) prisiminimo atvejis. Dalį atsakymo į šį klausimą Aristotelis pateikia svarstydamas problemą, kurią iškelia nedideliame traktatėlyje apie atmintį (einančiame netrukus po anksčiau minėto į prisiminimo vyksmą įtrauktų procesų aprašymo). Jo problema tokia: kaip gali vaizdinio turėjimas dabar ištraukti dienos švieson seniai praeityje glūdinčius asmenį ar patirtį?

> Kaip yra įmanoma, tik vaizdiniui esant dabar, o pačiam daiktui nedalyvaujant, atsiminti tai, ko čia ir dabar nėra? Aišku, kad apie tai, kas juslių dėka įvyksta sieloje (ar kūno dalyje, kurioje siela laikosi), reikia mąstyti lyg apie kažin kokį piešinį, ir to piešinio turėjimą mes vadiname atmintimi. Mat įvykstantis pakitimas, taip sakant, įspaudžia it kokį juslinio atvaizdo įspaudą (nelyginant žmonės, žiedais antspauduojantys daiktus)...
>
> Tačiau jeigu su atmintimi įvyksta toksai dalykas, ar žmogus prisimena dabartinį poveikį, ar daiktą, kuris tą poveikį sukėlė? Jeigu prisimenamas pirmasis, iš to plauks, kad neprisimename nieko, ko čia ir dabar nėra. Jeigu antrasis, tai kaip čia yra, kad tuomet, kai juntame vaizdinį, prisimename tai, ko nejuntame, – nesantį daiktą? Ir jeigu tas vaizdinys yra it įspaudas ar piešinys mumyse, kodėl jo jutimas turėtų būti kažko kito, o ne greičiau jau paties vaizdinio atmintis? Juk tai būtent jis apmąstomas lavinant atmintį, ir būtent jisai juntamas. Tai kaipgi kas nors prisimins tai, ko dabar nėra? Juk jei šitai įmanoma, lygiai taip pat turėtų būti galima regėti ir girdėti tai, ko čia ir dabar nėra! (*De Memoria* 1.450a25)

Dabar Aristotelis efektyviai pasinaudoja svarbia savo idėja, kad vienas ir tas pats daiktas gali būti aprašytas ar matomas skirtingais būdais. Jis pakiša mintį, kad prie ankstesnės istorijos apie atmintį reikia pridėti dar šį tą apie tai, kuo vaizdinį laiko jį regintysis asmuo: ar jisai pats suvokia jį *kaip* (arba suvokia esant) pradinio objekto pėdsako paliktą kopiją. Atsiminimas neturi būti mąstomas kaip tiesioginio praeities pažinimo forma, greičiau jau jį sudaro įsitikinimas apie praeitį, gimstąs tam tikru būdu žiūrint į dabartinį vaizdinį. (Palygink situaciją asmens, žiūrinčio į dažais išteptą drobę ir sakančio: "Tai Wellingtono hercogas".)

> Tačiau, ko gero, tai *yra* įmanoma ir iš tikrųjų nutinka. Juk lentoje nupieštas pavidalas sykiu yra ir pavidalas, ir jo panašybė. Vienas ir tas pats dalykas yra abu pastarieji sykiu – nors jo buvimas vienu yra ne tas pats, kaip buvimas kitu; ir galima jį apmąstyti arba kaip pavidalą, arba kaip jo panašybę. Lygiai taip pat reikia manyti, kad vaizdinys mumyse yra kažkas, esantis savaime, ir taip pat kažko kito atvaizdas, – tai tam tikra panašybė ir priminimas. Todėl, kai tik reikiamas kitimas paleidžiamas veikti, jeigu siela junta patį vaizdinį, kaip esantį savaime, jisai mums pasirodo iškildamas kaip mintis ar vaizdinys. Tačiau jeigu vaizdinys apmąstomas kaip kieno nors kito atvaizdas ir (kaip piešinio atveju) kaip panašybė, pavyzdžiui, *kaip* Korisko atvaizdas (kai Koriskas nėra ką tik regėtas), tuomet (*toks* apmąstymo patirties skirtumas, koksai esti tarp vaizdinio, kaip kieno nors kito atvaizdo apmąstymo, iš vienos pusės ir tiesiog paties nupiešto pavidalo apmąstymo – iš kitos pusės, pasitaiko ne tik piešimo atveju, bet ir) sieloje vienas vaizdinys ateina į galvą tiesiog kaip mintis, o kitas – kadangi, kaip piešimo atveju, jis yra panašybė, – yra priminimas. (*De Memoria* 1.450b20)

Idėjos, taip trumpai čia tepaliestos, vaidina didžiulį vaidmenį šiuolaikinėse diskusijose dėl juslumo, mąstymo ir supratimo.

Ko nors suvokimo tam tikru būdu – arba ko nors naudojimo tam tikru būdu – idėja yra nepaprastai svarbi prasmės aprašyme, pateiktame Ludwigo Wittgensteino (1889 – 1951), vieno giliausių ir įtakingiausių dvidešimtojo amžiaus filosofų. Tačiau aristoteliškasis atminties problemos sprendimas palieka nemaža abejonių ir sunkumų. Aš paminiu tris. (i) Jo atminties aprašymas daro skirtumą tarp originalaus suvokinio ir vėlesnio vaizdinio, kuris gali būti, o gali ir nebūti laikomas kylančiu "iš" pradinio suvokimo objekto. Tačiau iš tiesų patsai juslinis suvokimas negali būti lengva ranka laikomas tiesiogine pažinimo forma. Manyti juslinį įspūdį kylant "iš" realaus dabarties objekto yra neabejotinai visiškai analogiška manymui, kad atmintinis vaizdinys kyla "iš" praeities objekto. Juslumas, lygiai kaip atmintis, reikalauja duomenų interpretacijos bei apima prielaidas ir įsitikinimus. (ii) Epistemologinis klausimas: Kokią *teisę* aš galiu turėti laikyti šį vaizdinį praeities objekto panašybe? Kaip apskritai aš galėčiau *pateisinti* savo tvirtinimą, kad šis vaizdinys panašus į tokią ir tokią praeities patirtį, kai iš principo neįmanoma patikrinti šio menamo panašumo tiesioginiu palyginimu. Lygiai taip pat, be abejo, yra ir su pačiu juslumu: Kaip aš apskritai galiu verifikuoti savo prielaidą, kad turėdamas tam tikrą juslinį įspūdį regiu tikrą daiktą? Aristotelis tokių dvejonių nejaučia. (iii) Kaip yra *įmanoma* manyti, kad dabartinis vaizdinys yra ko nors, esančio praeityje, panašybė? Mes įsivedėme šią idėją tam, kad paaiškintume keblumą, kaip dabartinio vaizdinio regėjimas gali prilygti ko nors, esančio praeityje, prisiminimui. Tačiau visiškai panašus keblumas išlieka: Kaip galiu aš, regėdamas dabartinį vaizdinį, *mąstyti* apie ką nors, kas praeity? Jeigu aš ketinu savo regimą vaizdinį laikyti savo seniai mirusio senelio vaizdiniu, privalau apie savo senelį mąstyti. Problema, kaip kas nors, kas yra praeityje, prisimenama per dabartinį vaizdinį, buvo pakeista problema, kaip kas nors, kas yra praeityje (ar kitais būdais nėra čia ir dabar), mąstoma per dabartinį

vaizdinį. Taigi, nors ir yra visiškai teisėta reikalauti, kad atminties analizėn įeitų įsitikinimo analizė, pastarosios įvedimas neišsprendžia tos atskiros problemos, kuria Aristotelis pradeda, būtent, – apskritai sakant, – kaip mąstymas gali išeiti už betarpiškos duotybės ar ją peržengti.

Jūrų mūšis rytoj: garsusis įrodinėjimas determinizmo klausimu

Viena iš labiausiai provokuojančių įrodymo linijų Aristotelio raštuose glūdi trumpo logikos veikalo *De Interpretatione* 9 skyriuje. Jis išplėtoja įtikinančią argumentaciją, idant parodytų, jog viskas, kas tik kada nors įvyks, įvyks *būtinai*, iškelia į dienos šviesą nepaprastas bei nepriimtinas šios išvados implikacijas ir galiausiai pasiūlo problemos sprendimą. Ši pastraipa tebežadina dėmesį ir tebekelia ginčus: tai, ką Aristotelis sako, gali ir nebūti visiškai aišku, tačiau aišku, jog jis iškelia labai gilius klausimus apie tiesą, laiką ir būtinybę.

Aristotelis pradeda tvirtinimu, kad teiginiai apie atskirus ateities įvykius ("vieniniai ateities teiginiai") skiriasi nuo kitų teiginių tuo, kad negali būti nei teisingi, nei klaidingi: teiginys "Vakar sąsiauryje vyko jūrų mūšis" turi būti arba teisingas, arba klaidingas (o jo paneigimas atitinkamai turi būti klaidingas arba teisingas); bet teiginys "Rytoj sąsiauryje įvyks jūrų mūšis" tikriausiai nėra (ar dar nėra) nei teisingas, nei klaidingas. Kad tai paremtų, Aristotelis išvysto prielaidos, jog visi vieniniai ateities teiginiai *yra* arba teisingi, arba klaidingi (turi "tiesos vertę"), pasekmes. Jeigu manasis rytojaus mūšio išpranašavimas teisingas, rytoj jūrų mūšis *turi* įvykti; jeigu klaidingas, rytoj jūrų mūšio būti *negali*. Taigi, jei mano išpranašavimas yra arba teisingas, arba klaidingas, jūrų mūšis rytoj arba *turi* būti, arba jo būti *negali*, ir erdvės atsitiktinumui ar alternatyvioms galimybėms, erdvės teiginiui "Rytoj gali įvykti jūrų mūšis" nebelieka.

Mat jeigu kiekvienas tvirtinimas arba neigimas yra teisingas arba klaidingas, būtina, kad visa kas iš tikrųjų arba būtų, arba ne. Juk jei vienas asmuo sako, kad kažkas bus, o kitas tą patį dalyką neigia, aiškiai būtina, kad vienas iš jų sakytų tiesą – *jei* kiekvienas tvirtinimas yra teisingas arba klaidingas; mat abudu teiginiai tokiomis aplinkybėmis neišsipildys. ["Rytoj bus jūrų mūšis" ir "Rytoj nebus jūrų mūšio" abudu būti teisingi negali, ir negali abu būti klaidingi. Vadinasi, jei jie apskritai turi kokią tiesos vertę, vienas iš jų turi būti teisingas, o kitas klaidingas.] Mat jeigu teisinga sakyti, kad balta arba kad nėra balta, būtina, kad būtų balta arba ne balta; ir jeigu yra balta arba ne balta, tuomet buvo teisinga tai tvirtinti ar neigti. Jeigu nėra taip, yra klaidinga, jeigu yra klaidinga, taip nėra. Taigi tvirtinimui arba neigimui būtina būti teisingam. Iš to plaukia, kad viskas, kas arba yra (ar šiuo metu vyksta), arba bus, arba nebus, – yra, bus arba nebus ne *atsitiktinai* ir ne taip, kaip atsitiktinumas lemia (kadangi arba tas, kuris sako, arba tasai, kuris neigia, sako tiesą). Juk priešingu atveju bet kas lygiai taip pat galėtų įvykti, kaip ir neįvykti, nes tam, kas yra kaip atsitiktinumas, viena galimybė būdinga ne daugiau, negu kita, – tad taip nė nebus.

Vėlgi, jeigu dabar yra balta, anksčiau buvo teisinga sakyti, kad bus balta; taigi apie viską, kas jau įvyko, buvo teisinga sakyti, kad taip bus. Tačiau jeigu visuomet buvo teisinga sakyti, kad taip yra arba bus, taip nebūti arba neketinti taip būti ateityje *negalėjo*. Tačiau jeigu kas nors negali neįvykti, neįmanoma, kad tai neįvyktų; ir jeigu neįmanoma, kad kas nors neįvyktų, būtina, kad tai įvyktų. Todėl viskas, kas bus, įvyksta būtinai. Taigi niekas nenutiks nulemta atsitiktinumo arba atsitiktinai; juk jeigu atsitiktinai, tai ne pagal būtinybę. (*De Interpretatione* 9.18a34)

Tolesnėje skyriaus dalyje Aristotelis atskleidžia, kokia absurdiška ir paradoksali ši išvada: jeigu viskas vyksta pagal būtinybę, nėra tikslo svarstyti, kas daryti, ir nebelieka prasmės bet kokioje kalboje apie alternatyvias galimybes. Galiausiai žemiau cituojamoje pastraipoje jis pasiūlo išeitį iš sunkumo. Deja, ši pastraipa labai glausta, ir neaišku, ar Aristotelis joje grįžta prie idėjos, kad vieniniai ateities teiginiai stokoja tiesos vertės, kad kai kurie pranašavimai dar nėra nei teisingi, nei klaidingi; ar įrodinėja loginį teiginį, skirtą anksčiau cituotos pastraipos argumento pamatui pakasti – būtent, teiginį, kad negalima nuo "Būtinai arba *p*, arba ne–*p*" pereiti prie "Arba būtinai *p*, arba būtinai ne–*p*" Ar Aristotelis sako, kad teiginys "Rytoj įvyks jūrų mūšis" dar nėra nei teisingas, nei klaidingas; ar kad jis jau yra teisingas arba jau yra klaidingas, bet ne būtinai teisingas arba būtinai klaidingas? Galbūt skaitytojui patiks nuspręsti, kaip iš tiesų *turėtų* būti sprendžiamas arba panaikinamas keblumas dėl rytojaus jūrų mūšio.

> Kas yra, yra būtinai, kai yra; ir ko nėra, nėra būtinai, kai nėra. Tačiau ne viskas, kas yra, yra būtinai; ir ne viskas, ko nėra, nėra būtinai. Mat sakyti, kad viskas, kas yra, yra pagal būtinybę, kai yra, yra ne tas pat, kaip besąlygiškai sakyti, kad tai yra pagal būtinybę. Panašiai ir su tuo, ko nėra. Tas pat galioja ir prieštaraujantiems teiginiams: viskas būtinai yra arba nėra, ir bus arba nebus; tačiau negalima padalyti ir sakyti, kad viena arba kita yra būtina. Turiu omeny, pavyzdžiui, tokį dalyką: būtina, kad rytoj būtų arba nebūtų jūrų mūšis; tačiau nėra būtina, kad jūrų mūšis rytoj įvyktų, nei kad jis neįvyktų, – nors yra būtina, kad jis įvyktų arba neįvyktų. Taigi, kadangi teiginiai yra teisingi pagal tai, kaip daiktai iš tiesų yra, aišku, jog kai tik dalykai susiklosto taip, kad įgalina priešybes išsipildyti taip, kaip lemia atsitiktinumas, tas pat būtinai

galioja ir prieštaraujantiems teiginiams. Tai nutinka dalykams, kurie yra ne visuomet tokie arba ne visuomet ne tokie. Jų atveju yra būtina, kad vienas arba kitas iš prieštaraujančių teiginių būtų teisingas arba klaidingas,– tačiau ne šitas arba anas, o kaip lemia atsitiktinumas; arba vienam *greičiau* negu kitam būtina būti teisingam, bet ne būti *jau* teisingam arba klaidingam.

Tuomet akivaizdžiai nėra būtina, kad iš kiekvieno tvirtinimo ir jam priešingo neigimo vienas būtų teisingas, o kitas klaidingas. Mat kas galioja esantiems dalykams, negalioja dalykams, kurių nėra, bet kurie gali būti arba nebūti; su jais yra taip, kaip mes sakėme. (*De Interpretatione* 9.19a23)

Pirmo pakitimo nebuvo ir paskutinio pakitimo nebus

Trys *Fizikos* knygos apima įspūdingą ir sudėtingą įrodymą, vedantį prie išvados, kad turi egzistuoti pirmoji viso kitimo priežastis, kuri yra amžina ir pati yra nekintanti. Tolesnės pastraipos siekia pagrįsti vieną iš kertinių įrodymo prielaidų: kad kitimas visados vyko ir visados vyks. Pirmiausia Aristotelis argumentuoja, remdamasis tiek savuoju kitimo apibrėžimu, tiek ir tuo, su kuo "kiekvienas sutiktų", kad bet kuris kitimas – ir bet koks tariamas *pirmas* kitimas imtinai – suponuoja daiktų, galinčių kisti, egzistavimą.

Pirmiausia pradėkime nuo to, ką esame anksčiau nustatę: kitimas, sakėme mes, yra kintamo dalyko kaip kintamo dalyko aktualizavimas. Todėl jau turi būti daiktai, kurie gali kisti (kiekvienu iš įvairių būdų). Išties net ir be kitimo apibrėžimo kiekvienas sutiktų, jog tai, kas kinta, turi būti kažkas, kas geba kisti (kiekvienu iš įvairių būdų: tai, kas keičiama, turi būti kažkas, kas geba būti keičiama; tai, kas judinama, turi būti kažkas, kas

> geba būti perkelta erdvėje). Todėl kas nors, kas geba būti sudeginta, turi būti pirmiau, negu kas nors sudeginama, ir kas nors, kas geba degti, turi būti prieš tai, kol kas nors ims degti. (*Fizika* VIII.1.251a8).

Paskui Aristotelis argumentuoja taip: kad paaiškintume, kaip tokie daiktai – daiktai, gebantys kisti – tam tikru metu atsirado, arba, kitu atveju, kodėl tam tikru metu jie pradėjo naudoti savo gebėjimą kisti, turime kaip prielaidą priimti tam tikrą kitą kitimą – kuris turės būti įvykęs *prieš* tariamą pirmą kitimą.

> Tad šie daiktai patys turi arba (i) tam tikru metu, anksčiau nebuvę, atsirasti, arba (ii) būti amžini. Jeigu (i) kiekvienas iš kintamų daiktų būtų radęsis, turėtų būti įvykęs – anksčiau, negu kalbamasis kitimas, – kitas kitimas, kuris privertė atsirasti daiktą, gebantį kisti (arba gebantį įvykdyti kitimą). Tačiau jeigu (ii) jie nuo amžių būtų buvę be kitimo – šis pasiūlymas atrodo neprotingas iš pirmo žvilgsnio, bet dar neprotingesnis pasirodo patyrinėjus toliau. Mat jeigu esama tam tikrų daiktų, gebančių kisti, ir kitų, gebančių tą kitimą sukelti, turi būti metas, kuriuo kažkas pirmas sukelia kitimą ir kažkas pakinta, ir kitas metas, kuriuo niekas taip nesielgia, bet yra rimtyje, rimtyje esantis daiktas anksčiau turi būti dalyvavęs kitime. Mat turi būti tam tikra jo buvimo rimtyje priežastis, t.y. priežastis, dėl kurios jis paliovė dalyvavęs vykstančiame kitime. Todėl pirmiau, negu įvyko tariamas pirmasis kitimas, turi būti buvęs ankstesnis kitimas [kad pašalintų tai, kas potencialiai kintančius daiktus privertė paliauti aktualiai kitus]. (*Fizika* VIII.1.251a16).

Šis argumentas prieš pirmojo kitimo buvimo galimybę pagrįstas principu, susijusiu su kauzacija, – kad turi būti

koks nors paaiškinimas, kodėl bet kuris konkretus pakitimas įvyksta, ir kad paaiškinimas turi nurodyti kažkokį ankstesnį įvykį. Po to Aristotelis išplėtoja iš laiko sampratos kylantį argumentą. Jis remiasi išvada, pasiekta IV *Fizikos* knygoje, kur laikas pasirodė esąs esmingai susijęs su kitimu – laikas yra tai, kuo matuojamas kitimas. Aristotelis tvirtina, kad kadangi yra absurdiška teigti, jog laikas galėjo prasidėti ar baigtis, absurdiška yra teigti, kad taip pat galėtų pasielgti ir kitimas; mat laikas egzistuoja tik kaip kitimo matas.

> Be to, kaipgi gali būti anksčiau ir vėliau, jei nėra laiko, o laikas – jei nėra kitimo? Taigi jei laikas yra "kitimo skaičius" [tai, kieno atžvilgiu įmanoma matuoti kitimą] arba kitimo rūšis, tuomet, jei laikas visados buvo, kitimas taip pat visada turėjo būti... Tad, jeigu laikui neįmanoma nei būti, nei būti mąstomam be "dabar", o "dabar" yra kažkas vidurinis, derinąs sykiu ir pradžią, ir pabaigą (ateisiančio laiko pradžią ir praėjusio laiko pabaigą), laikas turi būti buvęs visada. Mat bet kurio laiko tarpsnio riba – ar būtų paimta pirmoji, ar paskutinioji – bus tam tikrame "dabar" (kadangi laike nėra nieko kito, ką būtų galima pasiekti, išskyrus "dabar"), taigi, kadangi "dabar" yra sykiu ir pradžia, ir pabaiga, abiejose jo pusėse visuomet turi būti laikas. Tačiau jeigu yra laikas, akivaizdžiai taip pat turi būti ir kitimas – tiek, kiek laikas yra kitimo atžvilgis ir požymis. (*Fizika* VIII.1.251b10)

Likusioji skyriaus dalis apima argumentus prieš *paskutinio* kitimo galimybę ir baigia išvada, jog "nebuvo laiko ir nebus laiko, kai nebuvo ar nebus kitimo" 2 skyrius išdėsto kai kuriuos prieštaravimus šiai išvadai (tarp jų ir įdomų prieštaravimą, jog laisvoje žmogiškoje veikloje mums *atrodo*, kad regime kažką darant, kitimą kylant be jį nulėmusios ankstesnės priežasties) ir su jais susidoroja. 6 skyriuje

Aristotelis pasirengęs pareikšti tolesnį svarbų tvirtinimą – kad būtina kitimo amžinybė leidžia numanyti apie vienatinės pirminės kitimo priežasties, "nejudinamo judintojo", kurį jis vadina "Dievu", egzistavimą. Apie tai žr. 9 skyrių toliau.

3
Kitimo analizė: medžiaga ir pavidalas

Šiame ir kitame skyriuose cituodamas ir parafrazuodamas noriu išdėstyti ištisinį teksto gabalą, plėtojantį idėjas, kurios yra pagrindinės didžiajai Aristotelio filosofijos daliai ir kurios suteiks gerą atspirties tašką daugelio problemų aptarimui. Kalbamasis gabalas, I ir II *Fizikos* knygos, yra apie fundamentalias to, ką mes vadintume gamtos mokslu (žodis *physis* reiškia "gamta"), problemas; taigi galėtume teigti, jog tai mokslo filosofija. Tačiau kalbamosios idėjos yra tokios kertinės mūsų pasaulio regėjimo būdui, kad šios knygos lygiai taip pat sėkmingai gali būti laikomos metafizika – ir iš tiesų jos yra "aprašomosios metafizikos" paradigma.

Pirmą *Fizikos* I knygos skyrių Aristotelis pradeda nustatydamas, kad gamtos (ar bet ko kito) pažinimui ar supratimui įgyti mums reikia suvokti pradus, priežastis ar pradmenis. Šių žodžių niuansai skirtingi graikų ir lietuvių kalbose; pamatysime, kad tyrinėjimas atskleidžia kelis skirtingus paaiškinimo sampratos tipus. (Tobulas gamtos supratimas aprėps žinojimą atsakymų į tokius skirtingus klausimus, kaip, pavyzdžiui: Iš ko padarytas lapas? Kaip lapas auga? Kokiam tikslui lapas tarnauja?) Tačiau pirmiausia Aristotelis klausia, kiek pradų yra, ir trumpai stabteli, kad paneigtų Parmenido ir jo mokyklos, elėjiečių, tvirtinimą,

kad "Esamybė yra viena ir nekintanti" Ne todėl, kad šis monizmas iš tiesų būtų gamtos tyrinėtojo reikalas – pastarojo *prielaida* yra ta, kad gamtiniai daiktai yra ir jie yra pavaldūs kitimui. "Tačiau kadangi šie žmonės, nors jie ir nekalba apie gamtą, iškelia su gamta susijusius sunkumus, ko gero, vertės šį tą apie juos pasakyti. Tyrimas įdomus ir filosofui."

Čia Aristotelis grumiasi su idėja, kad daugis ir kitimas yra neįmanomi ir nerealūs, – idėja, kuri yra turėjusi ilgą ir įtakingą istoriją, tačiau jam (kaip ir daugeliui mūsų) atrodė besanti absurdas, gimstąs iš gilaus nesusipratimo. Su kai kuriais iš šių nesusipratimų jis dorosis vėlesnėse *Fizikos* knygose. Šičia, pirmojoje knygoje, jis išsako du paprastus, tačiau kertinius teiginius apie veiksmažodį "būti", idant išsprogdintų tezę, jog esamybė yra viena. Pirmasis teiginys toksai: "Apie dalykus "*būti*" sakoma daugeliu būdų" Šis paprastas tvirtinimas vis pasikartoja svarbiausiuose Aristotelio metafizikos taškuose, ir iš jo išauga kelios pačios būdingiausios ir vaisingiausios jo nuomonės. Mūsų svarstomoje pastraipoje jis vartoja jį, kad įvestų teiginį jog apie daiktus (t.y. substancijas, *ousiai*), kokybes ir kiekybes negali būti sakoma, kad jie yra arba egzistuoja ta pačia prasme. Pavyzdžiui, kokybės egzistuoja tik kaip besilaikančios daiktuose, ir sakyti, kad kokybė egzistuoja, reiškia sakyti, kad egzistuoja šią kokybę turintis daiktas. Šunes, spalvos, dydžiai, laikai ir vietos nepriklauso tam pačiam ontologiniam stalčiui; ir kalbėdami apie vieną dalyką kitam būdingais terminais išsyk įpulsite į absurdą. (Kokio sunkumo yra geltona? Kur yra dešimta valanda?) Ką tuomet iš tiesų turi galvoje elėjiečiai, sakydami kad tai, kas yra, yra viena? Žinoma, jie negali turėti omeny, kad nieko nėra, išskyrus substancijas, – substancijas be jokių kokybių ar kitų charakteristikų? Ar kad nėra nieko, išskyrus kokybes, – plaukiojančias aplink, nepriklausančias jokioms substancijoms? Ar kad yra tiktai viena vienatinė substancija, be jokių kokybių ir kitų charakteristikų? Taip spaudžiama

jų tezė ima atrodyti visiškai nesuvokiama. Greta to, kad buvo naudojama prieš monistus, idėja, kad tai, kas yra, dalijasi į radikaliai skirtingus dalykų tipus, – "kategorijų mokslas" – Aristoteliui neblogai pasitarnauja daugelyje jo paties tyrinėjimų. Jis toli gražu nėra dogmatiškas dėl to, kiek tiksliai kategorijų turėtų būti skiriama; jis nepretenduoja ir pateikti tikslias taisykles paribio klausimų sureguliavimui, išspręsti atvejams, kai neaišku, kuriai iš dviejų kategorijų priklauso koksai nors dalykas. Tai, ko jis tvirtai laikosi, yra platus padalijimas į substancijas, kokybes, kiekybes bei santykius. Jis laikosi požiūrio – ir, be abejo, teisingai,– kad šis padalijimas yra pamatinis pasauliui tokiam, kokį mes jį regime ir patiriame, ir kad šis padalijimas atsispindi būduose, kuriais mes apie pasaulį kalbame.

Aristotelis prieš monistus pasitelkia ir antrą – lygiai tokį pat pamatinį – teiginį apie "būti" Vienas iš kertinių monistų argumentų rėmėsi prielaida, kad jei *x* ir *y* yra *du* dalykai, *x* negali *būti y*. Šituo remdamiesi, jie atmeta visus teiginius, priskiriančius daiktams kokias nors charakteristikas, arba sakančius, jog daiktai keičiasi. Mat, argumentuoja jie, bet koksai tokio tipo teiginys, kaip "Tomas yra karštas" turi būti klaidingas, jei "Tomas" ir "karštas" įvardija du skirtingus dalykus – tačiau jei jie įvardija tą patį dalyką, teiginys turi būti beprasmis (kaip kad "Tomas yra Tomas"). Negana to, jeigu "Tomas yra karštas" būtų teisinga, nes "Tomas" ir "karštas" įvardytų vieną ir tą patį dalyką, tuomet sakyti taip pat ir "Tomas nebuvo karštas" teisinga nebūtų; "Tomas nebuvo karštas, bet yra karštas" būtų lygiai absurdiška, kaip ir "Tomas nebuvo Tomas, bet yra Tomas" Taigi visi teiginiai, siekiantys aprašyti kitimą, išmetami pro langą. Prieštaraudamas visam tam, Aristotelis parodo, kad "yra" ne visuomet teigia *tapatybę*. Šis žodis taip pat, ir iš tiesų paprastai, vartojamas norint priskirti kam nors ypatybę. Dosnumas ir Tomas iš tiesų yra *du* dalykai (žinoma, skirtingų *tipų* arba kategorijų), tačiau

"Tomas yra dosnus" nesako, kad šiedu skirtingi dalykai yra tas pat. Šis teiginys sako, kad Tomas *turi* dosnumą, o ne kad jis *yra* dosnumas. Būtent tai yra tokių pasakymų, kaip kad "yra dosnus" – priešingų tokio tipo pasakymams, kaip "yra dosnumas", – vaidmuo kalboje.

Tuo būdu Aristotelis, kaip jam įprasta, atskleidžia kasdienės kalbos vartosenos implikacijas. Jis aprašo ir perskiria. Jis nereformuoja ir nevelka tramdomųjų marškinių, kaip andai darė kai kurie žmonės, įrodinėdami, kad vartoti "yra" kitaip, kaip tik tapatybei nusakyti, turi būti ydinga ir toji vartosena turėtų būti atmesta. Jo pastabos prieš monistus pranašauja daug mokslingo teorizavimo (jo paties filosofijoje ir dar dabar) apie predikacijos rūšis, apie tapatybę ir apie pasakymų formas, vartojamas įvardyti, nurodyti ar priskirti ypatybėms. O trumpame aptarime *Fizikoje* I.2–3 jis tik nurodo – pataikydamas kaip pirštu į akį – pačią fundamentaliausią eléjiečių filosofijos painiavą – ir su aiškiu kandumu išsako diagnozę.

Šiuose *Fizikos* I knygos skyriuose paliesti kiti du teiginiai, lygiai taip pat pritvinkę būsimų pritaikymų. Pirma, tapatybę tvirtinančių teiginių klasėje svarbu skirti "Tomas yra Tomas" nuo "Tomas yra komandos kapitonas" Nors "komandos kapitonas" nurodo Tomą, šie žodžiai turi savo reikšmę. Teigimas, kad Tomas ir kriketo komandos kapitonas yra tapatūs, gali lengvai vesti į nesusipratimą, jeigu būtų pražiūrėta, kad referento tapatumas ir reikšmės tapatumas yra skirtingi dalykai. (Tolesnė esminė perskyra yra perskyra tarp "Tomas yra komandos kapitonas" ir "Tomas yra žmogus"; mat akivaizdu, jog Tomas lengvai galėjo kapitonu ir nebūti, tačiau visiškai nėra akivaizdu, kad Tomas galėjo ir nebūti žmogumi. Teiginyje "Tomas yra žmogus" glūdi tam tikra būtinybė.) Antra, esama perskyros tarp aktualybės ir potencijos. Galų gale daiktas *gali* būti sykiu ir vienis, ir daugis, – ir ne tiktai tuo būdu, kaip kad Tomas yra vienas žmogus, tačiau turi daugelį ypatybių: daiktas gali būti vienas *aktualiai* ir daugis *potencialiai* (pvz., nesupjaustytas pyragas),

arba vienas potencialiai ir daugis aktualiai (kaip kad nesudėtas konstruktorius).

4 – 6 skyriuose Aristotelis pasitelkia savo pirmtakų požiūrius ir argumentus, kad padarytų tikėtinu požiūrį, jog kitimas aprėpia priešybes ir taip pat kažką, kas glūdi po priešybėmis: pagrindiniai kitimo pradai yra trys – kitimo subjektas (tai, kas dalyvauja kitime), jo pobūdis prieš kitimą ir jo pobūdis po kitimo. Atkreipkite dėmesį, kaip smarkiai šis pagrindinių "pradmenų" aprašymas skiriasi nuo aprašymo, kurį penkto amžiaus pr. Kr. viduryje pateikė Empedoklis, sakęs, kad pagrindiniai pradmens yra keturi – žemė, oras, ugnis ir vanduo. *Jis* siekė identifikuoti pagrindines materialias stichijas; Aristotelis čia ieško bendrosios pačios kitimo sampratos struktūros, jis pasičiumpa pačias pirmapradiškiausias idėjas, dalyvaujančias bet kuriame kalbėjime apie kitimą.

7 skyriuje Aristotelis patsai imasi šį dalyką įrodyti. Cituosima pastraipa vertime neišvengiamai turės keistai skambėti dėl tam tikrų graikų kalbos bruožų. Būtent, veiksmažodis *gignesthai* gali reikšti arba "tapti [kuo nors]", arba "atsirasti"; žodis, verčiamas kaip "muzikalus" gali būti vartojamas įvardinti tiek kokiam žmogui, tiek buvimo muzikaliu ypatybei ar būsenai, "muzikalumui"

> Kai sakome, kad vienas daiktas randasi iš kito ar iš kažko skirtinga, galime kalbėti arba apie tai, kas yra paprasta, arba apie tai, kas yra sudėtinis dalykas. Leiskite paaiškinti. Žmogus gali tapti muzikalus, tačiau taip pat ir nemuzikalumas gali tapti muzikalumu, arba nemuzikalus žmogus – muzikaliu žmogumi. Kaip *paprastus* aš aprašau žmogų ir nemuzikalumą (tai, kas tampa) bei muzikalumą (tai, kuo jie tampa). Kai sakome, kad nemuzikalus žmogus tampa muzikaliu žmogumi, tiek tampantysis daiktas [nemuzikalus žmogus], tiek ir tai, kuo jis tampa [muzikalus žmogus], yra *sudėtiniai* dalykai.

> Kai kuriais iš šių atvejų sakome ne tiktai kad tai tampa, bet ir kad tas atsiranda iš ano, – pavyzdžiui, muzikalumas atsiranda iš nemuzikalumo. Tačiau šitaip nešnekame visais atvejais. Mes nesakome, kad muzikalumas atsiranda iš žmogaus, bet kad žmogus tampa muzikalus.
>
> Iš daiktų, kuriuos mes vadiname paprastais tampančiais daiktais, vienas tapdamas išlieka, o kitas ne. Žmogus išlieka, kai tampa muzikaliu žmogumi, tačiau nemuzikalumas neišlieka – nei savaime, nei kaip sandas. (*Fizika* I.7.189b32)

Ši pastraipa būdinga Aristoteliui dviem atžvilgiais. Pirmiausia, ji remiasi mūsų kasdieniu šnekėjimu. Aristotelis priima prielaidą, kad mūsų šnekėjimo būdas bus geras vadovas daiktų buvimo būdui atskleisti; jis turi išskirtinai aštrų žvilgsnį pastebėti vartosenoms, kurios išties pasirodė esą amžino filosofinio intereso objektai. Antra, ši pastraipa yra geras pavyzdys, rodantis, kaip Aristotelis kuria itin bendras ir abstrakčias formuluotes, paremtas tik vienu ar dviem standartiniais pavyzdžiais. Čia jis perskiria du pagrindinius kalbėjimo pavidalus:

(i) x tampa y
(ii) y atsiranda iš x.

Jisai taip pat perskiria skirtingus dalykų tipus, kuriais x ir y gali būti:

(a) paprastas dalykas, pvz., žmogus, muzikalumas, nemuzikalumas;
(b) sudėtinis dalykas, pvz., muzikalus žmogus, nemuzikalus žmogus.

Aristotelis teigia, kad tam tikroms dalykų kombinacijoms (ii) pavidalas nevartojamas. Pavyzdžiui, žmogus tampa

muzikalus, tačiau mes nesakome, kad muzikalumas randasi iš žmogaus. Dar svarbiau tai, kad iš paprastų dalykų tuos, kurie išlieka kuo nors tapdami, jis supriešina su tais, kurie neišlieka, – jis supriešina kitimo subjektą ir ypatybes, to subjekto prarastas kintant. Kai žmogus tampa muzikalus, žmogus išlieka – tai tas pats žmogus, kuriam anksčiau stigo muzikos išmanymo, o dabar jis jį turi; tačiau išmanymo stygius daugiau nebeegzistuoja. Taigi Aristotelis tęsia:

> Tuomet visais tapsmo atvejais (jei jie ištirti taip, kaip kad mes siūlėme) galima regėti, kad visuomet privalo būti kažkas, glūdintis po tapsmu, kas ir yra tampantysis daiktas; ir jis, net jeigu skaičiumi tėra vienas, nėra vienas pavidalu. (Sakydamas "pavidalu", turiu omeny tą patį, kaip ir "aprašymu" ar "apibrėžimu".) Mat būti žmogumi nėra tas pat, kaip būti nemuzikaliu. Ir viena išlieka, o kita – ne. Tai, kas nėra priešinga, išlieka – žmogus išlieka, – tačiau nemuzikalumas neišlieka, kaip neišlieka ir dviejų junginys – nemuzikalus žmogus. (*Fizika* I.7.190a13)

Dabar Aristotelis pakartoja jau išsakytą tezę ir taip pat įveda svarbų lig tol neminėtą atvejo tipą.

> Sakome, kad kas nors *iš* ko nors *atsiranda*... paprastai ryšium su tuo, kas neišlieka. Antai mes sakome, kad muzikalumas atsiranda iš nemuzikalumo [kai nemuzikalus žmogus tampa muzikalus, nemuzikalumas "neišlieka", bet yra pakeičiamas muzikalumo], tačiau nesakome, kad tai randasi iš žmogaus [žmogus išlieka]. Tačiau mes kartais sakome šitaip apie daiktus, kurie išlieka: sakome, kad statula *atsiranda iš* bronzos, o ne kad bronza tampa statula. (*Fizika* I.7.190a21)

Atvejis, kurį Aristotelis turi omeny, yra tas, kai kokia nors medžiaga suvartojama naujam daiktui padaryti, kaip

kad marmuro luitas ar bronzos gabalas gali būti sunaudoti statulos sukūrimui. Tokių pavyzdžių nagrinėjimas nuveda jį prie naujos perskyros – perskyros vienoje iš jau svarstytų formulių:

(i) x tampa y [i.e. x pavirsta į y]

ir

(iii) y atsiranda [i.e. y pradeda būti].

Ši pastaroji pasakymo forma dera tada, kai kitimas sukuria naują *daiktą* (pavyzdžiui, statulą), ne tiktai naują to paties anksčiau egzistavusio daikto kondiciją.

> "Tapti" apie daiktus sakoma daugeliu būdų, ir kai kuriems daiktams priskiriama ne tai, kad jie tampa, bet kad tampa kažkuo, tuo tarpu tik substancijoms priskiriama tiesiog tai, kad jos atsiranda [i.e. pradeda būti]. Kitais atvejais akivaizdžiai turi būti kažkas, kas glūdi po tapsmu, kas ir yra tapsme dalyvaujantysis daiktas – mat kai kiekybė, kokybė, santykis ar vieta randasi, tas radimasis *priklauso* glūdinčiam po tais dalykais daiktui, nes tiktai substancijos nėra priskiriamos niekam tolesniam, kas glūdėtų po jomis, tuo tarpu kai visa kita yra priskiriama substancijoms. (*Fizika* I.7.190a31)

Būtent daiktai – substancijos – yra tai, kas, griežtai kalbant, atsiranda ir pradeda būti. Jie atsiranda *iš* materijos arba medžiagos. Kai medžiaga suvartojama kokiam nors *daiktui* padaryti, tai yra atsiradimo atvejis, – tačiau ne tuomet, kai daiktas vien tik dalyvauja kokybės kitime.

> Tačiau kad pačios substancijos, daiktai, kurie tiesiog *yra*, atsiranda iš kažko, kas sudaro jų radimosi pamatą, paaiškės besvarstant. Mat visada yra kažkas, kas glūdi

po tapsmu, iš ko daiktas atsiranda, kaip kad augalai ir gyvūnai randasi iš sėklos. Kai kurie daiktai, kurie tiesiog atsiranda, daro tai pakeisdami pavidalą (kaip kad statula), kai kurie – pridėjimu (kaip augantieji daiktai), kiti – atėmimu (kaip kad Hermio figūra, atsirandanti iš akmens), dar kiti sudėjimu (kaip namas), treti persimainymu (kaip daiktai, kurie keičiasi savo medžiagos atžvilgiu). Visi daiktai, kurie šitaip atsiranda, aiškiai atsiranda iš daiktų, sudarančių radimosi pamatą. (*Fizika* I.7.190b1)

Tuomet, vadinasi, Aristotelis mano, kad yra trys principai, įeinantys į *bet kokio* kitimo analizę – kitimo pamatą sudarantis kitimo subjektas, jo (iki–kitiminis) ypatumo stygius, jo (po–kitiminis) ypatumas. Yra du pagrindiniai kitimo *tipai*: ten, kur kitimo pamatą sudarantis subjektas yra apibrėžtas daiktas, jis pirmiausiai stokoja kokios nors ypatybės, o vėliau ją įgyja – nemuzikalus žmogus tampa muzikalus; ten, kur glūdintis po kitimu ir po jo išliekantis dalykas yra *materialus*, jis pirmiausia yra bepavidalis ir vėliau iš jo įgaudamas pavidalą atsiranda ir pradeda būti apibrėžtos rūšies daiktas – iš marmuro gabalo padaroma statula.

Prieš komentuodami didžiulius Aristotelio laukiančius klausimus, galime trumpai žvilgtelėti į kitą skyrių, *Fizika* I.8., kuriame ką tik gautas išvadas jis naudoja senam sunkumui išspręsti.

Pirmieji žmonės, filosofavę apie daiktų prigimtį ir tiesą, buvo nepatyrimo suvedžioti ir išvesti iš kelio. Jie sakė, kad niekas neatsiranda ir nenyksta, nes kas tik randasi, turi rastis arba iš to, kas yra, arba iš to, ko nėra, – ir nė viena iš šiųdviejų nėra įmanoma. Mat tai, kas *yra*, negali atsirasti, nes tai jau yra; ir nieko negali

atsirasti iš to, ko *nėra*, nes [kiekviename kitime ir *rastyje*] privalo būti kažkas, glūdintis po kitimu. (*Fizika* I.8.191a24)

Aristotelio paaiškinimas, kaip būtent jo atlikta kitimo analizė pasikasa po šios mąstymo linijos pamatais, nėra visiškai be sunkumų, tačiau aišku, kad žaidžiama dviem pagrindiniais punktais: (i) ta "iš" prasme, kuria statula atsiranda iš akmens, objektas negali atsirasti iš to, ko nėra; medžiagos, iš kurių daiktai yra padaryti arba kurios įgalina augalus ir gyvūnus augti, jau turi tenai būti. Tačiau ta "iš" prasme, kuria pažinimas randasi iš nežinojimo arba pavidalas – iš beformiškumo, kitimas pozityvia charakteristika pakeičia būtent ne–egzistuojantį dalyką, ko nors nebuvimą, absenciją. Tiktai tai, kas *nėra* toks ir toks, gali toks ir toks *tapti*. (ii) Tai, kas tampa muzikaliu žmogumi, yra nemuzikalus žmogus, – ir nemuzikalus žmogus yra kažkas, kas *yra* (žmogus), nors *aprašomas* nurodant kažką, ko *nėra* (muzikalumas jame). Taigi tam tikra prasme kitimo išeities taškas yra tai, kas yra, o tam tikra prasme jis yra tai, ko nėra.

Kai kurios problemos

Taigi I *Fizikos* knygoje Aristotelis apeliavo į įvairius būdus, kuriais mes paprastai kalbame apie kitimą ir atsiradimą, kad išaiškintų juose dalyvaujančias pamatines idėjas ir jų tarpusavio ryšius bei atliktų kai kurias perskyras, būtinas išspręsti keblumams, kylantiems dėl kitimo bei rasties galimybės. Prieš leisdamiesi paskui jį į tolesnes gamtos tyrinėtojų vartojamų sąvokų ir paaiškinimų studijas, atkreipkime dėmesį į kai kurias problemas, iškeltas I knygos svarstymo – problemas, kurias Aristotelis ne sykį aptaria *Metafizikoje* ir kitur.

Daiktai, medžiagos ir ypatybės Aristotelio atlikta kitimo analizė priklauso nuo dviejų pamatinių perskyrų: perskyros tarp tokių terminų, kaip "žmogus", žyminčių išliekančius objektus, bei tokių terminų, kaip "muzikalumas", priskiriančių objektams tam tikras ypatybes; ir perskyros tarp tokių terminų, kaip "statula", žyminčių objektus, bei tokių terminų, kaip "akmuo", žyminčių medžiagas. Tačiau kaip būtent ir kokiu pateisinimu remiantis šios perskyros atliekamos? Kai žmogus tampa muzikalus, kodėl mes *neturėtume* sakyti – ne kad vienas ir tas pats daiktas, žmogus, pirma stokojo tam tikros kokybės ar ypatybės, o dabar ją įgijo, bet – kad atsirado naujas daiktas, muzikas? Kodėl tai, ką padariau, turėtų būti laikoma naujo daikto [stalo] padarymu, jeigu sukaliau į daiktą keletą lentų, tačiau neturėtų būti laikoma naujo daikto padarymu, jei nudažiau stalą raudonai? Suformulavus šį klausimą bendriau, jis skambėtų taip: ar įprastas mūsų pasaulio, esančio apie mus, padalijimas į daiktus ir charakteristikas yra grynai savavališkas ir sutartinis, ar jis reprezentuoja realią objektyvią perskyrą? O kadangi skirtingos kalbos skirtingai klasifikuoja daiktus ir skirtingai išskiria ypatybes, ar gali būtent tas ypatingas būdas, kuriuo mes ir mūsų kalba išrūšiuoja tikrovę į (įvairių rūšių) daiktus ir (įvairių tipų) ypatybes, kaip nors pretenduoti į objektyvų galiojimą? Aristotelis tikrai įsitikinęs, kad esminiai kasdienės kalbos ir mąstymo bruožai nėra vien tik susitarimo ar patogumo dalykas. Vienoje srityje jis pasiremia labai svarbiu faktu: "Žmogus pradeda žmogų, tačiau muzikas nepradeda muziko" Augalai ir gyvūnai, gyvi daiktai, atgamina savo rūšį, jie yra "gamtinių rūšių" nariai. Vadinasi, šičia pati gamta, o ne žmonių susitarimas parodo, kad reikia išvesti liniją tarp žmogaus ir muziko. Muzikas nėra speciali žmogaus rūšis tuo būdu, kaip kad žmogus yra speciali gyvūno rūšis; jis tiesiog yra žmogus su tam tikromis ypatybėmis (muzikos pažinimu). Tačiau ši biologinė tezė negali pasitarnauti pateisinant visus būdus, kuriais daiktai paprastai yra priešpriešinami ypatybėms.

Apskritai Aristotelis tiesiog priėmė kaip neginčijamą duotybę tai, kad graikų kalbos vartosena ir mąstymo įpročiai tiksliai ir galutinai atspindi objektyvią tikrovę. Todėl tai, ką jis pasiekia, yra kuo puikiausia analizė vaizdo, kaip pasaulis atrodė graikui (ir galbūt netgi atrodo vakarų europiečiui),– tačiau jei jam ko stinga, tai bent kokio gebėjimo pripažinti, kad kam nors su visiškai kita akinių pora šis vaizdas galėtų būti iš esmės skirtingas. Bet taip teigti turbūt yra tolygu sakyti, kad jis yra Aristotelis, o ne Kantas.

Aš iškėliau klausimą apie perskyrą tarp daiktų ir ypatybių. Tas pats klausimas gali būti iškeltas ir apie perskyrą tarp medžiagų ir daiktų. Kodėl, kai auksas suformuojamas, mes *turėtumėme* sakyti, kad buvo padarytas naujas daiktas, žiedas, o ne tiesiog kad vienas ir tas pats daiktas, aukso gabalas, pirmiau stokojo konkretaus pavidalo, o dabar jį įgijo? Daiktus Aristotelis (ir, be abejo, mes) supriešina tiek su tuo, iš ko jie yra padaryti (jų medžiaga), tiek ir su jų turimomis savybėmis. Tačiau kas galų gale *yra* "daiktas", jei ne medžiaga su savybėmis? Užuot elgęsi su daiktais kaip su pirminėmis ir pamatinėmis būtybėmis, o su medžiaga ir savybėmis – kaip tam tikru būdu į juos įeinančiomis ir jiems priklausančiomis, – mes verčiau galėtumėme sakyti, kad tikrovė pirmiausiai ir pamatiškiausiai susideda iš medžiagos ir savybių ir kad šnekėjimas apie daiktus (suvokiamus kaip medžiagos ir savybių priešybė) atsiranda vėliau – kad tai, ko gero, didžiulis praktinis patogumas, tačiau ne daugiau negu tai.

Esmė ir tapatybė laike Aristotelis atkakliai tvirtina, jog kiekviename kitime (ar judėjime erdvėje, ar kokybės ar dydžio kitėjime) *kažkas išlieka tas pat*, pavyzdžiui, žmogus arba auksas. Manoma, kad tai turinti būti būtina tiesa: pačios kitimo sąvokos dalis yra tai, kad koks nors vienas ar kitas dalykas jame dalyvauja. (Vienu momentu Češyro katinas yra medyje, momentu vėliau Češyro katinas yra

ant žemės. Negalėčiau sakyti, kad įvyko judėjimas, jei nemanyčiau, kad būtent Češyro katinas yra tai, kas buvo medyje ir dabar yra ant žemės. Jei aš – būdamas Stebuklų šalyje – puoselėju idėją, kad medyje esantis katinas tiesiog nustojo egzistavęs ir netrukus po to kitas katinas tiesiog ėmė egzistuoti, – tuomet aš atsisakyčiau "ko nors, kas išlieka tas pat" idėjos ir todėl atsisakyčiau idėjos, kad kas nors pajudėjo.) Dabar patys peršasi du dideli klausimai. Jeigu žmogus gali kisti visokiausiais būdais, ar esama kokio ypatingo būdo, kuriuo jis *negali* kisti, nepaliaudamas būti žmogus? Kas būtent įeina į buvimą žmogumi, kas tai yra – būti žmogumi, kas yra žmogaus *esmė*? Antra, jei aš sutikau žmogų vakar arba pernai ir sutinku žmogų šiandien, ir tvirtinu, kad tai *tas pats* žmogus, kaip aš galiu tikėtis tokį tvirtinimą pagrįsti? Matyt, dalį šio tvirtinimo galima būtų suvokti taip, kad, jei aš būčiau vakarykščio ar pernykščio žmogaus draugėje nuo tada iki dabar, sykiu su juo nueidamas tęstinį ir nepertrauktą kelią erdvėje ir laike, dabar stovėčiau šalia *būtent šito* žmogaus. Juk mes paprastai už prielaidą neimame idėjos, kad žmogus galėtų vienu metu pranykti, o paskui, vėlesniu metu, visiškai tas pats galėtų vėl pasirodyti; arba kad jis galėtų pranykti iš vienos vietos ir tuo pačiu metu pasirodyti kitoje vietoje. Kitą šio tvirtinimo dalį turi sudaryti tai, kad kalbamojo periodo metu žmogus nepatyrė jokių kitimų, kurie priverstų laikyti jį kitu žmogumi. Ši problema dažnai esti gyvai išreiškiama nurodant į lopomą ir taisomą artefaktą – kaip kad garsiosios Sero Johno Cutlerio šilkinės kojinės. "Jos buvo adomos vilnoniais siūlais tol, kol jose neliko nė dalelės šilko, ir niekas negalėjo sutarti, ar tai buvo tos pačios senos kojinės, ar nauja kojinių pora. Kiekvienoje pakopoje tai buvo pora kojinių; niekas nepranyko ir neatsirado vėl. Tačiau ar gali pora, kuria jis baigė, būti pagrįstai vadinama ta pačia pora, kuria jis pradėjo, jeigu visiškai pakito medžiaga? Šiuo atveju klausimas gali atrodyti trivialus

ir kvailas. Tačiau ten, kur kalbama apie *žmogaus* tapatybę, vieno ar kito sprendimo priėmimas gali sukelti rimtų pasekmių. Jei daktaras Jekyllis galėtų mus įtikinti, kad jis nėra tas pats asmuo kaip ponas Hyde'as, jis išvengtų bausmės dėl savo *alter ego* nusikaltimų.

Medžiaga ir pavidalas Anot Aristotelio, atsiradusysis daiktas – gamtinis arba dirbtinis – yra medžiaga, kuriai yra suteiktas pavidalas. Paprastame pavyzdyje ši idėja atrodo pakankamai aiški, tačiau ją išplėtus ir ėmus taikyti plačiau, iškyla sunkumų. Antai auksinis žiedas yra auksas, įpavidalintas tam tikru būdu. Tačiau tas auksas pats buvo *junginys*: auksas yra tokie ir tokie elementai [medžiaga], sujungti tam tikru būdu [pavidalas]. O kaip patys elementai? Aristotelis manė, kad yra tik keturi pagrindiniai elementai, arba pradmenys (žemė, vanduo, oras ir ugnis), ir kad kiekvienas iš jų apibūdinamas pora savybių (kiekvienas iš pradmenų turi būti arba karštas, arba šaltas, ir arba šlapias, arba sausas). Jis manė, kad vienas pradmuo gali pavirsti į kitą pakitus vienai iš ypatybių; pavyzdžiui, karštas ir sausas pradmuo pakistų į šaltą ir sausą pradmenį, jei prarastų karštį ir taptų šaltas. Tačiau tuomet tam, kad šie pakitimai būtų įmanomi, kiekvienas *pradmuo* pats turi būti "pirminės medžiagos", medžiagos be jokių ypatybių, ir dviejų iš keturių pagrindinių ypatybių junginys. Ar tokia "pirminės medžiagos" samprata suvokiama? (Aštuonioliktame amžiuje Berkeley šaipysis iš Locke'o būtent tuo pagrindu, kad pastarasis manė esant lygiai tokį "nepažinų substratą".) Galima ginčytis, ar Aristotelio naudojamos pavidalo–medžiagos perskyros vartosena iš tiesų įpareigoja jį pripažinti aktualų pirminės medžiagos egzistavimą, ar greičiau jau jo rankose tai yra vien tik analitinis įtaisas, nevedantis į jokius tokius metafizinius keblumus.

Atitinkamas sunkumas iškyla viršutiniame skalės gale. Esama medžiaga gali būti perpavidalinama į kažką, kas

yra aukštesnio lygio, ir tai vėlgi gali būti toliau organizuojama ir įpavidalinama. Akmuo įpavidalinamas kaip blokai, iš blokų statomos sienos, sienos ir stogai sudaro namus; kiekvienoje stadijoje suteikiamas aukštesnis pavidalo ar organizacijos laipsnis. Ar gali būti toksai daiktas, kaip grynas pavidalas be medžiagos – ar tai būtų visiškai nesuvokiamas pasiūlymas? Ar Aristotelis gali sakyti, kad medžiaga ir pavidalas gali būti išskirti bet kokiame daikte kaip kiekvieno daikto atžvilgiai, nebūdamas priverstas tvirtinti, kad galima medžiaga be pavidalo ir pavidalas be medžiagos? Paskutinė iliustracija painiavų, į kurias veda medžiagos–pavidalo priešprieša, gali būti tos priešpriešos taikymas proto–kūno, arba sielos–kūno problemai. Kai Aristotelis mums sako, kad siela yra kūno pavidalas, esame be galo toli nuo to paprasto atvejo, kai dailidė gamina stalą, ir nesame tikri, kaip mums Aristotelį suprasti. (Žr. puslapius 108–123).

Išvydome, kad įprasti mūsų šnekėjimo ir mąstymo apie daiktus ir kitimus būdai kelia daug sunkių klausimų ir kad daug problemų iškyla mėginant suprasti Aristotelio atliekamą analizę. Kai kurios iš tų problemų bus aptartos toliau, paskesniuose skyriuose (ypač 5 ir 9 skyriuose). Tačiau dabar bus naudinga pirmiausia išryškinti antrosios *Fizikos* knygos apybraižas, – knygos, kurioje Aristotelis mėgina akivaizdžiau paaiškinti, kokius dalykus nagrinėja gamtos filosofija ir į kokio pobūdžio klausimus, iškylančius apie tuos dalykus, ji mėgina atsakyti.

4
Paaiškinimas gamtos moksluose

Gamta, medžiaga ir pavidalas

Dauguma dalykų, kuriuos Aristotelis yra pasakęs apie daiktus ir kitimus I *Fizikos* knygoje, gali būti taikomi visiems kintamiems daiktams, tarp jų ir žmogaus padarytiems artefaktams. Tačiau gamtos tyrėjas domisi anaiptol ne visais kintamais daiktais, o tik gamtiniais. Taigi *Fizikoje* II.2 Aristotelis toliau siūlo *gamtos* apibrėžimą: "gamta yra dalyko, kuriam ji priklauso pirminiu būdu ir savaime – tai yra, ne atsitiktinai – tam tikras kitimo (ir pasilikimo nepakitus) šaltinis ir priežastis" Tad kiekvienas gamtinis objektas – pavyzdžiui, geležies gabalas, augalas arba gyvūnas – turi sau būdingą veikimo ir atoveiksmio būdą. Antra vertus, būdas, kuriuo artefaktas elgiasi, visiškai priklauso nuo jo *gamtinių* sudedamųjų dalių ypatybių. Kirvio turimos gamtinės galios jam priklauso ne "pačiam savaime" – dėl to, kad jis yra kirvis, – o tiktai "atsitiktinai", t.y. dėl to, kad jis padarytas iš medžio ir plieno; tuo tarpu medis ir plienas turi savo pačių gamtinių galių; jie turi gamtinių galių "patys savaime"

Šis perskyros tarp gamtinių objektų ir artefaktų atlikimo būdas nėra visiškai patenkinamas. Kirvio elgsena priklauso ne tik nuo jo medžiaginių sudedamųjų dalių ir jų galių, bet taip pat ir nuo jo struktūros, nuo to, kaip sudedamosios

dalys sudėtos į daiktą, nuo *pavidalo*, kuris jas daro kirviu. Tuo pačiu būdu ir gamtinis (sakykime) augalo elgesys, jo charakteringas veikimo ir atoveiksmio būdas tikriausiai priklauso nuo jo medžiaginių sudedamųjų dalių ypatybių, lygiai kaip ir nuo būdo, kuriuo jos sujungtos ar įpavidalintos. Jei taip, tuomet nepriklausomai nuo to, ar daiktas yra gamtinis, ar dirbtinis, jis bet kuriuo atveju elgsis taip, kaip elgiasi, priklausomai nuo to, (i) iš ko jis yra padarytas, ir (ii) kaip jis sudarytas; ir Aristotelio siūlomasis skyrimo būdas regimai griūva. Žinoma, jis gali manyti, kad *gamtiniai* objektai turi tam tikrų ypatybių, kurios yra neišvedamos iš jų ingredientų ir struktūros, – "netikėtų" ypatybių, – tuo tarpu dirbtiniai objektai jokių tokių ypatybių neturi. Kitaip sakant, jis gali manyti, kad bet kas, kas tik žino medžiagas, iš kurių kirvis turi būti padarytas, ir kaip jos turi būti sudėtos į daiktą, gali iš anksto apskaičiuoti visas kirvio savybes ir galias, tačiau niekas negalėtų išvesti visų gyvūno gyvybinių galių tiesiog pažinęs jo fizinę ir cheminę struktūrą. Kyla pagunda manyti, kad išties egzistuoja tokio pobūdžio griežta perskyra tarp gyva ir negyva ir kad gyvybė ir protas šia prasme yra "netikėtai iškylančios" galios. Tačiau nepriklausomai nuo to, ar tai tiesa, ar ne, nėra aišku, ar ši perskyra pasitarnaus paaiškinant kasdienį supriešinimą, kurį įsivedame tarp gamtinių daiktų ir artefaktų.

Kitimo analizė parodė, kad bet kuriame kintamame objekte galima išskirti medžiagą ir pavidalą. Nūnai Aristotelis klausia, ar gamtinio objekto prigimtis – jo vidinis "kitimo šaltinis" – glūdi jo medžiagoje, ar jo pavidale. Ar tai, kas paaiškina jo charakteringą veikimo ir atoveiksmio būdą, yra jo pavidalas, ar jo medžiaga? Pažiūrėkime, kaip Aristotelis argumentuoja šiuo klausimu – pirmiausia medžiagos naudai.

> Kai kurie žmonės įsivaizduoja, kad gamtinio objekto prigimtis ir tikroji būtis [*ousia*] yra pirminė jo medžiaga (medžiaga pati savaime yra bepavidalė) – lovos atveju

tai būtų medis, statulos – bronza. Tai rodo, pasak Antifonto, kad, palaidojus lovą ir tręštančiam medžiui pajėgiant išleisti ūglį, išdygsta ne lova, bet medis, – kadangi sąranga pagal meno taisykles priklauso tik atsitiktinai ir kadangi tikrenybė – tai, kas daiktas iš tikrųjų yra, – yra tai, kas tikrai išlieka per visus šiuos kitimus.

Jei skirtingos medžiagos pačios panašiai su kuo nors kitu santykiauja – pavyzdžiui, jeigu bronza ir auksas taip santykiauja su vandeniu, o kaulas ir medis su žeme, ir taip toliau, – daiktas, su kuriuo jie taip santykiauja, yra *jų* prigimtis ir tikroji būtis. Štai kodėl ugnis, žemė, oras ir vanduo (vienas, kai kurie iš jų ar visi) buvo laikomi tikrąja visų esančių daiktų prigimtimi, o visa kita – tik jų kęsmais, būsenomis ar padėtimis... Tuomet tat yra vienas būdas, kuriuo galime kalbėti apie prigimtį – kaip apie pirminę medžiagą, glūdinčią kiekviename iš daiktų, turinčių savy pačiuose judėjimo ir kitimo šaltinį. (*Fizika* II.1.193a9)

Toliau Aristotelis pasiūlo keletą argumentų nuomonės, laikančios daikto prigimtimi jo pavidalą, naudai.

Tačiau yra ir kitas kalbėjimo būdas, pasak kurio daikto prigimtis yra jo forma [morphē] arba pavidalas [eidos] tokie, kokie pateikti jo apibrėžime ir daikto prigimtis yra greičiau jau tai, negu jo medžiaga. Mat (i) kiekvienas daiktas vadinamas tuo, kas jis yra, kai jis yra tasai daiktas veikiau aktualiai, nei vien tik potencialiai [medis ar sėkla, medžiaga, *nėra* stalas arba salotos – nors jie ir turi buvimo pastaraisiais potenciją, – tol, kol jie nebuvo aktualiai padaryti stalu ar aktualiai neišdygo ir neišaugo]. Toliau, (ii) žmonės randasi iš žmonių, bet ne lovos iš lovų. Būtent todėl ir sakoma, kad lovų prigimtis yra ne pavidalas, bet medis: jeigu ji suželia, išauga ne lova,

bet medis. Tačiau jeigu tai parodo, kad prigimtis yra medis, tai ir pavidalas taip pat yra prigimtis; mat žmonės randasi iš žmonių. [Galiausiai Aristotelis pateikia etimologinį argumentą.] (iii) Žodis, reiškiantis "prigimtį", susijęs su žodžiu, reiškiančiu "augti", o augdami daiktai įgyja savo prigimtį; tačiau tai, ką jie augdami įgyja – kaip kad medis, perdirbamas į stalą – yra *pavidalas*. (*Fizika* II.1.193a30)

Daug sunkių klausimų apie medžiagą ir pavidalą dar turi būti aptarta. Kol kas Aristotelis tvirtina, kad gamtos mokslininkui privalu tirti *abu*. "Jei menas mėgdžioja gamtą ir kiekviena pažinimo šaka turi pažinti abu, pavidalą ir medžiagą (iki tam tikro laipsnio), – kaip, pavyzdžiui, gydytojas turi sveikatos, bet taip pat ir tulžies bei gleivių (medžiagų, kuriose buvoja sveikata) pažinimą, ir statybininkas pažįsta tiek namo pavidalą, tiek ir medžiagą (kad tai yra plytos ir rąstai), – iš to plaukia, kad prigimties tyrėjas turi pažinti abi prigimties rūšis." Tai Aristoteliui būdinga – nepriimti grubios dichotomijos, išreikštos klausimu "Ar daikto prigimtis yra jo medžiaga, ar jo pavidalas?" Žodis "prigimtis" gali būti vartojamas abiem būdais, ką nors galima pasakyti abiejų pusių naudai; galutiniam supratimui įgyti mokslininkas privalės tirti abu: pavidalą ir medžiagą.

Paaiškinimo tipai

Tačiau mokslininkui šalia ankstesniųjų klausimų – "Iš ko tai padaryta?" ir "Kokie šio dalyko pavidalas, struktūra, forma?" – iškyla ir kitų. Gamtinio objekto, panašiai kaip ir artefakto, atsiradimą sukelia tam tikri procesai. Tad jis privalo klausti: "Kas sukėlė šio objekto atsiradimą?" (lygiai kaip mes klausiame "Kas padarė stalą?"). Maža to,

jeigu galioja analogija su artefaktais, iškils klausimas apie gamtinio objekto tikslą ar funkciją (lygiagretus klausimui "*Kokiu tikslu* stalas yra?"). II *Fizikos* knygos trečiajame skyriuje Aristotelis mėgina išvardyti ir suklasifikuoti visus įmanomus klausimus, visus įmanomų paaiškinimų tipus. Tai ir yra jo garsioji (ar skandalingoji) "keturių priežasčių doktrina" Dar geriau ji galėtų būti vadinama keturių "kodėl" doktrina: Aristotelis išskiria skirtingus atsakymų, kurie gali būti pateikti į klausimą "Kodėl?" arba "Dėl ko?", tipus. Tik vienas iš jų, kurį Aristotelis vadina "kitimo šaltiniu",– tradiciškai vadinamas "veikiamąja priežastimi", – priartėja prie mums įprastos termino "priežastis" vartosenos. Daug nepateisinamos Aristotelio mokymo kritikos būtų buvę išvengta, jei vertimuose nebūtų buvęs vartojamas žodis "priežastis", tačiau jis tapo tradiciniu ir joks kitas atskiras žodis nėra geresnis. Todėl skaitydami toliau, atminkite, kad keturios vadinamosios "priežastys" yra *paaiškinančio faktoriaus tipai*. Aristotelis siūlo mintį, kad bet kokio dalyko visiškas pažinimas ir supratimas reikalauja suvokti visus keturis.

> Atlikę šias perskyras, turime klausti, kiek priežasčių rūšių esama ir kokios jos yra. Mat kadangi mūsų tyrinėjimo tikslas yra pažinimas, o mes nemanome, kad esame pažinę daiktą tol, kol nesuvokėme, *kodėl* jis yra (*dėl ko*), tad privalome aiškiai suvokti rastį ir nyksmą, ir visą gamtinį kitimą; taigi, pažinę jų pradus, galime mėginti kiekvieną tiriamą dalyką grąžinti atgal į juos.
>
> [(i) "Medžiaginė priežastis":] Pasak vieno kalbėjimo būdo, tai, iš ko daiktas kyla kaip iš sudedamosios dalies, vadinama priežastimi; pavyzdžiui, bronza ir sidabras (ir jų giminės) atitinkamai būtų statulos ir taurės priežastys. [(ii) "Formalioji priežastis":] Pasak kito, priežastis yra *pavidalas* arba pavyzdys; tai yra aprašymas to, kas tas dalykas (ir jo giminės) turėtų būti, antai, oktavos priežastis yra dviejų santykis su vienu (ir bendriau

kalbant, skaičius). [(iii) "Veikiamoji priežastis":] Vėlgi esama pirminio *kitimo šaltinio* (arba likimo nepakitus šaltinio). Pavyzdžiui, apsisprendęs žmogus yra [savo veiksmų] priežastis, tėvas yra vaiko priežastis, ir apskritai dalykas, kuris ką nors padaro, yra padarinio priežastis, ir dalykas, kuris ką nors keičia – pokyčio priežastis. [(iv) "Tikslo priežastis":] Ir vėlgi esama baigties, kurios dėlei kas nors yra, kaip kad sveikata gali būti tai, ko dėlei yra pasivaikščiojimas. "Kodėl jis vaikščioja?" Mes atsakome "Idant būtų sveikas", ir manome pateikę priežastį. Tas pat teisinga bet kam, kas, jei jau kitimas yra prasidėjęs, įvyksta pakeliui į tikslą, kaip kad liesėjimas, vidurių valymas, vaistai ir chirurgo įrankiai pasirodo kaip priemonės sveikatai pasiekti: visi jie yra tikslo dėlei, nors ir skiriasi tuo, kad kai kurie iš jų yra atliekami, o kiti – naudojami dalykai.

Tad apie priežastis šnekama šiais įvairiais būdais. Jei jau taip yra, iš to plaukia, kad keli skirtingi dalykai visi gali būti to paties daikto priežastys (ir ne tik atsitiktinai). Pavyzdžiui, ir skulptūros menas, ir bronza yra statulos priežastys (ir jos priežastys ne pagal tai, kiek ji yra kas nors kitas, bet *kaip* statulos); tačiau šiedu dalykai nėra priežastys tuo pačiu *būdu*, bet pastarasis yra priežastis kaip medžiaga, o pirmasis – kaip tai, iš ko kyla kitimas. Kai kurie dalykai netgi būva vienas kito priežastys tarpusavyje, – pavyzdžiui, lavinimasis yra geros būsenos priežastis, o gera būsena – lavinimosi priežastis; tačiau ne tuo pačiu būdu, bet viena yra priežastis kaip tikslas, o kitas – kaip kitimo priežastis. (*Fizika* II.3.194b16)

Išskyręs šias keturias faktų arba paaiškinimų rūšis ir išsakęs tvirtinimą, kad visos keturios reikalingos visiškam bet kokio dalyko pažinimui, Aristotelis pateikia keletą pastabų dėl teisingo paaiškinimų formulavimo. Pirmiausia, kaip paaiškinimas neturi būti pateikta tai, kas yra priežastis tiktai "atsitiktinai": Jei virėjas Kalijas iškepė pyragą, ir

Kalijas yra dėdė, *nepridera* sakyti (pateikiant "kitimo šaltinį"), kad pyragą iškepė *dėdė*. Antra, netgi sakyti "Pyragą iškepė Kalijas" nėra tas pat, kaip pateikti pirminę priežastį,– mat Kalijas iškepė jį ne kaip Kalijas, bet kaip virėjas; kepime nedalyvavo nieko, kas buvo būdinga tik jam kaip Kalijui. Jo buvimas Kaliju nepadeda nieko paaiškinti. Tad mes greičiau jau turėtume sakyti, kad tai *virėjas* iškepė pyragą. Galiausiai, griežtai kalbant, pyragą jis iškepė ne tiesiog kaip paprastas virėjas, o kaip *kepėjas*. Tai jo buvimas kepėju paaiškina jo gebėjimą suplanuoti ir įvykdyti pyrago pagaminimą. Tad nors yra daug teisingų teiginių, kuriuos apie kalbamąjį epizodą galima išsakyti, griežtai suformuluotas pyrago "veikiamosios priežasties" aprašas yra tas, kuris nurodo į *kepėją*.

Visa tai gali atrodyti ganėtinai absurdiška, ir mano vartoti pavyzdžiai gali pasirodyti tinkami nebent *Alisai Stebuklų šalyje*, o ne rimtam filosofiniam traktatui. Tačiau čia buvo išsakytos svarbios tezės – *Alisoje Stebuklų šalyje* tai išties dažnai daroma. Pirmiausia, esama svarbaus logikos momento, kurį Aristoteliui pirmajam buvo lemta aiškiai atpažinti ir panaudoti: tam tikrose, nors ir ne visose teiginių rūšyse tikslus *būdas, kaip* kas nors aprašoma ar nurodoma, iš pagrindų nulemia to, kas pasakyta, tiesą ar klaidingumą. (Tai tezė, kuri, kaip dabar pripažįstama, yra didžiausios svarbos daugeliui filosofinės logikos ir kalbos filosofijos klausimų.) Sakykime, virėjas yra vietinio liberalų partijos skyriaus vadovas. Jei teisinga sakyti "Virėjas persišaldė", teisinga sakyti ir "Vadovas persišaldė" Nesvarbu, ką jūs sakote, kadangi abiem atvejais nurodote vieną ir tą patį asmenį, nors ir nurodote jį skirtingais būdais. Tačiau įsivaizduokime, kad virėjas buvo atleistas; iš to jokiu būdu neplaukia, kad galite teisingai sakyti "Vadovas buvo atleistas" Puikiausiai galėjo būti pareikštas pasitikėjimas vadovu lygiai tuo pat momentu, kai virėjas buvo išgenamas lauk. Vėlgi kelias iš Readingo į Cavershamą yra kelias iš Cavershamo

į Readingą. Tačiau kelias iš Readingo į Cavershamą yra įkalniui, betgi kelias iš Cavershamo į Readingą yra nuokalnėn. Aristotelis turi du pagrindinius būdus tokios rūšies perskyrai pažymėti. Kartais jis sako, kad *a* ir *b* yra "tas pat, tačiau skiriasi savuoju *logos* [aprašymas ar apibrėžimas]": virėjas ir vadovas yra vienas ir tas pats asmuo, tačiau jie nurodomi dviem skirtingais aprašymais. Kartais vartoja frazę, kurią mes verčiame lotynišku "qua", arba "kaip": žmogus *qua* virėjas buvo atleistas, *qua* vadovas jis buvo perrinktas.

Antra, teikiant paaiškinimus – įskaitant ir tai, ką mes patys turėtume vadinti kauzaliniais, arba priežastiniais paaiškinimais, – iš tikrųjų pageidautina pateikti tokį paaiškinimą, kuris visiškai ir tiksliai paaiškina kalbamąjį daiktą ar fenomeną. Jei manosios rožės vysta, nepageidaučiau, kad man būtų pasakyta, jog vytimą sukelia kenkėjai; aš noriu tiksliai žinoti, kokie kenkėjai sąlygoja būtent šią būseną. Mokslininkas pageidauja galėti pasakyti apie įvykį ar fenomeną *x*, kad jį sukėlė tam tikri ankstesni ar paskesni įvykiai ar sąlygos *a, b, c, d,* – taigi tvirtinimą, implikuojantį, jog būtent tokie įvykiai ar sąlygos visuomet sukelia būtent *x*–fenomeną. Galų gale mokslininkas nepaaiškino tymų, jeigu jo paminėti įvykiai ar sąlygos visuomet sukelia *ligą*, bet ne visuomet tymus; taip pat nėra teisingas ir toks paaiškinimas, kai paaiškinimo minimi faktoriai, nors ir visuomet sukeldami tymus, nėra vieninteliai tymus sukeliantys faktoriai. Deramas, adekvatus tymų paaiškinimas turi būti "proporcingas": kada tik paaiškinimas galioja, esama tymų, ir kada tik esama tymų, paaiškinimas galioja.

Nors šis "proporcingo" paaiškinimo reikalavimas yra pateisinamas ir svarbus, turi būti pripažinta, kad Aristotelio atsako į jį būdas atsiduoda trivialumu. Prisispyrus tvirtinti, kad tai kepėjas pagamino pyragą, reikalavimą patenkina pernelyg lengvai. Šitaip mąstant bet kokio dalyko *x* veikiamoji priežastis turės būti *x*–darytojas. Tačiau taip sakyti nė kiek neinformatyviau, negu pasakyti man, kad mano rožės vysta nuo vytimo sukėlėjų ir kad dėl mano vaiko tymų

kaltas tymų sukėlėjas. Žinoma, mes nesitikime iš mokslininko, kad jis pajėgtų identifikuoti ir nurodyti mums *individualius* veiksnius – individualų vabzdį, atsakingą dėl nuvytusių mūsų rožių, ar individualų mikrobą, kaltą dėl mūsų vaiko tymų; mat mokslininkai rūpinasi *bendrosiomis* tiesomis. Tačiau jis neabejotinai turėtų pajėgti identifikuoti ir apibūdinti, kas sukelia vytimą arba tymus, tokiu būdu, kad mes galėtume kiekvienu atskiru atveju nueiti ir identifikuoti individualius veiksnius; o tai iš jo reikalauja daugiau, negu vien tik pasakyti "vytimo sukėlėjai" ar "tymų sukėlėjai"

Tolesniuose skyriuose (II.4–6) Aristotelis išplėtoja įžvalgią netikėtos sėkmės ir atsitiktinumo analizę. Juk išties yra manoma, kad daug dalykų įvykstą per juos, ir mes, paklausti, kodėl kas nors įvyko, galime atsakyti "Pasisekė", arba "Atsitiktinai" Todėl turime klausti, ar sėkmė ir atsitiktinumas tikrai *yra* priežastys, ir jei taip, koks jų santykis su keturiomis anksčiau minėtomis. Du pagrindiniai elementai, kuriuos Aristotelis suranda sėkmės idėjoje, yra dėsningumo ir sąmoningos intencijos nebuvimas. Jis remiasi štai tokiu pavyzdžiu: jeigu jūs einate į turgų pirkti maisto ir pasitaiko susitikti žmogų, kuris jums skolingas pinigų, – kai atsiimti skolą nebuvo jūsų ėjimo motyvas ir kai žmogus nėra nuolatinis turgaus lankytojas, – tuomet jums pasisekė. Vadinasi, sėkmė yra "atsitiktinė priežastis to, kas yra ko nors dėlei [t.y. tarnauja kokiam tikslui] pasirinkimo srityje" Atsitiktinumas yra platesnė idėja, pritaikoma tiems atvejams, kur apskritai negalėjo būti nė kalbos apie sąmoningo pasirinkimo galimybę. Tai sėkmės dėka jūs atgavot iš skolininko pinigus – tačiau lygiai sėkmingai jūs galėjote sąmoningai išsiruošti jo surasti, nors iš tiesų jūs ėjote turgun apsipirkti. Tai per atsitiktinumą akmens luitas nukrito taip, kad sudarytų patogią sėdynę – ši išdava beveik atrodo taip, nelyginant jos būtų buvę siekiama, tačiau iš tikrųjų negalima nė įtarti, jog akmens luitas galėjo tai būti dar ir suplanavęs, nors iš tiesų jis to ir nedarė. Žinoma, nėra nė taip, kad šitaip akmens luitai kristų dėsningai;

akmens luito prigimtin neįeina kristi į sėdynę sudarančią padėtį.

Aristotelis iš savo analizės daro išvadą, kad "atsitiktinumas ir sėkmė yra antriniai ir proto, ir prigimties atžvilgiu; tad kad ir kaip labai atsitiktinumas galėtų būti dangaus priežastis, protas ir prigimtis būtinai yra pirminės tiek daugelio kitų daiktų, tiek ir šios visatos priežastys" Sėkmė ir atsitiktinumas, tvirtina jis, *kaip prielaidos reikalauja* normalios, dėsningos, į tikslą nukreiptos veiklos pavidalų ("proto ir prigimties"); tad būtų absurdiška manyti, kad *viskas* vyksta pagal sėkmę ir atsitiktinumą. Mes galime turėti pagrindo sakyti, kad kai kurie dalykai nutinka nelyginant jie būtų suplanuoti, tik todėl, kad manome, jog kai kurie dalykai taip nutinka, kadangi jie tikrai buvo suplanuoti; ir tam tikras sekas išskirti kaip nedėsningas ir išimtines galime tik sekų, kurios yra dėsningos ir tikėtinos, fone.

Čia Aristotelis svarbias išvadas apie tai, kaip daiktai yra, mėgina išvesti iš tezių apie tai, kaip mes kalbame ir mąstome. Kiek tokie svarstymai gali įrodyti, nėra visuomet lengva nuspręsti. Su Aristotelio tvirtinimais apie sėkmę, atsitiktinumą ir dėsningumą galima palyginti tokius šiuolaikinius argumentus. (i) Absurdiška manyti, kad kas nors yra vienintelis esantis asmuo ("solipsizmas"). Mat kieno nors idėja apie save kaip asmenį galėjo būti išvystyta tik lygiagrečiai su kitų asmenų buvimo idėja. Taigi pats tokio "solipsistinio" pasiūlymo teiginys leidžia numanyti apie savo klaidingumą. (ii) Absurdiška manyti, kad jokie veiksmai niekuomet iš tiesų nėra laisvi. Juk mes visiškai negalėtumėme išmokti taikyti veiksmams žodį "laisvas", jeigu niekada nebūtų buvę jokių laisvo veiksmo pavyzdžių. Tik supriešindami su tam tikrais laisvais veiksmais mes kitus galime išskirti kaip nelaisvus.

Tolesniame skyriuje (II.7) nuo keturių priežasčių doktrinos Aristotelis pereina prie tiktai dviejų radikaliai skirtingų

paaiškinimo tipų idėjos: vieno, apeliuojančio į būtinybę, ir kito, apeliuojančio į teleologiją, arba "tai, ko dėlei daiktas yra" Jisai sako, kad veikiamoji, formalioji ir tikslo priežastys dažnai sutampa, taigi tyrimas, ko dėlei daiktas yra, atskleis jas visas; o tuo tarpu materialios priežasties tyrimas yra būtinų gamtinio objekto atsiradimo sąlygų tyrimas.

Idėja, kad veikiamoji ir formalioji priežastys tam tikra prasme yra tas pat, buvo dar ankstesnio aptarimo išpranašauta. Tai kepėjas iškepa pyragą; arba, skverbiantis dar toliau, "kitimo šaltinis" yra mintis apie pyragą kepėjo prote. Tad artefaktų atveju koks nors dalykas (arba mintis apie jį) pagamina tokį ir tokį dalyką. Gyvų padarų atveju tiesiog koks nors dalykas sukuria tokį ir tokį dalyką. Kita idėja, – kad formalioji ir tikslo priežastys sutampa – kad tai, kas daiktas *yra*, yra tai, ko dėlei jis yra, – vėliau bus reikalinga tolesnio aptarimo. Dabar tiktai dvi preliminarios pastabos: (i) teigti, kad peilis drožinėjimui apibrėžiamas savo darbo ar tikslo, aiškiau, negu kad tas pat būtų pasakyta apie medį. (Koks *yra* medžio darbas ar tikslas?) (ii) Koks yra santykis ar ryšys tarp to, ko dėlei kas nors yra arba ką kas nors daro, ir jo struktūros – jo formos, dalių organizacijos etc.? Jei pastarieji yra jo pavidalas, suvokiamas kaip priešingybė jo medžiagai (kaip kad mes ne kartą sakėme), kaip gali tas daiktas būti sutapatintas su tuo, ko dėlei jisai yra? Kaip struktūra gali būti tapati funkcijai?

Teleologija

Tolesnį skyrių (II.8) Aristotelis pradeda išdėstydamas neteleologinę gamtos istorijos sampratą, – sampratą, pasak kurios niekas nėra nukreipta į tikslą nei nutinka todėl, kad taip nutikti būtų geriausia, tačiau viskas priklauso nuo atsitiktinumo ir būtinybės. Paskui jis išplėtoja seriją argumentų, nukreiptų prieš šį požiūrį.

Kodėl mes turėtume manyti, kad prigimtis veikia "ko nors dėlei" ir kad taip yra todėl, kad taip geriau? Kodėl viskas neturėtų būti kaip lietus? Dzeusas nesiunčia lietaus tam, kad priverstų grūdus augti; tai įvyksta pagal būtinybę. Aukštyn pakilę garai priversti atšalti ir atšalę pavirsti vandeniu ir kristi žemėn. Grūdų augimas po to, kai šitaip nutinka, yra grynas sutapimas. Panašiai ir jeigu kieno nors grūdai svirnuose supūva: lietus lijo ne *tam*, – kad grūdai supūtų; tai tiesiog įvyksta atsitiktinai. Tad kodėl tas pat neturėtų galioti ir prigimties dalims – priekiniai dantys aštrūs ir tinkami kąsti, o šoniniai – platūs bei parankūs kramtyti maistą auga *pagal būtinybę*, – ne atsiranda tam tyčia, bet tai tiesiog sutapimas? Panašiai ir su kitomis dalimis, kuriose, kaip atrodo, esama tikslo. Taigi tais atvejais, kai visos dalys atsirado tokios, tarsi jos būtų atsiradę tam, kad ką nors sudarytų, – tie dalykai išliko, tinkamai sudėstyti atsitiktinumo; kitais atvejais jie išmirdavo ir išmiršta (taip ir Empedoklis sako, kad išmirė žmogaus galvas turinčios karvės).

Tokia mąstymo eiga visai gali mus sugluminti. Betgi nėra įmanoma, kad išties viskas taip ir būtų.

Pirmasis pagrindinis argumentas prasideda taip: gamta atskleidžia joje esant didelio laipsnio tvarkingumą, o atsitiktinume pagal apibrėžimą glūdi tvarkingumo ir dėsningumo nebuvimas, kaip matėme anksčiau. Taigi tai, kas įvyksta pagal prigimtį, negali būti pavaldu atsitiktinumui ir todėl turi būti tikslinga – "ko nors dėlei"

Mat minėtieji daiktai, ir visi pagal prigimtį esantieji daiktai, arba visuomet, arba paprastai vyksta tuo pačiu būdu, o tuo tarpu niekas, kas nutinka pagal sėkmę ir atsitiktinumą, taip nedaro. Mes nemanome, kad tai sėkmė ar sutapimas lemia, jog žiemą gausiai lyja, bet tik tuo atveju, jei gausiai lyja vidurvasarį; kaip ir

nemanome [sėkmei ir atsitiktinumui priskirti tai], kad vidurvasarį atslenka karščiai, bet tiktai tai, – jei pasitaiko,– kad karščiai atslenka žiemą. Taigi jeigu, kaip atrodo, daiktai yra arba sutapimo išdavos, arba ko nors dėlei, o aptariamieji dalykai negali būti sutapimo arba atsitiktinumo išdavos, jie turi būti ko nors dėlei. Tačiau jie neabejotinai yra gamtiniai – kaip patys pripažįsta mūsų priešininkai. Tuomet "ko nors dėlei" slypi daiktuose, kurie yra ir randasi pagal prigimtį.

Antras pagrindinis įrodymas – ar įrodymų grupė – apeliuoja į analogiją tarp gamtos ir žmogaus menų bei amatų.

Tad, kur tik yra tikslas, tenai jo dėlei padaromi ankstesni dalykai, o po jų – vėlesni. O kaip daiktai padaromi, tokie jie ir yra pagal prigimtį, ir kokie jie yra pagal prigimtį, taip jie ir padaromi, jei niekas nesukliudo. Tačiau daiktai daromi ko nors *dėlei*. Todėl jie pagal prigimtį irgi yra ko nors *dėlei*. Vadinasi, jei namas būtų vienas iš pagal prigimtį atsiradusių daiktų, jis [pagal prigimtį] atsirastų lygiai taip, kaip kad dabar atsiranda meno dėka; ir jei gamtiniai daiktai rastųsi ne tik prigimties, bet taip pat ir meno dėka, jie [meno dėka] atsirastų lygiai taip pat, kai kad atsiranda pagal prigimtį. Tai, kas randasi pirmiau, yra to, kas randasi vėliau, dėlei. Ir apskritai, menas arba atbaigia tai, ko gamta atbaigti negali, arba mėgdžioja gamtą. Todėl akivaizdu, kad jeigu tie dalykai, kurie yra pagal meną, yra ko nors dėlei, tai ir tie dalykai, kurie yra pagal prigimtį, taip pat yra ko nors dėlei, kadangi to, kas randasi vėliau, santykis su anksčiau atsiradusiu abiejuose yra tas pats.

Tai pasirodys visų akivaizdžiausia, jeigu apmąstysite ne žmones, o kitus gyvūnus, kurie daro daiktus ne pagal meną ir be tyrimų ar apsisprendimo, – tad žmonės

klausia, ar tai, ką vorai, skruzdėlės ir kiti į juos panašūs gyviai daro, įvykdoma proto ar ko kito dėka. Eidami tolėliau, taip pat ir augaluose matote dalykus, atsirandančius tarnauti kokiam tikslui, pavyzdžiui, lapus vaisų apsaugai. Taigi jei kregždė suka sau lizdą ir voras rezga sau voratinklį, ir augalai skleidžia lapus vaisių labui bei leidžia šaknis ne aukštyn, bet žemyn, idant pramistų, tiek pagal prigimtį, tiek ko nors dėlei, – tuomet tokio pobūdžio priežastis akivaizdžiai dalyvauja daiktuose, kurie yra ir randasi pagal prigimtį. O kadangi prigimtis yra dvilypė – prigimtis kaip medžiaga ir prigimtis kaip pavidalas, – o pastarasis yra tikslas, ir visa kita yra tikslo dėlei, tai ir priežastis kaip tai, *ko dėlei* kas yra, turi būti pastarasis, tai yra pavidalas.

Be abejo, prigimčiai ne visuomet pasiseka ir ji pasiekia savo tikslą, tačiau ne visuomet tai pavyksta ir amatininkui. Ir, žinoma, gamta nesvarsto, ką pasirinkti, tačiau nedaro taip ir nuodugniai įgudęs amatininkas.

Klaidų pasitaiko netgi menuose. Žmonės, kurie rašo, gali rašyti neteisingai, o gydytojas gali duoti netinkamų vaistų. Tad aiškiai tas pat yra įmanoma taip pat ir gamtinių daiktų atveju. Jei menuose kartais nutinka, kad tai, kas vyksta teisingai, yra ko nors dėlei, o tai, kas vyksta blogai, taiko į kažką, bet nepataiko, – tas pat gali nutikti ir su gamtos daiktais: pabaisos gali būti tokie nesėkmingi mėginimai pasiekti kokį nors tikslą. Kai pradžioje susidarinėjo daiktai, karvės žmonių galvomis, jei jos nepajėgė pasiekti tam tikros ribos arba tikslo, atsirado todėl, kad kažkoks pradmuo buvo netobulas, kaip ir dabar kad panašiai atsitinka dėl pakenktos sėklos...

Kvaila manyti, kad daiktai atsiranda ko nors *dėlei* tik tuomet, jei matome kitimo įvykdytoją svarstant, ką pasirinkti. Galų gale patsai menas nesvarsto, ką pasirinkti.

Jeigu medyje glūdėtų laivų statymo menas, jis veiktų tuo pačiu būdu, kaip gamta; taigi jei mene yra "ko dėlei", tai yra ir gamtoje. Aiškiausiai šitai matyti, kai kas nors patsai save gydo, – gamta yra kaip toksai žmogus.

Tuomet kad prigimtis yra priežastis, ir priežastis kaip buvimo ko nors *dėlei* priežastis, yra aišku.

Ką turėtumėm manyti apie šiuos teleologijos egzistavimo gamtoje įrodymus? Mes dažnai suvokiame dėsningumą esant tikslingumo ženklu ir atmetant gryno atsitiktinumo galimybę: jei pastebime, kad mūsų kaimynas visuomet vilki kostiumą ir automobiliu važiuoja į darbą pirmadieniais bei trečiadieniais, bet vilki sportinį švarką bei važiuoja dviračiu visomis kitomis dienomis, tuomet manome, kad tam turi būti kokia nors priežastis. Tačiau kitais atvejais galime kalbėti apie "mechaninę" būtinybę, turėdami omeny, kad tai, kas visuomet nutinka tuo pačiu būdu – pagal "gamtos dėsnius" – būtent *nėra* suplanuota ar atlikta, siekiant kokio nors tikslo. Akivaizdi yra perskyra tarp atvejo, kur kalbama apie sąmoningą, racionalų veikėją – apie ką nors, kas gali svarstyti, ką pasirinkti, ir turėti pagrindo veikti bei pasiekti savo tikslus, – ir atvejų, kur tokio veikėjo nėra. Atsakydamas į tai Aristotelis argumentuoja, kad svarstymo, ką pasirinkti, nebuvimas gamtoje neįrodo tikslingumo nebuvimo, nes galų gale ir įgudusiam amatininkui nebūtina svarstyti, kaip jam tęsti darbą. (Išties, kuo labiau jis įgudęs, tuo mažiau jam reikia apgalvoti, ką daryti.) Į tai mes galime atsakyti, kad įgudęs amatininkas visuomet *galėtų* mums paaiškinti, kodėl jis daro tai, ką daro, net jeigu jam nereikia kiekvienąsyk to suplanuoti; ir kad būtent dėl to mes jį laikome racionaliu veikėju, pajėgiu tikslingai veiklai, o gamtos arba vorų tokiais nelaikome.

Tačiau kaip bus tuomet, jei mes, sakykime, susidurtume su kuo nors, kas nepajėgia ar nenori mums šito paaiškinti?

Mes vis tiek priskirsime jam tikslus, su sąlyga, kad galime suprasti, kuo jis užsiima, ir su sąlyga, kad pajėgiame interpretuoti tai, ką jis daro, mūsų pačių turimų ar bent suvokiamų įsitikinimų ar norų kalba. Tačiau jei jau mes pasiekėme šį tašką, kodėl gi *neturėtume* priskirti tikslų gyvūnams ir augalams, ir jų dalims, jei, kaip kad dažnai esti, galime regėti, kaip tam tikra veikla ar veiksmai tarnauja jų reikmėms ir palaiko jų gyvybę? Biologijoje ir medicinoje mokslininkai tiria, kaip dirba gyvūno organai, kad palaikytų jo gyvybę – lygiai kaip ir tai, kaip jie nuo gimimo auga ir vystosi; jie tyrinėja įvairios veiklos (tokios kaip bičių šokis) prasmę ir tikslingumą – lygiai kaip ir tai, kaip ji yra atliekama. Atskleisti, kam skirtas organas arba veikla, yra daugiau, negu išaiškinti tai, kas reguliariai nutinka: tai aprėpia atskleidimą ryšio tarp šio organo ar veiklos ir to, ką daro kitos dalys, bei būdo, kuriuo jie visi pasitarnauja gyvūno gyvybės visumai. Taigi apskritai idėja apie tai, kad tam tikri daiktai gamtoje yra ko nors dėlei, yra ganėtinai aiški ir priimtina.

Tačiau pasilieka rimtų prieštaravimų ir sunkumų: (i) mes nieku būdu negalime priimti Aristotelio tvirtinimo, kad *viskas*, kas įvyksta dėsningai, yra ko nors *dėlei*, kad dėsningumas įrodo tikslingumą. Gyvūno atveju iš visų dėsningumų mes pasirenkame tuos, kurie prisideda prie gyvūno išsaugojimo, ir sakome, kad *jie* yra ko nors *dėlei*, tarnauja tikslui. Daugelis kitų dėsningumų atrodo paprasčiausiai esą dėsnių valdomi cheminiai ar fiziniai procesai, negalį tarnauti jokiam tikslui. Tai perskyra, kurią pats Aristotelis kitose vietose pripažįsta ir atlieka, ir su šiais *ne*–tikslingais dėsningumais jis elgiasi vienu iš dviejų būdų. Kai kuriuos iš jų galima suvokti kaip būtinybes, glūdinčias tikslinguose veiksmuose ir esančias tikslingų veiksmų prielaidomis. Amatininkas negalėtų įgyvendinti savo meistriškų planų, jei nebūtų įvairių medžiagų, kurių elgsenoje iškyla tam tikri apibrėžti būdai – tai patikimi

dėsningumai, galintys būti naudojami ir gerai (ar blogai) panaudoti. Tad tikslo ir tikslingų dėsningumų sąvoka išties reikalauja, kad būtų tam tikri netikslingi, arba iki–tiksliniai, dėsningumai. Antra vertus, kai kurie netikslingi dėsningumai gali būti suvokti kaip atsitiktinai lydintys tikslingų veiksmų atlikimą arba esantys jų rezultatai. Kai manasis katinas laka pieną, sušlampa ūsus. Pieną jis laka dukart per dieną ir (dėl tos priežasties) dusyk per dieną sušlampa ūsus. Dėsningas jo pieno lakimas turi akivaizdų tikslą, tačiau dėsningas jo ūsų sušlapimas neturi jokio; tai netikslinga lydinčioji tikslingo dėsningumo aplinkybė.

(ii) Sakykime, kad galime tam tikros gyvūno dalies ar jo veiklos funkciją paaiškinti nurodydami, kad jos padeda išsaugoti patį gyvūną, – ar prasminga kalbėti apie gyvūno kaip visumos funkciją? Ar jis ir jo gyvenimas tarnauja kokiam nors tikslui? Į klausimą "Ko dėlei yra avišunis?" galima atsakyti nurodant į aviganio poreikius ir norus. Tačiau klausimas "Ko dėlei yra šuo?" skamba keistai, lygiai keistai kaip ir "Ko dėlei yra žvaigždė?" Aristotelis savo nuožiūroje turi du ėjimus. Pirmiausia, tvirtindamas, kad individualus šuva yra šuns rūšies narys, jis pateikia kažką, kas yra anapus individo ir ką individualus gyvenimas padeda išsaugoti. Šuns gyvenimo tikslas yra palaikyti rūšį gyvenant šunišką gyvenimą ir atsivedant naują kartą. (Bet jei taip: Ko dėlei yra pati rūšis?) Antra, kiekvienos rūšies daiktą, pasitaikantį visatoje, Aristotelis regi savitu būdu pamėgdžiojant nekintamą Dievo veiklą: žvaigždės tai daro nuolat judėdamos ratu, gyvūnai palaikydami save ir savąsias rūšis, pradmenys (kaip žemė ir oras) – nuolatos reikšdami savo pamatines savybes. Taigi viskas yra Dievo "dėlei" – ne ta prasme, kad jis iš to patiria kokią naudą, bet ta prasme, kad visa, kas visatoje vyksta, gali būti suprastą tiktai kaip veržimaisi prie kažko nekintamo ir amžino. Prie šios idėjos mes dar grįšime 9 skyriuje.

Paskutiniame II *Fizikos* knygos skyriuje Aristotelis paaiškina *būtinybės* rūšį, kurią galima sutikti gamtoje, ir prilygina ją menų bei amatų būtinybei. Jis sutinka, kad tam tikros sąlygos būtinos, *jei* norima pasiekti kokį nors pageidaujamą rezultatą ("hipotetinė būtinybė"), tačiau neigia, kad iš tokių sąlygų toksai rezultatas būtinai plaukia ("absoliuti būtinybė"). Šitaip, pavyzdžiui, medžiagų ypatybės ir elgsena patys savaime nesukuria artefakto; greičiau jau menininkas jas naudoja ir eksploatuoja, kad pasitarnautų jo tikslui. Statybininkas negali pastatyti sienos *be* plytų ir kalkių bei jų ypatybių, tačiau plytos ir kalkės pačios savaime sienos nepastato. Sienoms ir sienų statybai suprasti privalu viską žinoti apie plytas ir kalkes, – kaip galima jas padaryti ir sustatyti į daiktą. Tačiau – ir tai dar svarbiau – privalu žinoti ir tai, kam yra sienos, bei būdus, kuriais įvairūs sienos sąrangos tipai gali tarnauti įvairiems tikslams. Panašiai ir gamtos tyrinėtojas neabejotinai turi suprasti joje glūdinčias būtinybes (medžiagų ypatybes ir elgseną, ir kaip gali vykti svarbūs fiziniai procesai), tačiau jis neturi manyti, kad jos pateikia galutinį gamtinių objektų paaiškinimą ar netgi kad jos paaiškina tai, kas juose svarbiausia.

> Ar tai; kas yra būtina, būtina tam tikrų sąlygų ribose, ar tai gali būti taip pat ir besąlygiškai būtina? Žmonės mano, kad pačioje rastyje glūdi tam tikra būtinybė, pavyzdžiui, kas nors galėtų pagalvoti, kad siena atsirado iš būtinybės, kadangi sunkūs daiktai iš prigimties yra linkę veržtis žemyn, o lengvi linkę kilti paviršiun, – tad todėl akmenys ir pamatai atsidūrė apačioje, žemė, būdama lengvesnė, virš jų, o basliai atsidūrė pačiam viršuj, nes jie visų lengviausi. Tačiau iš tikrųjų, nors siena *be* šių medžiagų ir neatsirado, tai atsitiko ne dėl jų, – išskyrus, žinoma, kaip medžiagą, dėl kurios

> atsirado, – bet todėl, kad gintų ir apsaugotų tam tikrus dalykus. Panašiai ir su bet kuo kitu, kame dalyvauja tikslas: be daiktų, turinčių būtiną prigimtį, to negalėtų būti, tačiau tai atsiranda ne dėl jų (išskyrus kaip medžiagą), bet ko nors dėlei. Pavyzdžiui, kodėl pjūklas yra toksai [t.y. tokio pavidalo, dydžio ir medžiagos]? Tam, kad galėtų būti pjūklas, daiktas pjūklavimui. Tačiau neįmanoma, kad jis atsirastų tam, ko dėlei yra atsiradęs, jei nebūtų padarytas iš plieno. Tuomet būtina, kad jis būtų padarytas iš plieno, *jei* ketina būti pjūklas ir atlikti pjūklo darbą. Vadinasi, tai, kas būtina, yra būtina tam tikrų sąlygų ribose ["*jei* ketina būti pjūklas"], o ne kaip tikslas. Mat būtinybė yra medžiagoje [t.y. tai medžiaga *turi* būti tam tikros rūšies], kai tai, ko dėlei [medžiaga turi būti tam tikros rūšies], yra apibrėžime [t.y. pavidale, kuris turi būti realizuotas]. (*Fizika* II.9.199b34)

Aristotelis sutapatino daiktą su jo pavidalu, t.y. jo funkcija; ir ėmėsi tvirtinti, kad materiali daikto sandara tuo paaiškinama. Tačiau galutinis supratimas reikalauja ir medžiagos, lygiai kaip ir pavidalo, pažinimo, ir todėl išbaigtas bet kokio dalyko apibrėžimas ar aprašymas turės nurodyti abu, – tęsia jis toliau.

> Tačiau galbūt tai, kas būtina, taip pat įeina į apibrėžimą. Jei mes apibrėžiame pjūklo darbą kaip tam tikros rūšies dalijimą, tai nebus įmanoma kitaip, kaip tik tuo atveju, jei pjūklas turės tam tikros rūšies dantis, ir jis negalės tų dantų turėti kitokių, kaip tik padarytų iš plieno. Tad tam tikros daikto apibrėžimo ar aprašymo dalys yra nelyginant *medžiaginė* apibrėžimo pusė. (*Fizika* II.9.200b4)

Būtent biologiniuose veikaluose matome Aristotelį pateikiant anksčiau cituotose pastraipose nurodytų tipų paaiškinimus. Tai į juos turime žvelgti, norėdami geriau suvokti Aristotelio teleologijos sampratą ir išvysti, kaip jo mokslinio paaiškinimo teorija veikia praktikoje. Tad prieš išdėstydamas tolesnes pastabas apie teleologiją ir būtinybę norėčiau pateikti keletą iliustratyvių pastraipų iš Aristotelio traktato *Apie gyvūnų dalis*.

Pirmoje pastraipoje Aristotelis įrodinėja taip: kadangi kūno organai tarnauja tam tikriems tikslams, taip pat turi daryti ir visas kūnas. Akys yra skirtos regėti, kūnas kaip visuma skirtas gyvūno gyvenimo visumos "dėlei".

> Toliau, kaip kiekviena kūno dalis, kaip kiekvienas įrankis ar padargas yra kokio nors dalyko dėlei, būtent – tam tikros veiklos dėlei, tai akivaizdu, kad ir kūnas kaip visuma taip pat yra tam tikros veiklos dėlei, o būtent – sudėtinės [veiklos dėlei]. Pjūklas yra pjūklavimo dėlei, o ne pjūklavimas pjūklo dėlei, nes pjūklavimas yra įrankio naudojimas. Tad taip pat ir kūnas yra sielos dėlei, o kūno dalys – įvairios veiklos dėlei, kurią atlikti yra jų prigimtis. (*Apie gyvūnų dalis* I.5.645b15)

Kitoje pastraipoje Aristotelis tvirtina, kad gamtiniai procesai, kaip ir procesai menuose bei įgūdžiuose, labiau paaiškinami tikslais, kuriuos tie procesai pasiekia, negu jų ankstesnėmis stadijomis. Išties tam tikra prasme tikslai yra *pirmesni* negu procesai – tuo būdu, kad būtent namas (namas architekto mintyse) paleidžia procesą, vedantį į naujo namo atsiradimą, ir būtent pats žmogus (tėvas) paleidžia procesą, vedantį į naujo žmogaus atsiradimą. Tad norint paaiškinti x atsiradimo procesą, būtina nurodyti egzistuojantį (mintyse ar faktiškai) x, pirmesnį negu kalbamasis procesas. Tą

patį galima persakyti kitu būdu: kad apibrėžtumėte namų statybos procesą, turite turėti pažinimą to, kas namas yra, o apibrėžti, kas yra namas, galite ir neturėdami jokio namų statybos pažinimo.

> O tuomet vystymosi tvarka yra atvirkščia tikrajai tvarkai. Kas yra vėlesnis pavidalo įgavimo vyksme, yra ankstesnis pagal savo prigimtį, ir tai, kas išsipildo vyksmo gale, yra pirmutinis pagal savo prigimtį. Tad namas, nors jis ir išsipildo po plytų ir akmens, nėra jų dėlei, o jie yra namo dėlei [taigi namas yra "pirmutinis pagal prigimtį"]. Ir tas pat galioja visų rūšių medžiagoms. Kad viskas būtent taip ir yra, paaiškėja apsvarsčius pavyzdžius; tačiau tą patį galima įrodyti taip pat ir bendru įrodymu. Viskas, kas randasi, randasi iš ko nors [medžiaginio] pavirsdamas į ką nors [galutinį produktą ar užaugusį gyvūną] ir iš vieno pradmens į kitą, iš pirminės judinančios priežasties, jau turinčios tam tikrą prigimtį, – į tam tikrą pavidalą ar kitą tokį tikslą. Pavyzdžiui, žmogus žmogų ir augalas augalą kiekvienu atveju pradeda iš medžiagos, juose glūdinčios. Vadinasi, medžiaga ir pavidalo įgavimo vyksmas įvyksta pirmieji laiko atžvilgiu, tačiau daikto esmė [*ousia*] ir pavidalas turi būti pirmieji *logos* [aprašymo ar apibrėžimo] atžvilgiu. Tai paaiškėja, jei išdėstome vyksmo *logos*. Pavyzdžiui, namų statybos vyksmo *logos* aprėpia namo *logos*, o tuo tarpu namo logos neaprėpia namo statybos vyksmo *logos*. Ir tai puikiai galioja visais tokiais atvejais. (*Apie gyvūnų dalis* II.1.646a25)

Toliau Aristotelis mėgina taikyti šią idėją viso gyvūno vystymuisi. Gyvūnui beaugant, paprastos dalys buvo pirmiau, o didesnio sudėtingumo struktūros radosi vėliau, – tačiau būtent jos ir galutinai išsivystęs kūnas yra tai, ko dėlei vyko ankstesni procesai. Būtent galutinė turtinga gyvūno

gyvenimo įvairovė – jo siela – paaiškina jo sudėtingą kūną, ir būtent galutinis sudėtingas kūnas paaiškina ankstesnius palaipsnius augimo ir vystymosi procesus (bei juose dalyvavusias konkrečias medžiagas). O dabar pereikime prie keleto konkrečių pavyzdžių. Atkreipkite dėmesį į du paaiškinimo tipus: paaiškinimą funkcijos arba gėrio terminais, ir kitą – medžiaginio proceso arba būtinumo terminais.

Žmogaus plaukai. Žmogus iš visų gyvūnų turi plaukuočiausią galvą. Pirmiausia, taip yra *būtina* dėl jo smegenų takumo ir siūlių jo kaukolėje. Mat tenai, kur daugiausia skysčių ir karščio, būtinai turi daugiausia visko augti. Antra, taip yra apsaugos dėlei, idant plaukai teiktų pastogę ir apsaugą nuo šalčio ir karščio pertekliaus. Žmogaus smegenys, iš visų didžiausios ir takiausios, reikalingos daugiausia apsaugos, nes kuo takesnis daiktas, tuo lengviau jis perkaista arba peršąla. (*Apie gyvūnų dalis* II.14.658b2)

Antakiai ir blakstienos. Ir antakiai, ir blakstienos yra tam, kad apsaugotų akis. Antakiai, kaip ir namo pastogė, teikia apsaugą nuo skysčių, tekančių nuo galvos; blakstienos, lygiai kaip tvora, kartais tveriama priešais aptvertą plotą, yra tam, kad sulaikytų daiktus nuo patekimo vidun. Antakiai yra dviejų kaulų susijungimo vietoje – štai kodėl senatvėje jie dažnai pasidaro tokie tankūs, kad reikia juos apkirpti. Antakiai yra mažyčių kraujo indų galuose. Mat šie indai baigiasi tenai, kur pasibaigia ir oda. Šiose vietose išsiskirianti drėgmė, būdama kūniška, būtinai turi sąlygoti plaukų susidarymą, jei ji prigimties nenukreipiama ko kito daryti. (*Apie gyvūnų dalis* II.15.658b14)

O štai kiti tos pačios rūšies pavyzdžiai. Kad gyvatės gali susisukti ir atgręžti savo galvas atgal, yra *būtina* jų struktūros pasekmė (jų stuburo slanksteliai yra kremzliniai ir lankstūs), tačiau lygia greta tai teikia ir *gėrį*, nes leidžia gyvatėms apsisaugoti nuo atakų iš užnugario. Plėvėtos vandens paukščių kojos yra *būtina* augimo procesų pasekmė, tačiau jiems taip pat yra ir *geriau* turėti šitokias kojas, kurios pasitarnauja įgalindamos juos plaukioti.

Skaitydami toliau pateikiamą dramblio straublio aptarimą atkreipkite dėmesį, kad nurodoma į gyvūno aplinką: kadangi dramblys gyvena pelkėse, jis turi turėti tai ir tai, kad galėtų kvėpuoti bei misti. Tat labai artima evoliucionisto kalbėjimo būdui: jei dramblys nebūtų turėjęs priemonių kvėpavimui ir maitinimuisi pelkėse, jis ten nebūtų išlikęs. Taip pat atkreipkite dėmesį į šiame pavyzdyje ryškėjančią idėją, kad dalis, būtina vienam tikslui pasiekti, gali pasitarnauti ir kitam tikslui.

Dramblio straublys. Dramblio nosis [jo straublys] ypatinga savo išskirtiniu dydžiu ir jėga. Būtent naudodamasis straubliu nelyginant ranka dramblys maistą – tiek kietą, tiek ir skystą, – patiekia sau į burną. Būtent straubliu, apsukdamas juo medžius, dramblys juos išrauna. Iš tiesų jis naudojasi straubliu taip, tarsi tai būtų ranka. Mat dramblys iš prigimties yra ir sausumos gyvūnas, ir pelkių gyventojas. Tad jis turėjo susirasti maisto vandenyje; bet, antra vertus, jam reikėjo kvėpuoti (nes jis yra sausumos gyvūnas ir turi kraują); tačiau dėl savo milžiniško dydžio jis negalėjo greitai persikelti iš vandens į sausumą (kaip kad daro nemažas kiekis kraują turinčių gyvavedžių gyvūnų, kurie kvėpuoja). Todėl jam buvo būtina lygiai gerai jaustis sausumoje, kaip ir vandenyje. Toliau, jūrų narai kartais būva aprūpinti kvėpavimo įtaisais, per kuriuos jie gali įkvėpti orą, esantį viršum

paviršiaus, ir taip ilgą laiką pasilikti po vandeniu. Gamta tokiu įtaisu – ilgu straubliu – aprūpino dramblį. Eidamas giliai po vandeniu, jis iškelia straublį paviršiun ir per jį kvėpuoja. Mat, kaip sakėme, dramblio straublys yra nosis.

Toliau. Straubliui būtų neįmanoma būti tuo, kas jis yra, jei jis nebūtų minkštas ir lankstus; kitaip patsai jo ilgis neleistų gyvūnui pasisiekti maisto (lygiai kaip, sakoma, daro vadinamųjų "atbulomis besiganančių" jaučių ragai, versdami juos eiti atbulus, kai tie minta). Tad straublys yra minkštas ir lankstus. O prigimtis, kaip yra papratusi, randa jam dar ir papildomą darbą, – darbą, kurį kitiems gyvūnams atlieka priekinės kojos. Mat kitiems keturkojams priekinės kojos tarnauja ir kaip rankos, ir kaip ramsčiai, tačiau dramblys yra toks didelis ir sunkus, kad jo priekinės kojos gali tarnauti tiktai kaip ramsčiai; jos niekam kitam netinka, nes juda taip lėtai ir negali lengvai lankstytis.

Taigi dramblio straublys yra pirmiausiai tam, kad leistų jam kvėpuoti (kaip ir visiems gyvūnams, turintiems plaučius); taip pat jis yra pailgėjęs ir geba apsivyti apie daiktus, nes dramblys daug laiko praleidžia vandeny ir negali greitai išsigauti į krantą. O kadangi jo kojų išgalės yra ribotos, gamta suteikia tolesnį panaudojimo būdą straubliui, – leidžia jam teikti pagalbą, kurią būtų turėjusios teikti kojos. (*Apie gyvūnų dalis* II.16.658b33)

O štai kitas vieno organo su dviem darbais atvejis, bet čia vienas darbas yra aukštesnio laipsnio negu kitas: vienas padeda gyvūnui išlikti, o kitas didina jo gerovę.

Lūpos. Visuose gyvūnuose, išskyrus žmogų, lūpos yra paprasčiausiai tam, kad išsergėtų ir apsaugotų dantis. Žmogaus lūpos yra minkštos bei mėsingos ir gali būti

atskirtos, ir yra jos ne tik tam, kad apsaugotų dantis, bet – ir tai dar svarbiau – kad keltų jo gerovę, kadangi jos leidžia žmogui naudotis kalba. Palyginkime būdą, kuriuo žmogaus liežuvis, nepanašus į jokio kito gyvūno liežuvį, prigimties vartojamas dviems darbams (tai jos gudrybė, kurią nesyk esame iškėlę) – ragavimui ir kalbai. O kalba susideda iš įvairų garsų derinių,– kai kurie iš jų atsiranda per liežuvio veikimą, kai kurie sudedant lūpas; ir jeigu lūpos nebūtų standžios arba jeigu liežuvis būtų kitoks, negu yra, didžiuma šių garsų apskritai negalėtų būti ištarti. (*Apie gyvūnų dalis* II.16.659b27)

Kartais, sutinka Aristotelis, gamtiniai procesai turi išdavų, kurios netarnauja jokiam tikslui. Štai vienas toksai pavyzdys.

*Tulžis.*Atrodo, kad tulžis aplinkui kepenis, kaip ir visur kitur kūne, yra tiktai liekana ar atlieka ir netarnauja jokiam tikslui. Kartais, tiesa, gamta panaudoja netgi liekanas; tačiau tai nereiškia, kad visais atvejais privalu ieškoti tikslo. Kadangi esama tam tikro pobūdžio tam tikrų sudedamųjų dalių, daugelis kitų yra būtinos kaip šito pasekmė. (*Apie gyvūnų dalis* IV.11.677a13)

O štai dar vienas, šiek tiek skirtingas pavyzdys. Žinoma, jei gyvūnai nori regėti ir išlikti, būtina, kad jie turėtų akis, – akys akivaizdžiai yra gėrio "dėlei" Tačiau akių spalva neturi jokios reikšmės; konkreti spalva yra fizinių augimo procesų šalutinė pasekmė. Spalva, kaip nenaudingas dalykas, yra būtinas padarinys be jokio savaiminio panaudojimo.

Paskutinį paminiu dviejų klausimų apie dantų augimą aristoteliškojo traktavimo pavyzdį. Kodėl priekiniai dantys susiformuoja pirmi, o krūminiai – vėliau? Ir kodėl krūminiai dantys neiškrenta, o priekiniai iškrenta, ir užauga nauji?

Šiuos faktus Aristotelis paaiškina nurodydamas tokio patvarkymo funkcinius pranašumus, tuo pat metu pateikdamas ir jame dalyvaujančių fizinių priežasčių aprašą. Demokritas (apie 460 – 370 pr. Kr.), kietasprandis materialistas, kritikuojamas dėl to, kad neigė tikslingumą gamtoje ir visa ką redukavo į pliką būtinybę.

> Kalbėti tiktai apie būtinąsias priežastis yra tolygu manyti, kad vienintelė priežastis, kodėl vandenlige sergančiam ligoniui buvo nuleistas vanduo, buvo lancetas, o ne ligonio sveikata, kurios dėlei lancetas atliko įpjovimus. (*Apie gyvūnų atsiradimą* V.8.789b12)

Galiausiai – dar ir garsusis pasažas, kuriame, ką tik pradėjęs savo didžiąją biologijai skirtų paskaitų kursų seriją, Aristotelis ragina studentus patirti šios mokslo šakos teikiamą atlygį bei patrauklumą. Be abejo, amžini dangiškieji kūnai yra tauriausi pažinimo objektai, tačiau jų pažinimą sunku pasiekti. Mūsų užimama padėtis daug palankesnė įgyti informacijai apie padarus, gyvenančius čia, žemėje, ir jų studijavimas turi savo žavesio.

> Dabar lieka kalbėti apie gyvūnus ir jų prigimtį. Mes mėginsime nieko nepraleisti, kad ir kaip tai būtų prasta ir žema. Mat netgi tyrinėjant gyvūnus, nepatrauklius juslėms, jiems pavidalą suteikusi prigimtis teikia neišmatuojamų malonumų tiems, kurie gali atskleisti pagrindus ir priežastis [*aitiai*] ir yra tikri išminties mylėtojai. Pagaliau mus džiugina gyvūnų panašybių tyrimas, nes tuo pat metu tiriame juos sukūrusį (tapytojo ar skulptoriaus) meną. Kokia kvailystė ir nesąmonė būtų neatrasti dar didesnio malonumo tiriant pačius prigimties darbus, jei galime išskirti jų priežastis. Tad žemesniųjų gyvūnų tyrinėjimo neturime imtis su vaikišku pasibjaurėjimu; visuose gamtiniuose daiktuose esama šio to nuostabaus. Kaip kalbama, taip pasakęs ir Heraklitas

[V amžius pr. Kr.] svetimšaliams, norėjusiems su juo susitikti, kai jau įėję pamatė jį sėdint ant naktipuodžio ir sustojo (liepė jiems drąsiai žengti vidun: "Juk ir čia laikosi dievai")[1]. Lygiai taip ir mes turėtume imtis kiekvienos gyvūnų rūšies tyrimų be jokio bjaurėjimosi, žinodami, kad kiekviename iš tų gyvūnų yra šis tas prigimtinio ir gražaus. Juk gamtos darbuose galima įžvelgti aukščiausio laipsnio tvarkingumą ir tikslą, ir atbaiga, kurios dėlei jie susidarė ir atsirado, pati savaime yra tam tikras grožis.

Kiekvienas, kuris mano, kad gyvūnų tyrinėjimas yra žemas ir nevertingas užsiėmimas, turėtų prieiti prie tos pačios nuomonės apie save. Galų gale niekas be geroko pasibjaurėjimo negali žvelgti ir į žmogaus kūno sudedamąsias dalis – kraują, mėsą, kaulus, gyslas ir kita.

Kiekvienąsyk aptardami įrengimo dalis ar gabalus neturime galvoti, kad tai medžiaga yra tikrasis tyrimo dalykas, – greičiau jau tai sąrangos visuma: pavyzdžiui, namas, o ne plytos, kalkės ir rąstai. Lygiai taip pat turime pripažinti, kad gamtos tyrinėtojui rūpi sandaros ir buvimo visuma, o ne dalys, kurios niekad negali būti skyrium nuo būtybės, kuriai jos priklauso. (*Apie gyvūnų dalis* I.5.645a5)

Komentarai

Anksčiau cituotosios pastraipos suteikė tam tikrą supratimą, kaip mokslinio paaiškinimo principus Aristotelis pritaiko biologijos srityje. Jis taikosi pateikti teleologinį paaiškinimą *gėrio*, kurį koks nors organas ar procesas teikia gyvūnui ar augalui, sąvokomis ir neteleologinį paaiškinimą per *būtinus* judėjimus bei medžiagas, lemiančius tų organų

[1] Galimi du Heraklitą mininčio epizodo perskaitymai. Skirtingai nei autorius, rinkausi tą, kurio reikalauja Aristotelio teksto vidinė logika (vert. past.).

arba procesų atsiradimą. Jis teisus, skirdamas šiuodu aprašymo tipus, ir teisus jais abiem domėdamasis. Šiomis dienomis medicinos studentas mokysis tiek apie procesus, kurie pagal biochemijos dėsnius sukuria tą ar kitą organą kūne, tiek ir apie to organo indėlį į deramą kūno funkcionavimą. Tačiau teleologiniai Aristotelio įsitikinimai siekia gerokai toliau, negu vien tik čia paminėti dalykai, – ar bent jau taip atrodo. Mat jis mano, kad lygiai kaip dailidės judesiai yra daromo objekto *dėlei* ir paaiškinami per nuorodą į pastarąjį, taip ir gamtiniai judesiai, atbaigiami to ar kito organo, to ar kito gyvūno buvimu, yra to organo ar gyvūno dėlei, ir todėl gali būti deramai ir pirminiu būdu paaiškinami tik per nuorodą į jų "atbaigą" Tačiau sakyti, kad kai kurie gamtiniai procesai yra organo, kurį jie sukuria, dėlei, yra daugiau, negu tik sakyti, kad jie iš tikrųjų sukuria tą organą, kuris po to tarnauja padėdamas organizmui išlikti. Aristotelis mano, kad prigimtis savo naudinguosius padarinius pasiekia ne per atsitiktinumą ar būtinybę, bet padedama sumanymo. Tie padariniai nėra vien tik laiminga fizikocheminių procesų išdava – jie yra tai, ko dėlei yra šie procesai, ir jie paaiškina šių procesų įvykimą.

Mokslo filosofai dar tebesiginčija dėl teleologinio paaiškinimo – kaip būtent jį reikėtų analizuoti, ir ar jis vaidina nepakeičiamą vaidmenį biologijoje, ar ne.

Keletas baigiamųjų komentarų. Visų pirma, tezė apie *būtinybę*. Aristotelis atkakliai tvirtina, kad nors tam, kad būtų kirvis, turi būti plieno, nėra taip, kad jeigu yra plieno, būtinai turi būti kirvis; ir kad todėl būtinybė, kurią tyrinėja mokslininkas, yra "sąlyginė būtinybė" Tačiau sakymas, jog turi būti plieno, idant būtų kirvis (tai yra, įrankis, tinkamas medžių kirtimui) kaip prielaidą turi tai, kad plienui būdingas tam tikras pastovus pobūdis ir tam tikros pastovios galios. Juos turėdamas, plienas būtinai veikia ir atsako į veikimą apibrėžtais ir išpranašaujamais būdais. Tai nėra vien tik

sąlyginio pobūdžio būtinybė. Trumpai tariant, apeliavimas į sąlyginę būtinybę kaip prielaidą turi tam tikrą *besąlygišką* būtinybę. Žinoma, galima būtų teigti, kad plieno egzistavimas gali savo ruožtu būti teleologiškai paaiškintas: *tam*, kad plienas – naudingas ir "geras" junginys – būtų, turėjo įvykti tokie ir tokie procesai, kuriuose dalyvautų keturi pamatiniai pradai. Tačiau ši mąstymo linija kaip prielaidą turi tai, kad patys pradai yra absoliučiai pastovaus ir būtino pobūdžio. Tad bent jau dalyje tyrinėjimų mokslininkas rūpinsis nesąlyginių būtinybių atskleidimu.

Teleologija ir artefaktai Kad paaiškintume kirvio padarymą, turime paminėti ne tik medžiagą su jos fiksuotu ir būtinu pobūdžiu, bet taip pat ir tai, kas skamba kaip visiškai skirtingas ir neabejotinai teleologinis faktorius, – būtent, įgudusį amatininką, trokštantį padaryti kirvį. Jo tikslas, tai, ko jisai siekia, kontroliuoja ir paaiškina jo pasirenkamas medžiagas ir vykdomus procesus. Tačiau sakykime, kad galime pateikti fizinį arba fiziologinį amatininko įgūdžio ir jo troškimo aprašymą (tikriausiai tai būtų tam tikros smegenų būsenos). Tuomet būtume pajėgūs pateikti ne tik kai kurias medžiagines sąlygas, būtinas kirvio pagaminimui, bet medžiaginių sąlygų kompleksą, be abejo, labai sudėtingą kompleksą, – į jį įeitų plienas &c. ir tokios ar kitokios smegenų būsenos bei raumenų padėtys, – ir visa tai, kartu paimta, būtų *pakankama* kirvio padarymui. Visas šis medžiaginių sąlygų kompleksas garantuotų kirvio pagaminimą pagal neteleologinius dėsnius. Ar tai tikrai būtų galutinis viso reikalo paaiškinimas, nepaliekantis erdvės jokiam papildomam ar alternatyviam paaiškinimui teleologiniais terminais? Ar gal vis dar būtų įmanoma ir svarbu pateikti ir tokį kirvio darymo aprašymą, kuris vartotų ne fizikos ir chemijos terminologiją, o tokius terminus kaip "tikslas", "siekis" ir "gėris"?

Teleologija ir gamtiniai organizmai Ypatingų problemų dėl teleologijos iškyla tuomet, kai nuo artefaktų pereiname prie gamtinių organizmų. Kirvio atveju lengva pasakyti ne tiktai kokie yra kiekvienos kirvio dalies funkcija ir tikslas, bet taip pat ir kokie kirvio visumos funkcija ir tikslas. Pirmiau, negu amatininkas kirvį suplanavo ir padarė, jis tiksliai žinojo, ką nori su juo veikti ir kokį "gėrį" siekia įgyvendinti. Toliau, gyvūno atveju mes išties galime paaiškinti, kaip tam tikras organas palaiko jo gyvybę, žinodami aplinką, kurioje tas gyvūnas gyvena, ir kitas gyvūnų rūšis, su kuriomis jam tenka varžytis. Esant tokiems faktams, drambliui naudinga turėti straublį, ir mes galime paaiškinti jo paskirtį dramblio gyvenime. Tačiau ar galime pasakyti, kokie yra dramblio visumos funkcija ir tikslas? Dalis "tarnauja tikslui" padėdama gyvūnui išlikti; tačiau kokiam tikslui tarnaujama paties gyvūno egzistavimu ir išlikimu? Kam yra dramblys? Ko dėlei yra žiurkės? Paprastai būdavo teigiama, kad visi kiti gyvūnai, lygiai kaip augalai, yra žmogaus labui – tuomet tereikėdavo atsakyti į vieną klausimą: kodėl Dievas sukūrė žmogų. Šiuolaikinė idėja būtų tokia: konkreti gyvūnų rūšis vaidina tam tikrą vaidmenį platesnėje ekologinėje sistemoje. Žiurkės sulaiko vystymąsi kai kurių kitų rūšių, kurios nekontroliuojamos įsigalėtų; jos padeda palaikyti "gamtos balansą" Tačiau kodėl tuomet šios konkrečios rūšys apskritai turėtų egzistuoti, ir kodėl šis konkretus gamtos balansas yra geras? Aristotelio laukia panašūs klausimai. Jis laikosi nuomonės, kad dramblio funkcija yra sukurti kitą dramblį: būtent rūšies, o ne individo išlikimas yra gamtos tikslas. Tačiau kokiam gėriui tarnaujama dramblių rūšies ir kitų gyvuojančių rūšių egzistavimu? Ar jos kuo nors yra geresnės už kitas rūšis, kurios būtų galėję egzistuoti? Jei ne, mes galbūt ir galime matyti, kaip gamtiniai procesai veikia visuotinio status quo išsaugojimo labui, tačiau vargu ar turime teisę teigti, jog gamta veikia gėrio dėlei, jog ji kuria geriausią iš visų galimų pasaulių.

Aristotelio teleologija Skirtingais laikais visa tai buvo interpretuojama radikaliai skirtingais būdais. Jam buvo priskirta (poetinė ar mistinė) samprata, kad Gamta, lygiai kaip ir amatininkas, turi siekius ir tikslus, kad gilės tikrai nori ir mėgina tapti ąžuolais. Priešingo (blaivaus proto) kraštutinumo stovykloje buvo laikomasi nuomonės, kad Aristotelio teleologija yra "tarsi" teleologija: neturime manyti, kad gamtiniai organizmai tikrai ko nors siekia arba kad gamtiniai procesai tikrai yra ko nors dėlei, – tai vien tiktai antropomorfinis kalbėjimo būdas, grynas *façon de parler*. Vargu ar toksai teigimas teisingai įvertina svarbą, kurią Aristotelis suteikia teleologiniam gamtos reiškinių paaiškinimui, arba būdą, kuriuo jo teleologija galiausiai susiejama su teologija (puslapiai 203–205). Be to, tuomet dar lieka atsakyti į kertinį klausimą: Kas gamtiniuose organizmuose ir sistemose *gundo* mus kalbėti taip, tarsi jie būtų teleologinės sistemos? Anot trečiosios interpretacijos, Aristotelio teleologijos pamatas yra įsitikinimas, kad augalų ir gyvūnų elgesio neįmanoma numatyti tiesiog pažinus juos sudarančius medžiaginius pradmenis ir junginius. Jis įsitikinęs, kad įvairiose sudėtingumo ir vystymosi stadijose esama "šuolių", kad scenoje pasirodo "netikėtai iškylančios" savybės ir galios, kurių pasirodymas negalėjo būti numatytas pirm, negu įvyko vystymasis. Anot šio požiūrio, biologiniai dėsniai ir faktai nėra *redukuojami* į chemijos ir fizikos dėsnius ir faktus; iš šių pastarųjų jūs netgi iš principo negalėtumėte išvesti *gyvų* padarų veiksenos. Tokių šuolių buvimas gamtoje neįrodo, kad paprastesni procesai ir daiktai yra sudėtingesnių dėlei. Tačiau idėja, kad sudėtingesni daiktai ir procesai, turėdami papildomas galias, yra aukštesni ir geresni, yra visai tikėtina. (Mes, kalbėdami apie "aukštesniuosius" gyvūnus, taipogi perpiname grynai aprašomąjį mąstymą su neabejotinai vertinamuoju.) Dar vienas požiūris į Aristotelio teleologiją susitelkia ties skirtingų kalbos lygių idėja, – kiekvienas iš jų gali vartoti savo

sąvokas, negalimas išreikšti kituose lygiuose. Šią idėją galima derinti su ankstesniuoju pasiūlymu. Mat jeigu *esama* savybių, kurios yra būdingos išskirtinai gyviesiems organizmams ir neišvedamos iš faktų, liečiančių jų medžiagines sudedamąsias dalis, (biologinė) kalba, šnekanti apie tokias savybes, bus skirtingo lygio ir naudosis skirtingomis sąvokomis, negu (fizikinė–cheminė) kalba, gebanti konstatuoti tiktai faktus apie sudedamąsias dalis. Šis tas daugiau apie tai bus pasakyta kitam skyriui artėjant į pabaigą.

5
Proto filosofija

Pastarieji metai regėjo daug gyvo darbo proto filosofijos srityje. Tai apėmė bendrąsias proto prigimties ir jo santykio su kūnu teorijas, taip pat konkrečios psichologinės veiklos ir tokių sąvokų, kaip noras, suvokimas, mąstymas, analizę. Kone kiekvienoje srityje tai, ką savo trumpuose, tačiau itin įtakinguose traktatuose turėjo pasakyti Aristotelis, vis dar domina ir skatina filosofus. Kadangi jis, kaip paprastai, dirba su problemomis, o ne siūlo dailiai įpakuotus sprendimus, jo darbe esama įvairių tendencijų ir atšakų, kurios ne visuomet gula ta pačia kryptimi. Tad čia, kaip ir visur kitur, Aristotelis yra kerintis ir svarbus ne tiek dėl to, kad aprūpina teisingais atsakymais, kiek todėl, kad taip gerai diagnozuoja fundamentalias problemas ir jas aptaria unikaliai derindamas paprastumą ir subtilumą. Tai, ką jis sako, dažnai yra sunku ir kartais neaišku, tačiau visuomet meta iššūkį mąstymui; kuo glaudžiau priartėji prie bet kurios jo pastabos ar argumento, tuo daugiau juose atrandi to, kas žadina filosofinį interesą.

Šiame skyriuje aš tikiuosi padėti susigaudyti keliuose pagrindiniuose Aristotelio proto filosofijos klausimuose ir perteikti tam tikrą įspūdį apie plačią jo aptariamų temų skalę. Pirmiausia aš apibrėšiu poziciją, kurią apskritai užima Aristotelis, oponuodamas savo pirmtakų pažiūroms, ir pateiksiu kai kurias citatas iš pirmosios jo darbo "Apie

sielą" (*De anima*) knygos jo pozicijai iliustruoti. Toliau eis Aristotelio pateikiamo juslumo aprašymo aptarimas, kuris bus pavyzdžiu, kaip jis traktuoja konkrečius psichologinius gebėjimus. Paskiausiai aš peržiūrėsiu jo siūlomą sielos ir sielos santykio su kūnu teoriją.

Aristotelio požiūris į proto–kūno problemą

Nuo labai ankstyvų laikų graikai darė tam tikrą perskyrą tarp žmogaus kūno ir jo sielos, *psychē*. Aristotelio laikais ši perskyra ir sielos samprata išsivystė tokiu būdu, kad problemos, su kuriomis jis susidūrė, nebuvo itin skirtingos nuo tų, su kuriomis susiduria šiuolaikinis filosofas, svarstydamas "proto–kūno problemą" bei klausdamas, kaip protas santykiauja su kūnu, ir kaip įvairios jo galios bei veiksmai santykiauja vieni su kitais ir su kūno įvykiais bei būsenomis. Tačiau labai svarbu suvokti, kad žodis *psychē* turi platesnę reikšmę negu "protas": turėti *psychē* paprasčiausiai reiškia turėti gyvybę. Tad visi gyvi daiktai, įskaitant ir augalus, turi sielą, yra "įsielinti"; jie įdvasinti, o ne bedvasiai (*animate – inanimate*; lotynų *anima* = graikų *psychē*). Tačiau ne visi gyvi daiktai turi tą pačią gyvybės rūšį, tą pačią *psychē*. Augalo gyvybė yra tiktai augimas, maisto įėmimas ir naujų augalų sėklos gaminimas: augalai turi tiktai "mintančiąją sielą" Gyvūnams gyvybė yra taip pat ir juslumo, norų bei judėjimo teikėja; o žmonės dar turi ir mąstymo gebą. Aristotelis buvo biologas, ir gyvenimą jis matė kaip tam tikrą kontinuumą nuo žemiausių ir paprasčiausių iki aukščiausių ir sudėtingiausių gyvų daiktų. Jis anaiptol nebuvo linkęs mąstyti apie sielą kaip apie antgamtinę kūno viduje gyvenančią substanciją. Toksai požiūris gali būti labai gundantis, jeigu esminiais sielos atributais laikomi mąstymas ir sąmonė; tačiau jis kur kas mažiau gundo tuomet, kai ir augalams pripažįstama gyvybė, taigi – ir sielos turėjimas.

Psichologiniuose tyrinėjimuose Aristotelis niekad neišleidžia iš akių fizinio psichologinės veiklos aspekto. Jis atmeta Platono mokyme slypintį sielos ir kūno dualizmą taip tvirtai, kaip šiuolaikiniai filosofai nūnai atmeta René Descartes'o (1596–1650) dualizmą. Asmuo – arba šuva – nėra vienas daiktas kitame, kaip dvasia, įkalinta kūne, arba "vaiduoklis mašinoje"; tai yra ypatingos rūšies sudėtinga vienybė. Nėra siela bei kūnas nė asmens arba gyvūno *dalys* (nė kiek ne labiau, negu pavidalas ir mediena yra stalo dalys). Neturime galvoti, kad tai Tomo *siela* jaučias ištroškus ir nori vandens, o tuo metu jo *kūnas* bėga prie upelio. Tai *Tomas* jaučias ištroškęs ir nori vandens, ir tai *Tomas* bėga prie upelio. Žinoma, gali būti naudinga kai kuriuos Tomą liečiančius faktus suklasifikuoti kaip psichologinius, o kitus – kaip fizinius faktus; tačiau tai nereiškia, kad tuodu faktų rinkiniai liečia skirtingus daiktus. Jiedu gali būti apie vieną ir tą patį daiktą, analizuojamą skirtingais būdais, skirtingais atžvilgiais. (Atminkite žmogų, kuris prarado darbą kaip virėjas, tačiau buvo perrinktas vadovu.) Simfonijos atlikimą aš galiu aprašyti ir kritikuoti grynai techniniu požiūriu arba vėlgi grynai estetiniu ar meniniu požiūriu; tai nereiškia, kad tuodu aprašymai yra apie skirtingus atlikimus.

Yra keli būdai, kuriais fiziniai faktai gali būti susiję su psichologine veikla. Apsvarstykime emociją, pavyzdžiui, pyktį. Jausmai, mintys ir noras atsikeršyti tikrai įeina į pyktį. Esama taip pat ir įvairių fizinio aspekto pavidalų. Yra pikto asmens elgesys – tai, ką jisai *daro*, būdamas piktas: meta plytą per langą. Yra kitų regimų kūniškų jo emocijos požymių – tai ne dalykai, kuriuos jis daro, bet dalykai, kurie jam nutinka: jis parausta, ir venos ant kaklo išpampsta. Taip pat yra *vidinių* fiziologinių pakitimų ir procesų, kurie pastebimi nelengvai, jei pastebimi iš viso: pokyčiai cheminėje kraujo sudėtyje, elektriniai impulsai nervų sistemoje. Kas gi tuomet iš tiesų *yra* pyktis? Kaip įvairūs fiziniai įvykiai įeina į jo aprašymą? Pažvelkime

kad ir į vidinius fiziologinius pakitimus. Ar jie yra pykčio priežastis, ar pykčio padarinys, ar paties pykčio dalis? O gal jie netgi yra visa, kas pyktis iš tikrųjų yra: ar pyktis tikrai yra *niekas kita, kaip tik* tam tikrų kūno dalių būsena? Žinoma, Aristotelis nebuvo gerai informuotas apie tikruosius pyktyje dalyvaujančius fiziologinius procesus. Tačiau tai nesutrukdė jam turėti prieš akis tą pačią fundamentalią filosofinę problemą, kuri iškyla ir mums. Mokslininkui didžiausios svarbos klausimas yra tai, ar tam tikri būdingi pakitimai, įvykstantys asmeniui esant piktam, įvyksta širdyje, ar smegenyse; filosofas šiam klausimui yra beveik indiferentiškas. Aristotelis, pateikdamas emocijos, juslumo ar atminties fiziologijos aprašymą, neabejotinai viliasi pateikiąs teisingą aprašymą ir, kur tik įmanoma, apeliuoja į empirinį liudijimą,– galų gale jis, kaip turėtumėm dabar sakyti, yra ir mokslininkas, ir filosofas. Tačiau jis dažnai pripažįsta esmingą savojo šios srities pažinimo ribotumą – daugelis klausimų dar tik laukia tolesnių stebėjimų ir liudijimų; ir jis dažnai pastebi, kad teoriniams keblumams spręsti faktinės detalės nėra svarbios. Šitaip, pavyzdžiui, filosofinėms asmens vienybės ir proto santykio su kūnu problemoms neturi įtakos klausimas, ar širdis, ar smegenys gauna signalus iš juslių organų ir siunčia signalus rankoms ir kojoms. Grįžkime prie pykčio. Filosofo klausimai būtų tokie: jeigu yra tam tikras fizinis procesas *p*, visuomet įvykstantis asmens kūne, kai jis yra piktas, tai ar jo buvimas piktu tapatus p įvykimui? Jeigu netapatus, kaip jis santykiauja su *p* įvykimu? Ar pyktis yra griežtai protinė būsena – noras atsikeršyti, – sukeliantis *p*, ar pyktis yra *p* sukeliamas; o gal pyktis kažin kokiu būdu aprėpia *p*?

Dabar panagrinėkime juslumą, fundamentaliausią gyvūnų gebėjimą. Kiekviename juslumo epizode yra toks esminis elementas: yra kažkas "ten išorėje", kas sukelia pažįstančiojo patyrimą (ar bent jau yra kauzaliai su juo susijęs). Jeigu ten iš tikrųjų nieko nėra, tokio atvejo mes nelaikome juslumo

atveju. Šiuo atžvilgiu juslumas skiriasi nuo pykčio. Pyktis tikrai aprėpia *įsitikinimą*, kad kažkas ten išorėje iš tikrųjų yra padaręs kažką užgaulaus. Tačiau aš tikrai galiu būti piktas dėl to, kad kas nors ką nors padarė, nors iš tiesų būčiau ir apsirikęs manydamas, kad jis tai padarė. Juslumo atveju yra kitaip: negaliu tikrai regėti ir liesti katės, jei iš tiesų ten jokios katės nėra; tuomet aš tik manau, kad regiu katę, man tik atrodo, kad liečiu katę. Todėl deramas juslumo aprašymas akivaizdžiai turės paminėti aplinkos faktorius greta pažįstančiojo asmens jutimus ir fiziologiją liečiančių faktų ir privalės šį tą pasakyti apie priežastinį ryšį, turintį būti tarp pažįstamo daikto ir pažinėjo. Tačiau, kaip ir pykčio atveju, viena yra pripažinti, kad toksai priežastinis ryšys turi būti, o kas kita – galėti pateikti teisingą mokslinį jo aprašymą; ir filosofiniai klausimai vienodai kyla abiem atvejais – tiek kai įmanoma, tiek kai neįmanoma pateikti tokį aprašymą. Kad būtų regėjimas, turi būti akys ir vidiniai fiziologiniai procesai; taip pat turi būti išoriniai objektai, sąlygojantys pokyčius akyse. Tačiau ar regėjimas *susideda* vien iš šių fizinių ir fiziologinių procesų? Ar tai įvykis, įvykstąs kaip visų šių procesų atbaiga, galbūt – įsisąmoninimo aktas? Tačiau jeigu regėjimas yra *tai*, ko gero, jis *galėtų* įvykti netgi kai nėra įprastų ankstesniųjų procesų – tokiu atveju rega pagal apibrėžimą nereikalautų, kad jokie tokie procesai įvyktų. Tačiau jeigu regėjimas susideda iš tų procesų *plius* įsisąmoninimo akto, kaip tuomet procesai ir aktas santykiauja? Vėlgi šioje vietoje archaiški ir pasenę dalykai Aristotelio pateikiamame juslumo fizikos ir fiziologijos aprašyme nebūtinai turi užgauti jo filosofavimo apie juslinio pažinimo problemas vertę ir įdomumą. Išsakytas pačiais bendriausiais terminais pagrindinis klausimas skambėtų taip: koks yra santykis arba ryšys tarp psichologinių įvykių, procesų ar būsenų ir fizinių ar fiziologinių įvykių, procesų ar būsenų? Šiuolaikinė fizika ir fiziologija pasiekė visiškai naują smegenų ir nervų sistemos supratimą. Tačiau jei filosofija turi geresnį atsakymą į

proto–kūno problemą, negu kad turėjo graikai, taip yra ne dėl šių mokslo pranašumų, bet dėl padidėjusio sąvokinės analizės, kurios problema reikalauja, rafinuotumo ir subtilumo. Jokiu būdu nėra tikra, kad mes iš tiesų turime geresnį atsakymą: juk dėl to, koksai galėtų būti teisingas atsakymas, nesutariama, ir jau graikų filosofijoje galima įžvelgti alternatyvių atsakymų – jų esminių apybraižų – pasiūlą.

Nenorėčiau perdėti apimties, kuria Aristotelio domėjimosi objektai sutampa su mūsaisiais. Kai kurie klausimai dabar iškyla savaime, kadangi fantastiška medicinos žinių ir technikos pažanga paruošia mus rimtai svarstyti galimybes, kurios anksčiau būtų atrodę pernelyg makabriškos, kad jas apmąstytume. Mes galime rimtai žiūrėti į smegenų persodinimo arba smegenų padalijimo idėjas, ir todėl esame verčiami klausti, kokias pasekmes tai galėtų turėti juose dalyvavusio asmens (asmenų) tapatybei. Jeigu asmens A kūnui būtų duotos asmens B smegenys, o B kūnas gautų A smegenis, kuris iš dviejų iš ligoninės išėjusių žmonių būtų A, o kuris – B? Vėlgi jei A smegenys būtų padalytos, ir viena pusė patektų į vieną kūną, o kita pusė – į kitą kūną, kuris iš dviejų žmonių, dėl šito atsiradusių, būtų A, – o gal dabar du žmonės būtų asmuo A? Galime tikėtis, kad bendroji Aristotelio sielos ir kūno teorija pasiūlys tokių klausimų sprendimo būdą, tačiau būtų absurdiška tikėtis, kad jis jas tiesiogiai aptarinėtų. (Tiesą sakant, jis daro keletą pastabų, kurios visiškai prie šių klausimų priartėja. Jo komentarai apie širdies kaip "gyvybės buveinės" kontroliuojantį vaidmenį pranašauja idėją, kad smegenys yra asmeninės tapatybės saugykla – tad persodinimo pavyzdyje būtent kūnas su asmens A smegenimis bus A. Aristotelio aliuzija į faktą, kad, perpjovus kirminą pusiau, abi jo dalys gyvuoja nepriklausomai, iškelia problemą, primenančią smegenų padalijimo problemą.)

Tam tikrų kitų problemų, gausiai šiuolaikinės filosofijos aptarinėjamų, iškilimas sąlygotas idėjos, kad protinis gyvenimas yra *privatus*, asmeninis. Jeigu jausmai, norai,

juslumas ir mintys yra iš esmės asmeniniai įvykiai, kurių tiesioginis įsisąmoninimas įmanomas tik jų savininkui, kaip aš galiu žinoti – ar netgi turėti bent menkiausio pagrindo tikėti – kad kiti apskritai turi protą? Ir darydamas prielaidą, kad jie turi protus, kaip aš galiu žinoti, kas juose dedasi? Kokiu pagrindu aš galiu tikėti, kad kai tu rėki ir rausti, jauti tokį pat asmeninį pykčio jausmą, kokį aš jaučiu panašiomis progomis? Toksai skepticizmas dėl kitų protų egzistavimo, kaip ir skeptiški klausimai apie kitų žmonių minčių ir jausmų pažinimą Aristotelio nejaudina. Čia (kaip ir visur kitur) jis laiko savaime suprantamais dalykus, kurių nė mes visi negalime laikyti kitokiais; jisai nebando įrodyti ar pateisinti akivaizdybės. Galima manyti, kad jo proto filosofijoje didžiulė spraga yra tai, jog jis nekreipia rimtesnio dėmesio į tokius fenomenus, kaip nuslėpimas bei apgavystė, minčių ir jausmų laikymas slaptoje. Antra vertus, susidomėjimo šiais slaptumo (*privacy*) atžvilgiais stoka jį išgelbėjo nuo kai kurių ganėtinai bergždžių painiavų. Nuslėpimas ir apgaulė neišvengiamai yra nenormalūs ir gali būti paaiškinti bei suprasti tik kaip nukrypimai nuo normos; ir todėl svarbu, kad teoretikas pirmiausiai ir labiausiai tirtų ir aiškintų tai, kas įprasta, sąžiningus proto veikimus.

Keletas iliustruojančių tekstų

Kelios pastraipos iš pirmosios *De anima* knygos pailiustruos kai kurias iš ką tik išsakytų tezių. Ši knyga labiausiai rūpinasi sukritikuoti Aristotelio pirmtakus ir ypač dualizmą – idėją, kad siela yra tam tikras kūno viduje gyvenantis *daiktas* ("substancija"). Aristotelis atkakliai tvirtina, kad psichologiniai gebėjimai, išskyrus vieną ypatingą atvejį, yra galios, priklausančios *kūnams* ir veikiančios *kūnuose*, ir kad tai, kas minta, junta, nori ir juda yra "įsielintas" (i.e. gyvenąs) kūnas: žmogus, gyvūnas arba augalas. Kalbėti

apie sielą reiškia kalbėti apie "kažką, kas priklauso" augalui arba gyvūnui, kalbėti apie gyvūną ar augalą *qua* gyvenantį, o ne apie kažkokį daiktą augale arba gyvūne.

Esama problemos dėl sielos kęsmų: ar jie visi taip pat priklauso ir tam, kas turi sielą, ar esama ir tokių, kurie priklauso tiktai pačiai sielai? Tai nelengvas klausimas, tačiau į jį reikia atsakyti. Daugeliu atvejų atrodo, kad siela nepatiria kęsmų be kūno ir nieko be jo nedaro – pavyzdžiui, tokie yra buvimas piktu, pasitikėjimo jausmas, noras ir juslinis suvokimas apskritai. Labiausiai atrodo priklausąs tik sielai mąstymas [kadangi jokie kūniški procesai mąstyme akivaizdžiai nedalyvauja]; tačiau jei mąstymas yra arba tam tikra vaizduotės rūšis, arba yra neįmanomas be vaizduotės, tuomet ir mąstymas be kūno apskritai negalėtų vykti [kadangi vaizduotė priklausoma nuo ankstesnio juslumo, o juslume dalyvauja kūnas].

O jeigu yra kas nors tokio, ką siela veikia arba patiria, ir kas priklauso tiktai jai, tuomet siela galėtų būti atskirta nuo kūno. Jeigu tokio dalyko nėra, ji skyrium būti negalėtų, bet [su siela] bus panašiai, kaip su buvimu tiesiu, – tiesus dalykas turi daug savybių savo buvimo tiesiu *dėka* [t.y. kaip tiesus], pavyzdžiui, gali liestis su bronziniu rutuliu viename taške, nors pats [to dalyko] *buvimas* tiesiu nieko šitaip paliesti negali: tiesumas negali būti atskirai, kadangi jis visuomet su tam tikru kūnu. [Tai, ką tiesi liniuotė gali atlikti *qua* tiesi, panašu į tai, ką gyvas kūnas gali atlikti *qua* gyvas. Nei liniuotės tiesumas, nei augalo ar gyvūno gyvybė nėra atskiras daiktas.] Atrodo, kad ir visi sielos kęsmai vyksta kūnui dalyvaujant – pyktis, ramybė, baimė, gailestis, pasitikėjimas, džiaugsmas, meilė ir neapykanta: kartu su jais kažin kokiu būdu kęsmus patiria ir kūnas. Atkreipkite dėmesį į tai, kad kartais patiriame stiprius ir ryškius

> įspūdžius ir nebūdami susijaudinę ar nejausdami baimės, o kitąkart, žiūrėk, mus sujaudina silpni ir blankūs įspūdžiai, – taip būna tada, kai kūnas yra sužadintas; jo būsena panaši į tą, kai kas nors būva apimtas pykčio. Netgi kai visiškai nieko bauginančio nevyksta, žmonės gali pasijusti patirią tą pat, ką ir išgąsdintas žmogus. (*De anima* I.1.403a3)

Šitokio kūno dalyvavimo "sielos kęsmuose" perspektyvoje psichologas bus priverstas pateikti tai, ką mes vadintume psichofiziniu tyrinėjamos veiklos ir gebų aprašymu. Lygiai taip prieš tai regėjome, jog gamtos apskritai tyrinėtojas turi užsiimti ir pavidalu, ir medžiaga.

> Todėl jų apibrėžimai turi būti tokie: buvimas piktu yra tam tikras to ir to kūno (arba kūno dalies ar gebėjimo) pakitimas, sąlygotas vieno ar kito dalyko ir skirtas vienam ar kitam tikslui. Mokslininkas sielos patiriamą kęsmą apibrėžtų skirtingai negu dialektikas: pastarasis pyktį apibrėžtų kaip norą atsikeršyti ar kaip nors panašiai, o pirmasis galėtų jį apibrėžti kaip kraujo ar karštos medžiagos, esančios apie širdį, užvirimą. Vienas iš jų pateikia medžiagą, kitas pavidalą ir esminį aprašymą [*logos*] – mat jisai pateikė esminį daikto aprašymą, nors tam, kad taip būtų, turi būti ir tam tikros rūšies medžiaga. Tad esminis namo aprašymas, sakykime, yra toks: namas esąs priedanga nuo vėjo, lietaus ir karščio daromos žalos. Vienas žmogus galbūt aprašytų namą kaip akmenis, plytas ir rąstus, o kitas sakys, kad namas yra pavidalas, esantis pastaruosiuose to ir to dėlei. [Pastarasis namą apibrėš kaip tam tikros rūšies *struktūrą*, suplanuotą tam tikram *tikslui* pasiekti.] Kuris iš jų tuomet yra gamtos mokslininkas? Tas, kuriam rūpi medžiaga, ir kuris nenusimano apie esminį aprašymą, ar tas, kuris rūpinasi vien tik esminiu aprašymu? O galbūt tas, kuris derina abi galimybes? (*De anima* I.1.403a25)

Aristotelis kritikuoja filosofų nesiskaitymą su niekuo, kai jie kalba apie sielas, kaip esančias kūnuose, ir neatsižvelgdami į faktą, kad įvairi sielos – gyvybės – veikla ir įvairūs jos gebėjimai reikalingi atitinkamų kūno organų. Esama gyvybės forma reikalauja tam tikros apibrėžtos rūšies kūno. Negalite lavinti spausdinimo įgūdžio, jei neturite spausdinamosios mašinėlės, o regėjimo galią įmanoma lavinti tik akimis.

> Daugumoje sielos teorijų yra šis tas keista. Jos pritvirtina sielą prie kūno – arba įdeda ją kūnan, – tačiau nepaaiškina, kodėl ji yra kūne, nei nesako, kokioje būsenoje turi būti kūnas. Betgi tai tikrai yra būtina. Mat dėl jų [sielos ir kūno] susijungimo vienas veikia, o kitas yra veikiamas, ir vienas yra kito judinamas; o tokia sąveikos rūšis nėra būdinga bet kokiai atsitiktinai paimtų daiktų porai. Tačiau jie imasi tiktai nusakyti, kokios rūšies daiktas yra siela, ir neprideda jokio ją priimančio kūno aprašymo, – nelyginant būtų įmanoma (kaip kad pitagorikų istorijose), kad apskritai bet kuri siela įeitų į visiškai bet kurį kūną. Tačiau, tiesą sakant, atrodo, kad kiekvienas kūnas turi jam būdingą pavidalą ir formą. Lygiai taip pat sėkmingai būtų galima kalbėti apie dailidžiavimo meno įėjimą į fleitas: menas turi naudotis savais įrankiais – ir siela turi naudotis savo kūnu. (*De anima* I.3.407b13)

Mes dažnai kalbame *taip, tarytum* siela būtų tokios rūšies daiktas, kuris pats kinta ir daro įvairius dalykus. Tačiau iš tikrųjų tai asmuo arba gyvūnas – gyvas kūnas – kinta ir daro įvairius dalykus.

> Mes sakome, jog siela patiria sielvartą arba džiaugsmą, pasitiki savimi arba bijo, arba pyksta, arba junta, arba mąsto. Visi šie dalykai rodosi esą kitimai, ir galima būtų daryti išvadą, kad pati siela kinta. Tačiau nebūtinai

> taip ir yra. Galime sutikti, kad sielvarto arba džiaugsmo patyrimas arba mąstymas yra kitimai ir kad kitimai vyksta sielos dėka. (Galime manyti, pavyzdžiui, kad buvimas piktu ar išsigandusiu yra širdies pakitimas tam tikru būdu ir kad mąstymas taip pat yra kitimas šioje ar kokioje kitoje kūno dalyje – šiuo metu kitimų smulkmenos nėra taip jau reikšmingos.) Tačiau sakyti, kad tai siela yra pikta, būtų tas pat, kaip kad sakyti, jog tai siela audžia arba stato. Neabejotinai geriau yra sakyti ne kad *siela* gailisi ar mokosi, ar mąsto, bet kad *žmogus* tai daro savo sielos padedamas. Kitimas ne yra sieloje, bet kartais pasiekia net ir sielą, o kartais nuo jos prasideda. Pavyzdžiui, juslumas *nuo* tam tikrų dalykų ateina *į* sielą, o atmintis prasideda *nuo* sielos ir išsiplečia *iki* judėjimų ar pėdsakų jusliuosiuose kūno sąnariuose. (*De anima* I.4.408b1)

Dviejose anksčiau pateiktose ištraukose Aristotelis pasakė, kad siela *naudojasi* kūnu ir kad žmogus tam tikrus dalykus daro savo sielos padedamas. Tačiau šioms pastaboms reikia interpretacijos. Siela naudojasi kūnu ne taip, kaip amatininkas naudojasi įrankiais, bet greičiau jau taip, kaip galima pasakyti apie amatą (kaip kad dailidės įgūdžiai), jog jis naudojasi įrankiais, nes amatas reikiamai lavinamas ir pasireiškia per įrankių judėjimą. Gyviems padarams būdingos galios pasireiškia ir yra vykdomos jų kūnų judesiais. Ir lygiai kaip įrankiai yra amato ar įgūdžio dėlei, o ne atvirkščiai, taip ir kūno organai yra jų funkcijų dėlei, ne atvirkščiai: akys yra regėjimo dėlei. Antroji frazė: "žmogus daro dalykus savo sielos padedamas", – taip pat yra analogiška ne frazei "amatininkas daro daiktus savo įrankiais", bet greičiau jau frazei "amatininkas daro daiktus savo įgūdžio padedamas". Gyvūnas maitinasi ir nori, turėdamas maitinimosi bei norėjimo gebėjimus, būtent savo gyvybės dėka; kitais žodžiais tariant, gyvūnas minta ir nori "savo sielos padedamas" Ganėtinai akivaizdu, kad pyktis ir juslumas turi fizinių

aspektų. O kaip bus mąstymo atveju? Aristotelis įsitikinęs, kad įprastinis kasdienis mąstymas apima įvaizdžių naudojimą, o patys įvaizdžiai yra psichofiziniai reiškiniai; ir todėl toksai mąstymas yra "bendras" sielai ir kūnui. Tačiau jisai sutinka ir su tuo, kad gali egzistuoti grynasis mąstymas – intelektas (*nous*), galįs suvokti grynąsias formas betarpiškai ir be įvaizdžių pagalbos. Jis mano, kad toksai intelektas *galėtų* būti visiškai nuo kūno "atskiriamas"

Šį tvirtinimą gàlima suprasti dvejopai. Galima jį suprasti paprasčiausiai kaip tvirtinimą, kad žmogus galėtų mąstyti abstrakčiomis temomis nepatirdamas jokių su tuo susijusių kūno kitimų. O galima jį suprasti ir kaip daug radikalesnį tvirtinimą, jog toksai mąstymas galėtų vykti ir mąstytojui visai neturint kūno; ir, atrodo, Aristotelis turi omeny būtent tai. Grynojo, atskiriamo nuo kūno (pažodine prasme) intelekto idėją suprasti sunku, ir sunku ją sutaikyti su likusiąja Aristotelio proto filosofijos dalimi. Ją galima sutikti ne tiktai veikale *De anima*, bet taipogi ir *Metafizikoje* (kur, kaip pamatysime, Dievas sutapatinamas su grynuoju mąstymu) bei traktate apie gyvūnų rastį:

> Pradmenys, kurių veikla yra kūniška, akivaizdžiai negali buvoti be kūno, kaip kad neįmanoma vaikščioti be kojų. Tad jie [gebėjimai, kaip kad maitinimosi ir juslumo] negali įeiti į kūną iš išorės jie negali būti skyrium... Belieka, kad vien tiktai protas [*nous*] įeina iš išorės ir vien tiktai protas yra dieviškas. Mat jo veikla nėra susijusi su jokia kūniška veikla. (*De generatione animalium* II.3.736b22)

Juslumas ir kitos gebos

Prie bendrosios proto–kūno problemos mes grįšime kitame poskyryje, kur svarstysime sielos apibrėžimą, Aristotelio pateikiamą II *De anima* knygos pradžioje. Tačiau pirmiausia

bus naudinga išryškinti kai kurių konkrečias psichologines galias ir jų tarpusavio ryšius liečiančių Aristotelio idėjų apybraižas.

Augaluose pasireiškia žemiausios ir paprasčiausios gyvybės formos; jie turi tiktai "mintančią sielą" Jie gali įimti maistą, augti ir gaminti sėklas, iš kurių išsivysto nauji augalai. Gyvūnai taip pat turi maitinimosi ir generavimo galias, tačiau nuo augalų jie skiriasi dar ir juslumo turėjimu. Sykiu su juslumu atsiranda vaizduotė (suprastėjęs juslumas), noras (skatinamas juslumo arba vaizduotės) ir judėjimas (sąlygojamas noro). Šios galios yra viena su kita susijusios; jų sąsaja yra sąvokinė. Pavyzdžiui, negalėtumėte paaiškinti, kas *yra* noras, nepasitelkdami noro *objekto* (ko nors, kas juntama ar bent jau į ką atsižvelgiama) idėjos, kaip ir idėjos apie to objekto *siekimą*. Šią tezę Aristotelis išsako labai radikaliai: "noras – aktyvus noras – yra tas pat, kas siekimas [arba vengimas], o noro ir siekimo [arba vengimo] gebos nesiskiria viena nuo kitos arba nuo juslumo gebõs. Tačiau nėra ta pati jų *būtis* [apie šią frazę žr. psl. 20 ir 63–64]." Kalbamosios gebos negali būti viena nuo kitos atskirtos aktualiai; perskyra galima tik mąstyme. Kalbėti apie – sakykime – norą reiškia kalbėti apie vieną visuminės situacijos atžvilgį, kuris būtinai aprėpia kitus atžvilgius: noro objekto nustatymą juslumo arba vaizduotės dėka ir polinkį jo siekti.

Šalia gyvūnų galių sąvokinio ryšio egzistuoja teleologinis ryšys, kurį Aristotelis dažnai pabrėžia. Ne tik negalėtų būti noro, jei nebūtų juslumo, pateikiančio noro objektą, bet ir juslumo galia būtų *beprasmė*, jei nebūtų taip pat ir galios norėti. O noras savo ruožtu neturėtų prasmės, jei gyvūnas negalėtų siekti to, ko nori. Visos šios gẽbos veikia išvien, idant leistų gyvūnui išlikti pavojingame pasaulyje ir reaguoti į aplinką, ieškotis maisto, kuris jį palaiko (ir yra jam malonus) bei vengti to, kas jam kenkia ir jį žeidžia. Būtų nenaudinga ir todėl priešinga prigimčiai,

jei koksai padaras gebėtų pažinti gresiantį pavojų, neturėdamas priemonių jo išvengti; būtų beprasmiška turėti judėjimo priemones, nepajėgiant skirti aplinkos bruožų. Štai trumpa pastraipa, iliustruojanti Aristotelio nuostatą.

> Gyvūnas turi turėti juslumą, ir negali būti gyvūno, kuris šios gebos neturėtų, jeigu prigimtis nedaro nieko beprasmiška. Mat viskas, kas yra pagal prigimtį, yra ko nors *dėlei* (arba bus nustatyta, jog tai yra atsitiktinė daiktų, *esančių* ko nors dėlei, lydinti aplinkybė). Toliau, kiekvienas vaikščioti gebantis kūnas, jeigu stokotų juslumo, būtų sunaikintas ir neįvykdytų savo tikslo, kuris yra jo prigimtinis darbas. Mat kaipgi jis pats galėtų misti? Iš to plaukia, kad nėra tokio sielą turinčio kūno, kuris geba judėti, bet negeba justi. (*De anima* III.12.434a30)

O štai pastraipa iš Aristotelio monografijos apie juslumą, pateikianti keletą tezių apie konkrečių skirtingų juslių vaidmenį ir jų tarpusavio ryšius.

> Ėmęsi įvairių atskirų juslių, matome, kad lytėjimą ir skonį būtinai turi turėti visi gyvūnai, – lytėjimą dėl priežasties, pateiktos knygoje *Apie sielą* ["kadangi gyvūnas yra gyvas kūnas, o kiekvienas kūnas yra apčiuopiamas, gyvūno kūnas turi turėti lytėjimo juslę, kad gyvūnas galėtų išlikti... Neturėdamas lytėjimo, gyvūnas negalėtų paliestas vienų dalykų vengti, o kitų – imti"], o skonį – dėl maitinimosi. Mat būtent skoniu gyvūnas atskiria, kas malonu ir nemalonu maiste, kad galėtų vieno siekti, o kito vengti.
>
> Juslės, veikiančios tarpininkaujant išorinei aplinkai – uoslė, klausa ir rega – būdingos galintiems judėti gyvūnams. Jų visų juslės yra tam, kad juos išsaugotų – tam, kad gyvūnai galėtų iš anksto justi siektiną maistą ir vengtinus blogus ir žalingus dalykus; tačiau tų, kurie turi dar ir protą, juslės yra [ne vien jų buvimo,

bet ir] jų gerovės dėlei. Juslės suteikia jiems žinias apie daugybę skirtybių, o iš jų išsivysto tiek teorinis, tiek ir praktinis protas.

Gyvenimo poreikių atžvilgiu iš visų juslių savaime pranašiausia yra rega, bet pažinimui per atsitiktinumą reikšmingesnė klausa. Regėjimo geba praneša daug ir įvairių skirtybių, nes visi kūnai yra spalvoti – tad "bendrieji jusliniai duomenys" (pavidalas, dydis, judėjimas, skaičius) taip pat juntami labiausiai šios juslės dėka. O klausa praneša tik apie garso skirtybes, be to – tik keliems balsą turintiems gyvūnams. Tačiau atsitiktinumo dėka klausa daugiausiai prisideda prie supratimo, kadangi nuo kalbos, kuri girdima, priklauso mokymasis, – ne savaime, bet atsitiktinai: kalba sudėta iš žodžių, ir kiekvienas žodis yra ženklas. Štai kodėl iš tų žmonių, kuriems nuo gimimo stinga vienos ar kitos juslės, aklieji protingesni negu kurtieji ir nebyliai. (*De sensu* 1.436b12)

Lygiai kaip gyvūno juslumo etc. galios paveikia jo maitinimosi bei prokreatyvinę veiklą, įvesdamos galimybes ir sudėtingybes, kurioms augalai nepajėgūs, – taip ir žmogaus mąstymo galia fundamentaliai veikia jo juslumo ir norų reiškimosi būdą. Žmogus gali išsakyti ir aprašyti tai, ką junta, jis gali formuluoti ir komunikuoti toli siekiančius norus ir suplanuoti būdus jiems patenkinti, jis gali išvystyti socialinius patvarkymus ir institucijas, priklausančias nuo taisyklių ir idėjų, suprantamų tik kalbos vartotojams. Tad žmogus turi geresnes galimybes sąveikauti su aplinka ir išlikti, taip pat ir jo gyvenimo forma yra įvairesnė, turtingesnė, "aukštesnė", negu tos formos, kurios būdingos mąstymo galios stokojantiems gyviems padarams.

Juslumas neabejotinai gali teikti malonumą dėl paties juslumo, netgi nebūdamas susijęs su jokiais praktiniais klausimais. Tuo labiau teikti malonumą gali ir mąstymas dėl mąstymo. Troškimas pažinti toli pranoksta norą žinoti

tai, kas turi ar gali turėti praktinės svarbos. Čia, sykiu su "teoriniu" mąstymu ir jo pasiekiamu pažinimu, mes pasiekiame aukščiausią veiklą, prieinamą gyvam padarui – veiklą, kuri, regisi, nebereikalauja ir nebeapima kūno procesų ir reikmių.

Aristotelio svarstymų apie visas gyvų padarų galias ir veiklą išnagrinėti nepavyks. Kaip pavyzdį aš nurodysiu tik pagrindines jo juslumo teorijos kryptis. Tikiuosi pasakysiąs užtektinai, kad perteikčiau Aristotelio argumentavimo prieskonį ir parodyčiau, kaip glaudžiai jo samprata priartėja prie dabartinės problematikos. Štai trumpa pastraipa, apibendrinanti jo požiūrį, kad juslumas yra "pavidalo be medžiagos pagava", ir turinti savy pribloškiantį komentarą apie kūno organų santykį su psichologinėmis gebomis.

> O juslumo apskritai klausimu turi būti suprasta, kad juslumo geba yra pajėgumas pagauti juntamus pavidalus be medžiagos, kaip kad vaškas įgauna žiedo antspaudo raižinį be jo geležies ar aukso: vaškas perima auksinį ar varinį antspaudą, tačiau ne kaip auksą ar varį. Panašiai ir ko nors jutimas yra poveikis dalyko, turinčio spalvą, skonį ar garsą, bet ne tiek dėl to, dėl ko jis vadinamas būtent tuo daiktu, kiek dėl to, kad jis turi tam tikras savybes, t.y. dėl jo pobūdžio.
>
> Pirminis juslumo organas yra tai, kame glūdi minėtoji galia. Jis iš tikrųjų yra tas pat [kaip ir galia], tačiau jo buvimas [tai, kas jis yra] yra skirtingas. Mat tai, kas junta, turi būti tam tikras dydis, tuo tarpu pajėgumas justi, juslumo gebėjimas, akivaizdžiai nėra dydis, bet tam tikras esmingas pobūdis, organo galia. (*De anima* II.12.424a17)

Ką gali turėti omeny Aristotelis, sakydamas, kad juslumo geba yra galia pagauti pavidalus be medžiagos? Jis tikriausiai neteigia, kad juslumas yra tam tikra telepatijos forma,

kadangi visuomet atkakliai tvirtina, jog fiziniai ir fiziologiniai procesai esmingi juslumui. Tačiau jis vargu ar imasi teigti ir tai, kad man regint obuolį, nė kiek jo man į akį nepatenka. Jeigu tai būtų kertinis argumentavimo punktas, reikėtų pripažinti, kad obuolius regi veidrodžiai, kadangi veidrodis tikrai prisiima atspindimo obuolio ypatybes, o jokia obuolio dalelė į jį nepatenka. Galbūt Aristotelio požiūris toks: ko nors jutimas yra to dalyko įsisąmoninimas, o tas įsisąmoninimas yra nefizinis įvykis, įvykstantis fizinių ir fiziologinių procesų grandinės gale. Tačiau tiesioginių liudijimų šiai interpretacijai paremti nėra daug. Idant priartėtume prie to, ką turi galvoje Aristotelis, trumpai paanalizuokime jo pateikiamą juslumo procesų ir tikslų aprašymą.

Aristotelis mano, kad tam tikros rūšies kitimai mūsų juslių organams perteikiami įtarpintai – per orą ar vandenį regos, klausos ir uoslės atvejais; tuomet jie toliau perduodami į centrą, "ar širdį, ar smegenis – nėra jokio skirtumo" Patsai šis centras, griežtai šnekant, yra pirminis juslumo organas. (Kad regėjimas priklauso ne tiktai nuo deramo akies funkcionavimo, parodo faktas, jog žmogui regėjimo galią gali atimti ir ne akyje įvykęs pakenkimas.) Neaiški tiksli prigimtis kitimų, kuriuos Aristotelis mano vykstant. Išsamiausią aptarimą jis pateikia regos atveju, tačiau spalvos perdavimo nuo išorinio objekto į akį aprašymą labai sunku suprasti. Apie kitimus kūno *viduje* kartais kalbama taip, tarsi jie būtų kraujo judėjimai, kartais – it jie būtų kraujyje vykstantys judėjimai, kartais – nelyginant jie būtų kokybiniai pakitimai. Realūs faktai, be abejonės, yra anapus Aristotelio akiračio ribos. Du kertiniai punktai, kuriuos jis įrodinėja, yra šie: jusliniame pažinime turi būti fizinė ir fiziologinė priežastingumo grandinė, nuo objekto besidriekianti prie pirminio juslių organo; pakitimas grandinės gale turi panėšėti ir tam tikru būdu atitikti kitimus ankstesnėse stadijose ir pradžioje. Šis antrasis reikalavimas akivaizdžiai skirtas tam, kad padėtų paaiškinti, kodėl mėlyno trikampio regėjime

dalyvaujančių procesų išdava turėtų būti *mėlyno trikampio* regėjimas. Tai reikalavimas, kurį galima aiškinti grubiai, o galima pateikti ir visiškai mokslingą interpretaciją. Tai priklausys nuo to, kokios *rūšies* panašumą ar atitikimą manysime esant būtiną. Elektriniai impulsai, lekiantys telefono laidais, ne pernelyg panašūs į jų perteikiamus girdimus garsus, tačiau tie impulsai tam tikru būdu garsus atitinka. Vėlgi koduoti pranešimai ir vertimai gali būti visiškai nepanašūs į savo originalus, tačiau jie perteikia tą patį turinį. Taškų ir brūkšnių seka Morzės abėcėlėje sako tą patį, kaip ir sakinys angliškai, ir įvairūs sekos gabalai atitinka įvairius sakinio gabalus. Dabar pažįstama ir idėja, kad juslinio pažinimo metu kitimai, einantys per nervų sistemą į smegenis nugabena tam tikru pavidalu užkoduotas juntamų objektų ypatybes, – pranešimus, kuriuos smegenys atkoduoja. Tai galima laikyti rafinuota Aristotelio pateikto aprašymo versija.

Kad paaiškintų vaizduotę, atmintį ir sapnus, Aristotelis daro prielaidą, kad juslinio pažinimo metu širdį pasiekiantys judėjimai išlieka toje srityje. Jie yra fiziniai pėdsakai, paprastai pasiliekantys nugrimzdę, neveiksmingi, nepastebimi, tačiau tam tikromis palankiomis aplinkybės vėl būva paleidžiami veikti (arba iškyla paviršiun, vartojant Aristotelio metaforą); tuomet jie pasirodo mums kaip vaizdiniai. Nuo kitų veiksnių – stimulo prigimties, asmens būsenos ir įsitikinimų – priklausys, ar tokio įvaizdžio turėjimas yra (taip pat) atminties ar sapnavimo atvejis. Pagrindinis punktas yra tas, kad vaizduotė ir atmintis negali būti paiškintos be tam tikrų prielaidų apie fizinius pėdsakus. Kokie būtent jie gali būti (elektriniai? cheminiai?) ir kur jie gali būti (širdyje ar smegenyse), yra svarbūs, bet antriniai klausimai. Filosofui pirmas ir esminis dalykas yra tai, kad turi būti *tam tikri* pėdsakai, kuriuos būtų galima vėl paleisti veikti. Mat tai implikuoja pačios vaizduotės ir atminties sąvokos, nors tikrųjų saugojimo ir pakartotinio ištraukimo procesų mes galime visiškai nežinoti.

Kad gyvūnas galėtų diferencijuotai reaguoti į savo aplinką, judėdamas pasiekti maistą ir išvengti žalos (tai juslumo prasmė ir tikslas), informacija apie jo aplinką turi būti perteikiama į vieningą centrą, kuris galėtų gauti ir koordinuoti skirtingų juslių įvedamus duomenis ir kuris galėtų inicijuoti būtinus atsakomuosius judesius. Aristotelis įtikinamai argumentuoja, kad pati gyvūno sąvoka – atskiras ir vieningas, uždaras savy, mobilus organizmas – reikalauja, kad būtų toksai vieningas centras (jis mano, kad tai širdis), kuriame baigiasi visos juslinio pažinimo grandinės ir prasideda visos atsakomųjų veiksmų grandinės. Žinoma, jis neteigia, kad tai širdis junta obuolį ar yra jo traukiama. Juntantysis yra gyvūnas – tačiau taip yra dėl to, kad jis turi širdį bei sudėtingą sandarą, reikalingą, kad širdis funkcionuotų, gaudama informaciją iš aplinkos ir inicijuodama gyvūno judėjimą.

Išorinių objektų ypatumai fizinių ir fiziologinių procesų nugabenami į gyvūno kūne esantį centrą, iš kurio prasideda atsakomieji judesiai, skirti pasiekti ir apsaugoti tai, kas teikia gėrį, ir išvengti to, kas gyvūnui žalinga. Tai neabejotinai yra didžioji Aristotelio juslumo sampratos dalis, ir mes galime nesunkiai pamatyti, kodėl jis nesiimtų teigti, jog veidrodis junta atspindimą obuolį ar netgi jog magnetas junta savo traukiamas geležies drožles. Ar galime mes iš anksčiau išdėstyto požiūrio išvesdinti ir būdą interpretuoti teiginiui, jog juslinis pažinimas yra pavidalo be medžiagos pagava? Judėjimas, juslinio pažinimo metu pasiekiantis širdį, nešasi išorinio daikto pobūdį (formą), o ne patį daiktą. Tasai pobūdis pagaunamas jam pasiekus centrą, iš kurio prasideda atsakomieji veiksmai, kuriuos galima paaiškinti kaip judesius, skirtus pasiekti tą daiktą ar jo išvengti priklausomai būtent nuo jo pobūdžio. Būtų galima sakyti, kad gyvūnas *įtraukia* savo aplinkos ypatybes; nes jisai reaguoja į jas būdais, kuriuos galime suprasti teleologiškai, reaguoja beveik taip, tarsi turėtų protą ir galėtų suprasti,

kas jam bus gerai. Šia prasme veidrodis *neįtraukia* savin ypatybių, kurias jis "užsitraukia"

Aristotelio pateikiamas grynai biologinis juslumo ir būtinų jo ryšių su noru bei judėjimu aprašymas nepabrėžia asmeninių įsisąmoninimo aktų. Kiekvienam, manančiam, kad tokie sąmonės aktai yra pati juslinio pažinimo esmė, Aristotelio samprata turi atrodyti juokingai neadekvati. Tačiau jei pripažįstama, kad gyvūnai, net ir patys žemiausieji, gali justi, – tuomet jo paaiškinimas gali atrodyti sugriebiąs tai, kas esmingiausia. Nereikėtų manyti, jog Aristotelis gyvūnus paverčia tiktai mašinomis vien todėl, kad jis nepriskiria jiems asmeninio įsisąmoninimo akto. Juk gyvūnus nuo mašinų skiria – ir daro juos nuostabius – sudėtingos galios, o ne privačių proto aktų vyksmas juose. Nėra taip, kad Aristotelio samprata verstų atmesti įsisąmoninimo aktus. Žmonių (ir kai kurių kitų "aukštesniųjų" gyvūnų) atveju jis galėtų puikiausiai sutikti, kad pamatinį juslumą sudarančius procesus praturtina dar ir tolesnis procesas, sudarąs pamatinio juslinio pažinimo įsisąmoninimą.

Mano anksčiau cituotos pastraipos antrajame paragrafe Aristotelis pirminį juslumo organą *sutapatina* su juslumo galia, taigi su "jusliąja siela" Kaip kūno organas (ar kūnas apskritai) gali būti *tapatus* jusliajai sielai (ar sielai apskritai)? Aristotelis sutinka, kad "jų *buvimas* skirtingas": būti kūnu yra ne tas pat, kaip būti siela, nors tai vienas ir tas pat daiktas yra kūnas ir siela. Ši tamsi ištara veda prie kito poskyrio temos.

Aristoteliškasis sielos aprašymas

Šiame poskyryje aš pateiksiu *De anima* II knygos pirmojo skyriaus vertimą. Labai bendras sielos aprašymas, kurį Aristotelis čia pateikia, yra sunkus. Aristotelis jame pasinaudoja idėjomis, išsamiau išplėtotomis kitose vietose,

tarpe jų ir *Fizikos* knygomis, kurių metmenys apmesti anksčiau. Mėginsiu skaitytojui padėti savo nuožiūra prikaišiodamas komentarų.

Tai tiek apie mūsų pirmtakų požiūrius sielos klausimu. Dabar palikime juos ir pradėkime iš naujo. Turime bandyti nustatyti, kas yra siela, koksai būtų pats bendriausias jos aprašymas.

Substancija [*ousia*] mes vadiname tam tikrą vieną būtybės rūšį ir kalbame apie substanciją kaip (i) apie medžiagą, – tai, kas savaime nėra "tas" [medžiaga, o ne bet kokios apibrėžtos rūšies individualus daiktas,– pvz., mediena]; ir kaip (ii) apie pavidalą ar formą,– tai, dėl ko daiktas vadinamas "tuo" [pavidalas ir struktūra, dėl kurių tam tikra medžiaga, kaip kad mediena, yra apibrėžtas daiktas, kaip kad stalas]; ir galiausiai kaip (iii) apie medžiagos ir pavidalo junginį [pvz., medinis stalas]. Toliau, medžiaga yra potencija, o pavidalas yra aktualybė – o tai galima dviem būdais: (*a*) pažinimas [galios turėjimas] yra vienas aktualybės tipas, (*b*) pažinimo naudojimas yra kitas. [Mediena yra stalas tik potencialiai; suteikus jai pavidalą ir struktūrą, tai jau yra stalas aktualiai, nors dar nenaudojamas kaip stalas; panaudotas jis visiškai aktualizuoja savo potencialą. Vaikas yra matematikas potencialiai, yra pajėgus įgyti pažinimą; išmokytas jis yra matematikas, turi pažinimą; kai jis tuomet užsiima matematika, naudoja turimą pažinimą. Abiejuose pavyzdžiuose pirmasis judesys yra nuo potencijos prie "pirmosios aktualybės", antrasis – nuo pirmosios aktualybės prie antrosios aktualybės.]

Dabar Aristotelis šias idėjas pritaiko specialiam – gyvo kūno – atvejui. Siela yra substancija (ii), *pavidalo*, prasme; taip pat ji yra (a) tipo pavidalas ar aktualybė, *pirmoji* aktualybė.

Labiau už viską substancijomis laikomi kūnai, o ypač gamtiniai kūnai, kadangi jie yra kitų kūnų pradmenys. Kai kurie gamtiniai kūnai turi gyvybę, o kiti neturi,– gyvybe mes vadiname maitinimąsi ir augimą (bei atitinkamai nyksmą). Taigi kiekvienas gamtinis kūnas, kuris turi gyvybę, turi būti substancija, – būtent sudėtinio tipo substancija [tai yra substancija (iii) prasme, kaip kad nurodyta anksčiau].

Tačiau kadangi tai yra tam tikro pobūdžio kūnas – būtent gyvybę turįs kūnas, – jis pats savaime negali *būti* siela [t.y. gyvybė]; kūnas nepriskiriamas subjektui, bet greičiau jau pats yra subjektas ir medžiaga. [Teiginys "Kūnas turi gyvybę" primena "Mediena turi pavidalą".] Todėl siela turi būti substancija kaip *gamtinio kūno pavidalas, potencialiai turintis gyvybę*. Tačiau substancija yra aktualybė, tad ir siela yra tos rūšies kūno aktualybė. Apie aktualybę kalbame dviem būdais: pažinimas [=pažinimo galios turėjimas čia ir toliau. Žr. anksč.] yra vienas aktualybės tipas, o pažinimo naudojimas yra kitas. Siela akivaizdžiai yra kaip pažinimas. Mat ir miegantysis, ir nubudusysis priklausomi nuo sielos buvimo, ir nubudimas atitinka pažinimo naudojimą, o miegas pažinimo turėjimą jo nenaudojant; o ir kiekviename atskirame žmoguje pažinimas būva pirmesnis. Todėl siela yra *pirmoji gamtinio kūno, potencialiai turinčio gyvybę, aktualybė*.

Anot Aristotelio, sakyti, kad kūnas yra *gyvas*, tolygu sakymui, kad jis turi tam tikros rūšies galias – tokias, kurios gyvus padarus skiria nuo kitų daiktų, – o ne kad šiuo momentu tas kūnas būtinai kurią nors iš tų galių naudoja. Ganėtinai abejotina, ar šis teiginys teisingas: miegantis ir netgi netekęs sąmonės gyvūnas neabejotinai naudoja bent *tam tikras* gyvybines galias – pavyzdžiui, kvėpuoja.

Toliau Aristotelis klausia, kokia gamtinio kūno rūšis turi gyvybę potencialiai, ir įtaigoja, kad tai toji rūšis, kuri turi

organus. Organai apibrėžiami per nuorodą į jų funkcijas, o gamtiniai kūnai, turintys taip apibrėžiamas dalis, yra gyvi.

> Šiai rūšiai priklauso kiekvienas organus turintis kūnas. Netgi augalų dalys yra organai, nors itin paprasti. Pavyzdžiui, lapas yra priedanga ankščiai, ankštis vaisiui; o augalų šaknys tolygios burnai, kadangi abejos ima savin maistą. Taigi jei turime pasakyti kažką tokio, kas būtų pritaikoma kiekvienai sielos rūšiai, turime sakyti, kad siela yra *pirmoji organus turinčio gamtinio kūno aktualybė*.
>
> Tai nustatę, neturime tirti, ar siela ir kūnas yra viena,– nė kiek ne labiau, nei tiriame, ar viena yra vaškas ir jo pavidalas arba apskritai – ar viena yra medžiaga ir tai, ko medžiaga ji yra. Mat "viena" (kaip ir "yra") vartojama įvairiais būdais, tačiau aktualybė yra tai, kas yra viena griežčiausia prasme.

Tuomet kalbėti apie sielą yra kalbėti apie gebėjimą daryti tam tikrus dalykus, – dalykus, kurie gyvus daiktus skiria nuo negyvų. Tai yra tam tikros rūšies sielos – mintančiosios, jusliosios etc. – turėjimas, ką nors padarantis augalu, gyvūnu arba žmogumi. Sielos turėjimas yra būtent tai, kas šį mėsos, kaulų etc. rinkinį padaro gyvūnu – *vienu* gyvūnu, – lygiai kaip pavidalas ir struktūra yra tai, kas tam tikrą medieną padaro *vienu* daiktu, būtent stalu. Neturime klausti, kaip pavidalas ir mediena gali būti *viena*. Stalas, įpavidalinta mediena, yra *vienas daiktas*. Pavidalas ir medžiaga nėra vienas kitam identiški; greičiau jau medžiagą įmanoma identifikuoti tik kaip, pvz., stalą, tik kaip turinčią pavidalą. Medžiaga padaroma vienu daiktu tokio ar kitokio pavidalo turėjimu.

Paskui Aristotelis toliau aiškina, ką pasakęs, per analogijas.

Dabar mes pasakėme, kas apskritai yra siela: tai substancija kaip apibrėžiančioji esmė [*logos*]. O tai tam tikro kūno atžvilgiu yra "tai, kas yra būti" tokiu ir tokiu kūnu. [Kas tam tikrai medienai yra būti stalu? Jai tai yra būti įpavidalintai ir sudėtai į daiktą tam tikru būdu. Pavidalas ir struktūra yra stalo "esmė" ir "tai, kas yra būti" juo.]

Tarkime, kad koks nors įrankis, sakykime, kirvis, yra gamtinis kūnas. Jo esmė būtų tai, kas yra būti kirviu, ir tai būtų jo siela. Jei tai būtų iš jo atimta, jis daugiau *nebebūtų* kirvis niekuo, nebent tik vardu. (Iš tiesų, žinoma, tai ir yra tiktai kirvis. Siela yra ne tokios rūšies kūno, o tam tikro tipo *gamtinio* kūno esmė ir "tai, kas yra juo būti", turintys savy kitimo ir rimties šaltinį.)

Tas pat pritaikoma ir nagrinėjant kūno dalis. Antai jei akis būtų gyvūnas, rega būtų jo siela, nes ji yra akies apibrėžiančioji esmė. Akis yra medžiaga regai, ir jeigu rega akį palieka, ji jau nebėra akis niekuo, nebent tik vardu, kaip kad statulos ar paveikslo akis.

Tačiau tai, kas teisinga dalies atžvilgiu, turi būti pritaikyta gyvo kūno visumai. Mat juslumo visuma su kūno, gebančio justi, visuma santykiauja tuo pačiu būdu, kaip dalis [atskira juslė, kaip kad rega] santykiauja su dalimi [atskiru juslumo organu, kaip kad akimi].

Lygiai kaip kirtimas ir regėjimas yra aktualybės, taip ir budėjimas [tai antrosios aktualybės]; tačiau kaip yra rega ir įrankio galia, taip yra siela [jie yra pirmosios aktualybės]; o kūnas tuo metu yra tai, kas yra potencialiai [kūnas yra gyvūnas tik sielos turėjimo dėka].

Dabar Aristotelis išveda savo svarbiąją išvadą. Gyvybė (t.y. siela) savo įvairiais pavidalais skyrium nuo gyvų kūnų gali egzistuoti ne daugiau, negu rega skyrium nuo reginčių akių arba kirtimas skyrium nuo kertančių įrankių. Nebent

išties būtų tam tikra gyvybinė galia, kuri nėra jokio kūno galia – tai aliuzija į *nous* (žr. psl. 99–100).

> Tuomet akivaizdu, kad siela yra neatskiriama nuo kūno – ar bent jau kad tokios yra tam tikros jos dalys, jei tik ji iš tiesų turi dalis. Mat tam tikrais atvejais aktualybė *yra* toji pačių dalių aktualybė. Tačiau niekas negali sulaikyti kai kurių dalių nuo buvimo atskiriamomis [nuo kūno] dėl jų buvimo *ne* kūno aktualybėmis. Tiek turi pakakti mūsų apybraižoms apie sielą.

Aristotelio sielos ir jos santykio su kūnu teorija kartais yra vadinama "hylemorfizmu", iš žodžių *hylē* (medžiaga) ir *morphē* (pavidalas). Pastaraisiais metais gyvai ginčijamasi dviem klausimais, kylančiais dėl šios teorijos. Pirmas: ar kai kuriuose Aristotelio veikaluose esama požiūrio į sielą ir kūną, *skirtingo* nuo hylemorfinės teorijos? Ir jeigu taip, ką tai reiškia mūsų turimam Aristotelio intelektualinės raidos vaizdui bei jo raštų chronologijai? Antras: ką hylemorfinė teorija iš tikrųjų sako, koks jos santykis su žinomais šiuolaikiniais atsakymais į proto–kūno problemą, ir kokie jos pranašumai bei silpnybės? Aš labai trumpai pranešiu apie pirmojo klausimo atžvilgiu stojusią padėtį ir tuomet atversiu kai kurias problemas, kurias kelia antras – griežtai filosofinis – klausimas.

1948 metais paskelbtoje knygoje olandų mokslininkas F.Nuyensas argumentavo, kad Aristotelio raštuose galima rasti tris skirtingas ir nesuderinamas sielos teorijas, ir kad galime pasakyti, kuri iš jų jo mąstymo raidoje buvo pirmoji, kuri – antroji, ir kuri trečioji. Tos trys teorijos yra (i) dualizmas, – pažiūra, kad siela ir kūnas yra nepriklausomos substancijos, kiekviena pajėgi egzistuoti skyrium nuo kitos; (ii) instrumentalizmas, – pažiūra, kad kūnas yra sielos instrumentas, ir kad siela (patalpinta kažkur kūne) naudoja kūną savo veiklai įgyvendinti;

(iii) hylemorfizmas, – pažiūra, kad siela yra gyvo padaro pavidalas, o kūnas – medžiaga. Nuyenso pažiūros bendrais bruožais buvo tokios. Dualizmą galima įžvelgti bent viename labai ankstyvame Aristotelio veikale, parašytame, kai jis dar buvo Platono Akademijos mokinys. Dualizmas buvo mokymas, dėstomas tokiuose garsiuose Platono dialoguose, kaip *Faidonas* ir *Valstybė*; o Aristotelio veikaluose jis reprezentuoja ankstyvąją, platoniškąją fazę. Antra vertus, hylemorfizmas yra vėliausia ir būdingiausiai aristoteliška teorija, dominuojanti veikaluose (tokiuose kaip *De anima*), kuriuos dėl kitų priežasčių tikima esant vėlesnius. Instrumentalizmas yra tam tikra pereinamoji teorija: jis sielą traktuoja kaip labiau nepriklausomą dalyką negu hylemorfizmas, tačiau sielą ir kūną susieja glaudžiau negu dualizmas. Tad veikalai, kuriuose sutinkamas instrumentalizmas, turėsią būti parašyti po dualizmą dėstančių veikalų, bet anksčiau už pateikiančius mokymą apie hylemorfizmą veikalus.

Dalykai ne tokie paprasti, kaip sugestijuoja ši glausta santrauka. Pirmiausia, dažnai esti diskutuotina, ar tam tikra frazė ar pastraipa iš tiesų pateikia ar implikuoja vieną teoriją labiau negu kitą. Gan rizikinga frazėse, progai pasitaikius panaudotose aptariant visiškai kitas temas, išskaityti jų galutines teorines implikacijas. Iš kasdienio šnekėjimo pažįstami įvairūs kalbėjimo apie sielą ir kūną būdai, ir nedera tikėtis, kad filosofas visados vengs tokių būdų vien todėl, kad, pažodžiui suprasti, jie galėtų įtaigoti kitą požiūrį į protą ir kūną, negu pateikia jo paties oficiali teorija. Prie to pridėkime faktą, kad kuris nors veikalas gali atrodyti vienoje vietoje pateikiąs vieną, o kitoje – kitą teoriją, ir tampa aišku, kad įžvelgti tris teorijas ir nustatyti veikalų (ar veikalų dalių) chronologiją nurodant į jų pateikiamas teorijas turi būti labai sunkus ir keblus uždavinys, ir nepanašu, kad jis patiektų aiškius ir visuotinai priimtinus rezultatus.

Antra, gan aišku, kad pats Aristotelis nemanė, jog instrumentalistinis kalbėjimas *yra* nesuderinamas su

hylemorfizmu. Mat jisai vienu ypu pasirengęs sakyti, kad siela yra kūno pavidalas *ir* kad siela yra "širdyje" ir "naudojasi" kūnu – nors sielos patalpinimą konkrečiame organe ir "naudojimo" terminologiją Nuyensas ir laiko lemiamu liudijimu instrumentalistinio požiūrio naudai. Tad galbūt hylemorfizmas, deramai suprastas, yra visiškai suderinamas su instrumentalizmui būdinga šnekėsena. Žinoma, idėja, kad siela naudoja kūną, atrodo totaliai skirtinga nuo idėjos, kad siela yra kūno pavidalas, jei kaip standartinį formos ir medžiagos pavyzdį turime omeny, sakykime, stalo pavidalą ir medžiagą. Apie stalo pavidalą negalima pasakyti, kad jis *naudoja* medieną. Tačiau jeigu mes, sakykime, sutapatintume artefakto – stalo arba radijo imtuvo – pavidalą ne su išoriniu pavidalu, o su jo funkcija, su jo galia atlikti darbą, kurį stalas arba radijo imtuvas turi (pagal apibrėžimą) būti pajėgūs atlikti, tuomet galime sakyti dalykus, kurie labai glaudžiai priartėja prie instrumentalistinės šnekėsenos apie sielą. Medžiaginės stalo arba radijo imtuvo dalys yra tam, kad tarnautų daikto tikslui, kad įgalintų stalą išlaikyti kietus objektus arba kad įgalintų radijo imtuvą priimti laidas; jeigu apie bet kurią jo dalį paklausime: "Kokia to *nauda*?", – gausime atsakymą, nurodantį į viso daikto darbą ar funkciją.

Kaipgi tuomet *reikia* suprasti Aristotelio hylemorfizmą? Ar jis išsprendžia proto–kūno problemą? Šiuolaikiniai filosofai, kaip ir Aristotelis, atmeta idėją, kad kūnas ir siela yra du *daiktai*, ir toliau diskutuoja apie santykį tarp dviejų įvykių rinkinių – psichologinių arba proto *įvykių* bei fiziologinių arba fizinių įvykių. Ar kūno įvykiai yra proto įvykių priežastys, ar padariniai? Ar gal yra du nepriklausomi, bet tobulai koreliuoti įvykių rinkiniai? Ar gal proto įvykiai iš tikrųjų yra tapatūs fiziniams įvykiams – gal mano mintis yra tik pakitimas mano smegenyse? Tačiau jei norime sužinoti, kaip į šias problemas žiūri Aristotelis, esame nubloškiami neviltin fakto, kad jis neišsako savo teorijos

kūno ir proto įvykių bei jų tarpusavio ryšio terminais ir kad nėra lengva išvysti, kaip bendroji pavidalo ir medžiagos idėja (arba lygiagreti aktualybės ir potencijos idėja) gali būti interpretuotos tokiu būdu, kad galėtų būti pritaikomos įvykių rinkiniams. Grįžkime prie stalo. Perskyrą tarp to, iš ko jis padarytas (jo medžiagos) ir jo formos bei funkcijos (jo pavidalo) sunku suvokti kaip perskyrą tarp dviejų įvykių rinkinių. Neabejotinai kai kurie dalykai stalo atžvilgiu teisingi dėl jo pavidalo (nes jo toks pavidalas), o kai kurie kiti dalykai teisingi jo medžiagos dėka (nes jis padarytas iš tos medžiagos): stalas degus, kadangi padarytas iš medžio, ir stabilus, nes turi keturias kojas. Tačiau ši perskyra lyg ir nepateikia mums dviejų įvykių rinkinių. Kaip nepateikia paprastas stalo atvejis nė jokios akivaizdžiai tikėtinos interpretacijos tezei, kad siela yra kūno pavidalas. "Stalas padarytas iš medžio ir turi plokščią viršų, galintį išlaikyti daiktus" yra labai jau toli nuo teiginio "Asmuo yra mėsa ir kaulai, organizuoti tokiu būdu, kuris įgalina jį justi ir norėti." Mat stalo geba palaikyti daiktus yra tik dar vienas medžiagos, bedvasio pasaulio faktas; o tuo tarpu asmens daiktų jutimas yra gyvojo pasaulio faktas. Pati perskyros tarp gyvumo ir negyvumo svarba užtikrina sunkumą, neišvengiamai turintį iškilti, jei priimame idėją, įvestą bei paaiškintą per nuorodą į negyvus daiktus, ir be jokių tolesnių rūpesčių pritaikome ją gyviesiems.

Ne kažin ką padės mums ir atsigręžimas nuo itin bendrų ir abstrakčių Aristotelio formuluočių apie sielą prie konkrečių gyvų padarų gebų ir funkcijų aptarimo. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie juslumą jis detaliai aprašo fizinius procesus kūno išorėje ir viduje bei susieja juos su mūsų rega, klausa ir taip toliau. Tačiau Aristotelis nepaaiškina, kaip hylemorfinė teorija veikia šiuo atveju. Jis nesako, kad regėjimas etc. su fiziniais procesais susiję taip, kaip pavidalas su medžiaga, jau nekalbant apie tai, kad paaiškintų, ką tai galėtų reikšti. Tiesa ir tai, kad vienoje svarbioje pastraipoje apie pyktį

(cituotoje psl. 97 anksčiau) jis patikslina, kas šiuo atveju yra pavidalas ir medžiaga: noras atkeršyti bei kraujo užvirimas. Tačiau ką iš tiesų reiškia sakyti, jog noras yra pavidalas, o kraujo virimas yra medžiaga, – tai tebelieka neaišku. Nesvarbu, ar noras mąstomas kaip psichologinis epizodas arba nuostata, ar kaip tendencija elgtis tam tikru būdu, – nepaisant to, tvirtinimą, kad noras bei kraujo užvirimas kažin kaip sudaro pyktį tuo pačiu būdu, kaip kad pavidalas ir medžiaga sudaro daiktą, suvokti anaiptol nėra lengva.

Kodėl Aristotelis į proto–kūno problemą nežiūri kaip į santykio tarp dviejų įvykių rinkinių problemą? Viena priežastis greičiausiai yra ta, kad jam rūpi visi gyvi padarai; gyvūnai ir augalai, lygiai kaip žmonės, turi *psychē*. Jis nejaučia jokios pagundos su "psichologiniais" tapatinti tiktai tuos įvykius, kuriuose dalyvauja sąmonė, o apie visus kitus įvykius manyti, kad siela juose nedalyvauja. Tačiau būtent tuo atveju, kai telkiamasi ties privačiu sąmonės turiniu, ypač linkstama sudaryti sąrašą tokių įvykių, kaip jautimas, jutimas ir mąstymas, bei viešųjų ir fizinių įvykių, kaip kad kvėpavimas, vaikščiojimas ir valgymas, sąrašą. Sudarius du tokius sąrašus, visiškai natūralu kelti klausimus dėl to, kaip vienas įvykių rinkinys (mentalinis) susijęs su kitu (elgesio ir fiziniu). Viena vertus, jei jūsų idėja apie tai, kas turi sielą, aprėpia ir gyvūnus bei augalus (kadangi siela yra gyvybė), tai kvėpavimą, vaikščiojimą ir valgymą sykiu su jautimu etc. klasifikuosite kaip psichologinius įvykius. Tuomet kils klausimas, kokiu būtent būdu įvairių rūšių fiziniai ir fiziologiniai kitimai susiję su, sakykime, mąstymu. Tačiau tai nebeatrodo kaip klausimas apie du radikaliai skirtingus įvykių arba procesų rinkinius – nelyginant kvėpavimas būtų įvykis arba procesas, visiškai skirtingas nuo nosyje, gerklėje bei plaučiuose vykstančių įvykių ar procesų (net jeigu ir kauzaliai su jais susijęs). Natūraliau būtų teigti, kad kvėpavimas tiesiog *yra* tie

pastarieji įvykiai ir procesai, tačiau aprašyti, kas vyksta kaip *kvėpavimas*, reiškia labai bendrai nurodyti įvykių ir procesų reikšmę platesniame gyvūno gyvenimo kontekste. Tam tikra teorija, naudojanti vieno ir to paties įvykių rinkinio dviejų aprašymo lygių idėją, atrodo tinkamesnė, negu teorija, ieškanti, kokiu santykiu jai susieti du visiškai atskirus įvykių rinkinius.

Grįžkime prie tokio medžiagos–pavidalo junginio, kuris, kaip atrodė, nekėlė jokių sunkumų, – prie lengvo pavyzdžio apie stalą arba namą, kur perskyra tarp to, iš ko daiktas padarytas, ir jo pavidalo ar struktūros yra pakankamai aiški. Kaip matėme, Aristotelis netrukus pereina nuo pavidalo kaip formos ar struktūros idėjos prie pavidalo kaip gebėjimo atlikti darbą ar funkciją idėjos: namas yra *priedanga*, padaryta iš tam tikrų medžiagų. O darbas ar funkcija yra kažkas tokio, kas atliekama per laiko tarpą, – gebėjimas, aktualizuojamas konkrečiomis atliktimis. Tad, kol kas dar nepereidami prie gyvų padarų problemos, galime klausti, kaip medžiagos–pavidalo analizė veiks, jei mes nagrinėsime, tarkim, namą *per tam tikrą laiko tarpą*, jei žiūrėsime į įvykius ir procesus, iš kurių susideda istorija. Ar istorijoje glūdi tam tikri "formalūs" ir tam tikri "medžiaginiai" komponentai? Jei taip, koks jų ryšys?

Namas iš esmės yra priedanga. Jis sudarytas iš plytų etc., sudėtų į daiktą tam tikru būdu, kadangi tik tuo atveju, jei būtent tokios medžiagos yra būtent taip organizuotos, ir tegalima padaryti priedangą. Namo gebėjimas teikti priedangą apibrėžia, kas tai per daiktas – daro jį namu,– ir paaiškina bei leidžia suvokti jo padarytumą iš tokiu būdu organizuotų plytų etc. Tad dalykai, sakomi apie namo sugebėjimą teikti priedangą neabejotinai bus jo pavidalą liečiantys dalykai, tai yra dalykai apie jį kaip priedangą; o tuomet dalykai, sakomi apie jo statybines žaliavas, bus sakomi apie jo medžiagą. Sakyti, kad namas apsaugo nuo sniego arba kad jo portikas gina lankytojus nuo vėjo, reiškia komentuoti jo sugebėjimą teikti priedangą, – sugebėjimą,

kuris daro šį namą namu ir yra pagrindas, dėl kurio jis buvo pastatytas; sakyti, kad jis padarytas iš sienojų bei plytų, reiškia kalbėti apie jo žaliavą – apie tai, *iš ko* jis yra pastatytas, o ne *ko dėlei* jis pastatytas. O dabar apsvarstykime mūsų namo istoriją. Dalys atlieka savo funkcijas arba ne; jos susidėvi ir būva reikalingos pataisymo. Medžiagų struktūroje ir jų cheminėje sudėty įvyksta pakitimų. Stogas sulaikydavo lietų per žiemą – nors čerpės nejučia dėvėdavosi; fasadinės durys dažnai būdavo atidaromos ir uždaromos, įleisdavo žmones ir juos išleisdavo, – tačiau viršutinis vyris pamažu išsiklibino. Nenusimanąs namų šeimininkas žino ir kalba tik apie tai, kaip namas (ir jo portikas, stogas etc.) funkcionuoja, sulaikydamas sniegą etc., arba kaip iškyla kai kurių defektų (stogas pradeda leisti). Patyręs statybininkas gali detaliai moksliškai aprašyti, kokie tiksliai fiziniai pakitimai ir procesai vyksta, kai namas funkcionuoja gerai, ar vėlgi kuomet kai kurios namo dalys ima nykti. Trumpai tariant, namo istoriją – namo "gyvenimą"– galima aprašyti dviem būdais: taip, kaip jį aprašo namų šeimininkas ir statybininkas. Niekas nenorės sakyti, kad namas turi dvi atskiras istorijas ar du gyvenimus.

Kitu pavyzdžiu paimkime radiją. Esama stulbinančio skirtumo tarp aprašymų to, kas su radiju vyksta, kai jis dirba arba kai sugenda, jei vieną aprašymą pateikia paprastas vartotojas, o kitą – techninis ekspertas. Du aprašymai skiriasi savo tipais, ne tik detalėmis; jie vartoja visiškai skirtingas sąvokas ir siekia labai skirtingų tikslų. Mokslininko istorija tam tikra prasme *paaiškina* vartotojo istoriją, kadangi ji gali padaryti, kad mes suprastume, *kaip* radijas dirba ir kodėl jisai sugedo. Tačiau kitu atžvilgiu pamatinė yra vartotojo istorija ir terminologija, ir svarbesnis yra jo požiūrio taškas, kadangi tokie daiktai apskritai planuojami ir daromi vien tarnauti vartotojo tikslams, ir todėl tik per nuorodą į vartotojus galima paaiškinti, kas yra radijas. Vartotojo aprašymas atveria radijo aparatų formaliąją ir tikslo "priežastis" (paaiškinimą "gėrio" terminais); techninė istorija

pateikia medžiaginę "priežastį" (paaiškinimą "būtinumo" terminais).

Bendroji idėja, kurią galime tikėtis būsiant naudinga interpretuojant Aristotelio sielos ir kūno teoriją, yra ta, kad galimi du vieno daikto istorijos aprašymo lygiai. Vienas aprašymas gali būti bendresnis negu kitas, jie gali vartoti skirtingas sąvokas, grupuoti įvykius pagal skirtingas taisykles ir siekdami skirtingų tikslų. Kaip rodo mano pavyzdžiai, vieno lygio santykis su kitu dažnai gali atitikti ar būti panašus į santykį tarp pavidalo ir medžiagos – vienam rūpi daikto kaip visumos funkcionavimas, kitam – detalūs fiziniai procesai įvairiose jo dalyse. Taip sakydami, mes truputį, bet tiktai truputį, išeiname už eksplicitiškų Aristotelio teiginių. Jeigu aristoteliškasis pirminis pavidalo ir medžiagos aprašymas sujungiamas su jo pateiktąja paaiškinimo tipų analize (keturiomis priežastimis), taip pat jei priimama domėn nuolat atsikartojanti jo idėja, kad kalbame apie daiktus "kaip apie tokius ir tokius" (tai yra, kalbame apie daiktus vienu atžvilgiu ar iš vieno požiūrio taško), – tuomet anksčiau pateiktosios įtaigos išplaukia beveik neišvengiamai.

Dabar panagrinėkime augalo gyvenimą. Jis ima maistą, auga, išleidžia žiedus ir sėklas ir žūva. Štai tai, kas yra būti augalu; štai funkcijos, kuriomis augalas apibrėžiamas. Be abejo, šios funkcijos atliekamos vykstant nematomiems cheminiams procesams. Jos negalėtų būti vykdomos, jei nevyktų tam tikri cheminiai pakitimai. Tokie pakitimai įkūnija mokslinius dėsnius, veikiančius visur; tačiau dabartiniame kontekste kalbamieji pakitimai tarnauja konkrečios rūšies augalo sukūrimo bei palaikymo tikslui. Esama šiokios tokios analogijos su anksčiau aptartais artefaktų pavyzdžiais. Pateikdami platų biologinį augalo gyvybinio ciklo ir pagrindinių jo funkcijų aprašymą, išdėstome jo pavidalą (ir tikslo priežastį); nusileisdami į cheminį mikroskopinių procesų, dalyvaujančių augalui funkcionuojant, aprašymą, pateikiame medžiaginę augalo istorijos pusę.

Mums pereinant tolyn ir aukštyn – prie gyvūno su jo juslumu, troškimais ir judėjimu, analogija silpnėja. Judėjimo, tokio kaip vaikščiojimas, atveju nesunku manyti, kad yra galimi du aprašymai, santykiaujantys tokiu būdu, kurį mes aptarėme. Tai, kas kasdienio gyvenimo lygyje regima kaip nuėjimas iki pašto dėžutės, pateikus mikroskopinį mokslinį aprašymą yra nesuskaičiuojamų cheminių ir fizinių pakitimų seka. Įvykiai, pasireiškiantys kaip vaikščiojimas, sudaro dalį asmens kaip asmens istorijos; pasireiškiantys kaip toji pakitimų seka, jie sudaro asmens, kaip medžiaginio kūno, pavaldaus fizikos ir chemijos dėsniams, istorijos dalį. Tačiau juslumui ir norui analogiją pritaikyti sunkiau. Fiziniai ir fiziologiniai kitimai, vykstantys žmogui regint, atsimenant ar norint, neatrodo santykiaują su jo regėjimu, atsiminimu ir norėjimu tuo būdu, kuriuo fiziniai ir fiziologiniai kitimai santykiauja su jo vaikščiojimu. Kodėl taip? Tikriausiai todėl, kad mes manome, jog jutimas, norėjimas ir taip toliau yra asmeniški sąmonės aktai (tikriausiai galintys būti fizinių kitimų priežastimis ir išdavomis, bet patys tikrai ne fiziniai). Jeigu esame pasirengę laikinai atidėti šią prielaidą, – kaip kad gali reikėti, jei mūsų dėmesio objektas bus žemesnieji gyvūnai, – ir jeigu mąstome apie biologinius poreikius ir socialinius kontekstus, galiausiai galbūt atrodys tikėtina teigti, kad jutimas ir noras yra sąvokos, kurias vartojame – kaip ir kvėpavimo bei vaikščiojimo sąvokas – atviro elgesio ir fiziologinio kitimo modeliams aprašyti ir interpretuoti. Šiomis sąvokomis mes patogiai apibendriname, kaip gyvūnai reaguoja į aplinką ir ją veikia. Žiurkė, sakome mes, mato mėsos gabalėlį, nori jo ir bando jį pasiekti. Taip sakyti nebūtinai reiškia priskirti žiurkei asmeniškus protinius patyrimus arba tvirtinti, kad apskritai vyksta kažkas kita, negu įprastiniai fiziniai ir fiziologiniai procesai. Tiesiog mes iškeliame paviršiun tam tikrus suvokiamus modelius labai sudėtingoje įvykių ir procesų sekoje. Visiškai taip pat galime kalbėti apie tai, kad raketa "regi" taikinį

ir "nutupia" jame. Pagrindas, kodėl mes nepriskiriame raketai tikro regėjimo, yra tas, kad jai stinga kitų biologinių galių: raketos (tiesa, laimei) negimdo raketų.

Tačiau kaip bus su "aukštesniaisiais" gyvūnais, ir pirmiausia su žmonėmis, kurie gali turėti jausmus jų neparodydami, gali slėpti savo norus, gali regėti ir mąstyti neatlikdami jokio judesio? Čia mes akivaizdžiai kalbame ne tik apie pastebimus elgesio ar fizinio kitimo modelius. Viena idėja būtų ta, kad šie jausmo, jutimo ir noro atvejai – santykinai specialiose ir įmantriose situacijose – būtinai yra antriniai palyginti su aiškiais tiesmukais atvejais, kuriuose identifikuojami ir paaiškinami atviro elgesio modeliai. Tačiau jeigu taip, reikia, kad mums būtų paaiškinta, kaip ir kodėl ši antrinė vartosena galėjo tapti priimta ir suprantama. Kaip galėjo būti atliktas žingsnis nuo šnekėjimo apie įprastus, viešus epizodus, kuriuose dalyvauja jutimas, mąstymas ir noras, prie šnekos apie asmeniškas, paslėptas patirtis? Šis klausimas ganėtinai panašus į tą, su kuriuo susiduria psichologas, norėdamas išplėsti pažįstamą noro sąvoką ir kalbėti apie *nesąmoningus* norus. Jis turi paaiškinti šią išplėstą sąvoką ir nurodyti, kaip mums ją vartoti, – kaip mes turėtume nesąmoningus norus identifikuoti bei nuspręsti, ar tam tikrame asmenyje esama nesąmoningo noro, ar ne.

Bet kuriuo atveju, mes, žinoma, susiduriame ne tik su kalbiniu klausimu apie tai, kaip derėtų suprasti tam tikrą antrinę psichologinių terminų vartoseną, bet ir su neparankiu bei prikaustančiu dėmesį faktu: visi mes esame individualiai įsisąmoninę, kad turime mūsų pačių asmeniškas patirtis, dažnai ir kai niekas kitas to nė neįtaria. Jokia šneka apie elgsenos modelius arba antrines žodžių vartosenas negali pagauti – nei išginti iš egzistencijos – mūsų asmeniškų minčių ir jausmų. Mes galime pripažinti, kad kiekvieną tokį patyrimą atitinka tam tikras fiziologinis įvykis ar procesas, tačiau santykio tarp patirties ir įvykio ar proceso prigimtis tebeveda mus į visišką aklavietę.

Pats Aristotelis nesirūpina dėl keblumų, iškylančių asmeniškumo ir mūsų galimybės pažinti kitus protus atžvilgiu, – bent jau rūpinasi ne labiau, negu apskritai leidžiasi persekiojamas skeptiškų abejonių dėl to, kaip mes iš viso galime ką nors pažinti. Taigi nuo jo išsisuka pagrindinė šiuolaikinės kontroversijos tema. Tačiau, kaip mes matėme, jo visaapimančioje teorijoje glūdi vienas labai sunkus keblumas, apie kurį jisai nutuokia, – ne asmeniško patyrimo, bet grynojo mąstymo problema. Manydamas, kad grynasis mąstymas nereikalauja jokio fizinio organo ar fiziologinio koreliato, Aristotelis turi pripažinti, kad ši sielos rūšis, *nous*, gali egzistuoti skyrium nuo kūno; tačiau jam regisi sunku pasakyti daug ką aiškaus ir naudingo apie šią veiklą be veikėjo, šį pavidalą be medžiagos.

6
Logika

Šiame ir kituose dviejuose skyriuose žvelgsime į Aristotelio veikalų dalį, paprastai vadinamą *Organonu*. Kalbamieji traktatai yra loginiai (plačiąja žodžio prasme), ir buvo pavadinti *Organonu* – įrankiu ar instrumentu – kadangi apie logiką manyta, jog ji esanti ne viena iš esminių filosofijos dalių, kaip kad metafizika, gamtos filosofija ar etika, bet greičiau jau metodas ar disciplina, kaip įrankis naudinga visuose tyrimuose, kad ir koks būtų jų turinys. Štai kodėl tradiciniame Aristotelio veikalų sudėstyme *Organonas* eina pirmas.

Organono viduje pirmi yra *Kategorijos* ir *De interpretatione*, po kurių eina *Analitikos*. (Taip yra todėl, kad *Kategorijos* užsiima terminais, teiginių sudedamosiomis dalimis, *De interpretatione* nagrinėja teiginius, silogizmų sudedamąsias dalis, o *Analitikos* tvarkosi su silogizmais.) *Kategorijos* apima kategorijų teoriją su susijusia predikacijos teorija bei substancijos, kiekybės, santykio ir kokybės kategorijų aprašymą. Visi šie dalykai, išplėtoti ir rafinuoti, vėl iškyla kituose Aristotelio veikaluose. Pirmasis *De interpretatione* skyrius apibrėžia terminus "vardas", "veiksmažodis, "sakinys", "teiginys", "tvirtinimas" ir "neigimas" (vaisinga vėlesnių gramatikos ir reikšmės teorijų sėkla). Pagrindinė veikalo dalis aptaria įvairias teiginių rūšis bei tam tikras jų logines

savybes ir santykius. Du skyriai yra ankstyva modaliosios logikos – teiginių, apimančių būtinybę arba galimybę, logikos studija. *De interpretatione* svarstomos temos pastūmimos toliau kitur, ypač *Pirmojoje Analitikoje*, kuri perima ir išrutulioja kai kurias *De interpretatione* išdėstytas idėjas, tuo pat metu pataisydama kitas.

Dvi pirmosios *Analitikų* knygos, *Pirmoji Analitika*, studijuoja teisingos dedukcijos ir ypač silogizmo sąlygas. (Tai – formalioji Aristotelio logika – bus pagrindinis dabartinio skyriaus dalykas.) Dvi paskutinės knygos, *Antroji Analitika*, tiria specialų silogizmo tipą, įrodomąjį silogizmą – formą, kuria idealiu atveju turėtų būti išreiškiami mokslai (žr. 7 skyrių).

Organono likutis susideda iš *Topikos* ir *Sophistici elenchi*. *Topika* yra išsamus dialektinių įrodymų tyrinėjimas. Svarstoma ir – būdinga Aristoteliui maniera – sisteminama plati tiek formalių, tiek ir neformalių įrodymų tipų skalė. (Šis tas apie tai bus pasakyta 8 skyriuje.) Trumpas *Sophistici elenchi* yra veikalas, kuris, panašiai kaip *Analitikos*, per amžius išliko autoritetingu vadovėliu. Tai daugelio pavadinimų, dar dabar tebevartojamų loginėms klaidoms įvardyti, šaltinis – tai blogų įrodymų žinynas.

Sophistici elenchi gale pasirodo pastraipa, kuri kartu yra ir epilogas kitiems loginiams veikalams. Ji nuskamba neįprastai asmeniška gaida, ir pateisinamas išdidumas joje sumyšta su maloniu kuklumu. Aristotelis pastebi, kad kiekviename dalyke pirmieji žingsniai visuomet sunkiausi ir kad didžiuma šiuolaikinių pažinimo šakų yra statyba ant praeities kartų nuveikto darbo pamatų.

> Tačiau apie mūsų dabartinį dalyką nėra teisinga sakyti, kad dalis jo jau buvo nudirbta anksčiau, o dalis nebuvo: jo nebuvo visiškai. Mat parengimas, suteikiamas apmokamų įrodymo mokytojų, buvo ganėtinai panašus į Gorgijo metodą. Kai kurie priversdavo savo mokinius retorines

kalbas išmokti atmintinai, kiti mokydavo kalbų, susidedančių iš klausimų ir atsakymų, manydami, kad yra įtraukę daugumą įrodymų už ir prieš. Štai kodėl mokslas, kurį jie perteikdavo savo mokiniams, buvo spartus – tačiau nemokšiškas. Jie suteikdavo savo mokiniams ne įgūdį, bet įgūdžio išdavas, nors ir tvirtino, kad juos lavina. Tai nelyginant jei kas tvirtintų, kad suteiks žinių, kaip numalšinti skausmą kojoje, ir tuomet nemokytų batsiuvio amato nei priemonių, kaip parūpinti tinkamą apavą, bet perduotų [mokiniui] įvairių rūšių batų: toksai padėjo patenkinti žmogaus poreikį, tačiau nesuteikė jam įgūdžio. Maža to, retorikos klausimu anksčiau yra buvę pasakyta daug dalykų, o tuo tarpu kalbėdami apie samprotavimą neturėjome nieko ankstesnio, kuo būtume galėję pasiremti; teko viską per ilgą laiką nudirbti bemėginant ir beklystant. Tad jeigu jums į jį žvelgiant šis mokslas jums pasirodys visai gero pavidalo (turint omeny pirmines sąlygas) palyginti su kitais dalykais, kurie esti išaugę per daugelį kartų, – tuomet vienintelis dalykas, kuris jums visiems, sekusiems paskaitas, lieka, yra atleisti bet kokias spragas – ir būti nuoširdžiai dėkingiems dėl to, kas buvo atrasta. (*Sophistici elenchi* 183b34)

Formalioji logika: Aristotelio silogistika

Aristotelis žymus tuo, kad išrado ar atrado silogizmą, tuo sukurdamas formaliąją logiką. Filosofai dėl šio pasiekimo laikėsi skirtingų nuomonių. Johnas Locke'as iš jo šaipėsi, nes manė, jog silogizmas nebuvo "didis proto instrumentas": "Jeigu silogizmus reikia laikyti vieninteliu deramu proto įrankiu ir pažinimo priemone, tai iš to plauks, kad prieš Aristotelį nebuvo nė vieno žmogaus, kuris pažino ar galėjo pažinti ką nors proto padedamas ir kad nuo silogizmų

išradimo yra buvę ne viena dešimtis tūkstančių tokių, kurie pažino. Tačiau Dievas nebuvo žmonėms toks šykštus, kad sukurtų juos vien tiktai dvikojais padarais, ir paliktų Aristoteliui padaryti juos racionalius. Antra vertus, filosofas Kantas, ieškodamas filosofijai saugaus kelio, 1787 metais pažymėjo: "Kad logika šiuo patikimu taku žengė jau nuo pat ankstyviausių laikų, liudija faktas, kad nuo Aristotelio ji nereikalavo grįžti nė vieno nužengto žingsnio, nebent tuo atveju, jei mums išties rūpi prie patobulinimų priskaičiuoti tam tikrų bereikalingų subtilumų pašalinimą ar aiškesnį jos pripažinto mokymo išdėstymą, – bruožus, kurie liečia greičiau jau eleganciją, negu mokslo tikrumą. Taip pat pažymėtina, kad iki šios dienos ši logika negalėjo žengti į priekį nė vieno žingsnio, ir todėl visais atžvilgiais kuria uždaro ir išbaigto mokymo regimybę. Komentatoriai taip pat yra pasidaliję į dvi stovyklas. Kai kuriems padarė įspūdį Aristotelio silogistikos galia ir visapusiškumas; tuo tarpu kiti ją atmetė kaip viso labo menką bei nesvarbų formaliosios logikos fragmentą. Treti vėlgi stačiai pasmerkė silogizmą kaip dirbtinius tramdomuosius marškinius mąstymui, kaip pedantišką konstrukciją, neturinčią visiškai jokio ryšio su proto veikimo būdais.

Išvydę, kas iš tiesų yra Aristotelio silogizmo teorija, galime prie šių įvertinimų sugrįžti ir juos pakomentuoti. Dabar mūsų užimama padėtis ypač gera, idant tai išvystume. Dabartinė situacija tiek moksliniuose tyrimuose, tiek ir logikoje leidžia mums išvengti didžiųjų nesusipratimų, kartais įvykdavusių praeityje. Mokslininkai galiausiai suprato, kad gali žiojėti didžiulis skirtumas tarp Aristotelio ir jo paties žodžių iš vienos pusės, ir aristotelizmo bei ilgaamžės tradicijos – iš kitos. Todėl mes Aristotelio veikalus turime studijuoti neleisdami savo supratimo paveikti tam, kas buvo pasakyta vėliau, – pasakyta žmonių, kurie dažnai turėjo kitus interesus ir mažiau sugebėjimų negu Aristotelis ir kurie dažnai naudojosi prastais jo veikalų tekstais bei

varganais filologiniais ištekliais. O logikos pusėje – matematikoje ir matematinėje logikoje – nuo Kanto laikų buvo atlikti milžiniški šuoliai. Dabar Aristotelio logikos vietą galime nustatinėti naudodamiesi didesniu žemėlapiu, ir turime tikslius bei griežtus kriterijus, kuriais galime teisingai įvertinti jo logikos stiprybę (ar silpnumą) bei jos ribotumus. Tolesniame tekste netaikysiu išsamiai ar visiškai rigoristiškai aprašyti Aristotelio silogistiką. Aš tenoriu suteikti tam tikrą supratimą, kas jam rūpi, ir nurodyti, kodėl jo darbas šioje srityje yra svarbus ir nepaprastas.

Silogizmą Aristotelis apibrėžia taip: "Silogizmas yra įrodymas, kuriame, priėmus tam tikrus dalykus, iš jų buvimo tuo būdu būtinai plaukia kažkas kita, negu priimtieji dalykai. Tiesą sakant, tai gan geras galiojančio įrodymo aprašymas. Tačiau oficialioji jo silogizmo teorija nenagrinėja kiekvienos įrodymo, kuris patenkintų šį apibrėžimą, rūšies. Kol kas dar neklausdami, ką ši teorija palieka nuošaly – ir ar Aristotelis supranta, kad jis palieka nuošaly kai kuriuos galiojančius įrodymus, – išsiaiškinkime, kokius įrodymus ji aprėpia. Visi silogizmuose pasitaikantys teiginiai turi subjekto–predikato (S–P) pavidalą ir yra keturių tipų: jie yra arba teigiantieji, arba neigiantieji, ir arba bendrieji, arba daliniai. Neformalūs šių keturių tipų pavyzdžiai būtų tokie:

Kiekvienas žmogus yra mirtingas – bendrasis teigiantysis (tradiciškai vadinamas *a* teiginiu)
Joks žmogus nėra mirtingas – bendrasis neigiantysis (*e*)
Tam tikras žmogus yra mirtingas – dalinis teigiantysis (*i*)
Tam tikras žmogus nėra mirtingas – dalinis neigiantysis (*o*)

Aš vadinu šiuos pavyzdžius *neformaliais*, kadangi griežtoje teorijos formuluotėje Aristotelis šiuos teiginius išreiškia kitu būdu, predikato sąvoką rašydamas prieš subjekto sąvoką. Pavyzdžiui, *a* teiginys formuluojamas "Mirtingumas priklauso

kiekvienam žmogui", arba, apibendrinant, "P priklauso kiekvienam S" Šis techninis fomulavimo stilius turi tam tikrų pranašumų, ypač graikų kalboje, ir jis bus priimtas likusioje skyriaus dalyje. Taigi keturi teiginio tipai bus simboliškai rašomi šitaip: P *a* S (pvz., "Mirtingumas priklauso kiekvienam žmogui"), P *e* S, P *i* S, P o S. (Mąstant apie pavyzdžius įprastine lietuvių kalba būtina atminti pakeisti sąvokų tvarką: įprastinė mūsojo P *a* S versija, žinoma, yra "Kiekvienas žmogus yra mirtingas" – P simbolizuojama sąvoka eina antrąja.)

Silogizmas apima dvi prielaidas ir išvadą. Kad du teiginiai (priklausantys ką tik paminėtoms rūšims) galėtų tikėtis atnešti išvadą, jie turi turėti bendrą sandą, vadinamą "viduriniąja sąvoka" (simbolizuojamą M), o iš trijų prielaidose glūdinčių sąvokų dvi kitos sudarys išvadą. Kadangi vidurinioji sąvoka gali būti subjektas abiejose prielaidose, predikatas abiejose prielaidose arba subjektas vienoje ir predikatas kitoje, silogizmas paklius į vieną iš trijų tolesnių "figūrų":

I	II	III
P M	M P	P M
M S	M S	S M
P S	P S	P S

Pirmoji prielaida I figūros silogizme, be abejo, gali būti *a, e, i* arba *o* teiginys: P a M, arba P *e* M, arba P *i* M, arba P *o* M; o antroji panašiai gali būti M *a* S, arba M *e* S, arba M *i* S, arba M *o* S. Taigi šioje ir kiekvienoje iš trijų figūrų yra šešiolika galimų prielaidų porų. Tačiau tiktai kai kurios iš šių prielaidų porų atneša išvadą (t.y. logiškai implikuoja trečią teiginį). Jeigu P

9. 1140

priklauso kiekvienam M ir M priklauso kiekvienam S, iš to plaukia, kad P priklauso kiekvienam S; todėl šitai (P *a* M, M *a* S → P *a* S) apibūdinama kaip silogizmas. (Tai silogizmas, kuriam tradiciškai lipdoma etiketė "**Barbara**", nes jis susideda iš trijų ***a*** teiginių. Įprastine lietuvių kalba perteiktas jo pavyzdys būtų toks: "Kiekviena katė yra gyvūnas, ir kiekvienas gyvūnas yra mirtingas, tad kiekviena katė yra mirtinga.") Tačiau jeigu P priklauso kiekvienam M ir M priklauso kai kuriems S, iš to *neplaukia*, kad P priklauso kiekvienam S; todėl šitai (P *a* M, M *i* S → P *a* S) nėra silogizmas. Tačiau ar ši prielaidų pora atneša kokią kitą išvadą? Taip. Mat jeigu P priklauso kiekvienam M ir M priklauso kai kuriems S, iš to plaukia, kad P priklauso *kai kuriems* S. Vadinasi, P *a* M, M *i* S → P *i* S yra silogizmas. Aristotelis sistemingai pereina per visas įmanomas prielaidų poras kiekvienoje figūroje ir ištiria kiekvieną porą, ar ji atneša kokią išvadą, ar ne. Kaip jis išsprendžia šį klausimą? Jis įsitikinęs, kad keli "modusai" (i.e. prielaidų poros sykiu su išvadomis) yra *akivaizdžiai* galiojantys, ir pateikia *kitų* galiojančių modusų galiojimo įrodymus. Akivaizdžiai galiojančiais jis laiko keturis pirmos figūros galiojančius modusus; jis parodo, kad galiojantys kitų figūrų modusai gali būti iš jų išvesti. Savaip išdėstydami dalyką, galime sakyti, kad keturis pirmosios figūros silogizmus jis priima kaip sistemos *aksiomas*, o visus kitus silogizmus išveda kaip teoremas. (Tiesą sakant, vėliau jis parodo, kad visi kiti silogizmai gali būti išvesti tiktai iš *dviejų* pirmosios figūros silogizmų.)

Kaip Aristotelis įrodo, kad galioja tie kiti galiojantys modusai? Kaip jis juos išveda iš galiojančių modusų, kuriuos priima kaip aksiomas? Jis naudoja kelis metodus, visi iš jų įdomūs logikos požiūriu, tačiau svarbiausias yra "redukcijos" metodas. Dabartinio mano tikslo labui pakaks, jei pateiksiu porą pavyzdžių. Pirmiausia tiesioginė citata – kuri taipogi pasitarnaus tam, kad pailiustruotų itin suspaustą formą,

kuria Aristotelis dėsto savo pasiekimus. Prasiskverbęs per pirmosios figūros prielaidų poras ir surankiojęs tas, kurios atneša išvadą, jis pereina prie antros figūros:

> Kai prielaidos yra bendros, silogizmas bus visuomet, kai tik vidurinė sąvoka (i) nepriklausys jokiam P ir priklausys kiekvienam S arba (ii) priklausys kiekvienam P ir nepriklausys jokiam S; kitais atvejais jo nebus. [(i) įrodymas:] Tegu M nebus predikuojama jokiam P, tačiau predikuojama kiekvienam S. Kadangi neiginys apverčiamas, P nepriklausys jokiam M. Tačiau M priklausė kiekvienam S. Taigi P nepriklausys jokiam S. Juk tai jau yra įrodyta. [(ii) įrodymas:] Vėlgi jei M priklauso kiekvienam P ir nepriklauso jokiam S, P nepriklausys jokiam S. Mat jeigu M nepriklauso jokiam S, tai ir S jokiam M; bet M priklausė kiekvienam P. Todėl S nepriklausys jokiam P. Juk ir vėl buvo pasiekta pirmoji figūra. (*Pirmoji Analitika* I.5.27a3)

Savo ruožtu paimkime tuodu įrodymus. Pirmajame Aristotelis nori parodyti, kad toliau pateikiamas modusas yra galiojantis, i.e. tikras silogizmas:

M nepriklauso jokiam P	(M *e* P)
M priklauso kiekvienam S	(M *a* S)
P nepriklauso jokiam S	(P *e* S)

Jis nurodo, kad M *e* P apima P *e* M: "neiginys apverčiamas" (Galite sukeisti – "apversti" – narių tvarką e teiginyje nepakeisdami jo tiesos vertės.) Taigi aiškiai M *e* P ir M a S kartu reikalauja to, ko kartu reikalauja P *e* M ir M *a* S. Tačiau jau pirmosios figūros analizėje buvo nustatyta, kad P *e* M ir M *a* S sykiu reikalauja P *e* S. Todėl akivaizdžiai M *e* P ir M *a* S kartu reikalauja P *e* S.

Šis įrodymas gali būti pavaizduotas toliau pateikiamu būdu, kur strėlė atitinka reikalavimo ar loginės išvados santykį:

$$\begin{array}{ccc} \text{I} & & \text{II} \\ P\ e\ M & \leftarrow & M\ e\ P \\ \underline{M\ a\ S} & & \underline{M\ a\ S} \\ P\ e\ S & & P\ e\ S \end{array}$$

Antrasis pavyzdys sudėtingesnis. Čia Aristotelis nori parodyti, kad galioja tai:

$$\begin{array}{c} M\ a\ P \\ \underline{M\ e\ S} \\ P\ e\ S \end{array}$$

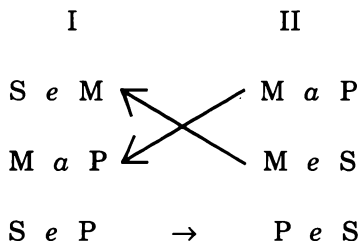
Jau buvo nustatyta, kad galioja toksai pirmosios figūros modusas:

$$\begin{array}{c} S\ e\ M \\ \underline{M\ a\ P} \\ S\ e\ P \end{array}$$

Tačiau prielaidų pora M *a* P ir M *e* S reikalauja poros S *e* M ir M *a* P (kadangi M *e* S reikalauja S *e* M – tas pats ėjimas kaip ankstesniame pavyzdyje – ir prielaidų tvarka visai nesvarbi). Taigi, ko tiktai kartu reikalauja S *e* M ir M *a* P, turi reikalauti ir M *a* P bei M *e* S.

Taigi šie pastarieji reikalauja S *e* P. Tačiau tai reikalauja P *e* S (vėlgi tas pats apvertimas).

Įrodymas gali būti pavaizduotas tokiu būdu:

II figūros įrodymo prielaidos reikalauja I figūros įrodymo prielaidų, ir I figūros įrodymo išvada reikalauja II figūros įrodymo išvados. Todėl jeigu I figūros įrodymas galioja, tai galioja ir II figūros įrodymas.

Kitas būdas, kuriuo galima išreikšti samprotavimą, yra toks. Aristotelis turi įrodyti:

(i) Jeigu M *a* P ir M *e* S, P *e* S (antrosios figūros silogizmas).

Jis jau turi:

(ii) Jeigu S *e* M ir M *a* P, S *e* P (pirmosios figūros silogizmas, pripažįstamas galiojančiu).

Galiausiai jis argumentuoja:

(iii) Jeigu M *a* P ir M *e* S, M *a* P ir S *e* M (per *e*–teiginio apvertimą).

(iv) Jeigu M *a* P ir S *e* M, S *e* M ir M *a* P (teiginių tvarkos sukeitimas).

(v) Taigi jei M *a* P ir M *e* S, S *e* M ir M *a* P (iš iii ir iv).

(vi) Taigi jei M *a* P ir M *e* S, S *e* P (iš ii ir v).

(vii) Jeigu S *e* P, P *e* S (per *e*–teiginio apvertimą).

(i) Taigi jei M *a* P ir M *e* S, P *e* S (iš vi ir vii).

"Tiesioginė redukcija" įrodo, kad tam tikri kitų figūrų modusai galioja tuo atveju, jei mes jau priimame kaip galiojančius tam tikrus pirmosios figūros modusus. Įrodymai – kaip bus parodę mano pavyzdžiai – priklauso nuo keleto loginių tiesų. Pirmiausia, esama "apvertimo taisyklių" Aukščiau mes naudojomės taisykle, kad bendrieji neiginiai yra apverčiami, i.e. kad A *e* B reikalauja B *e* A. Kitose redukcijose Aristotelis naudojasi dviem kitomis apvertimo taisyklėmis:

Jeigu A *a* B, tuomet B *i* A

Jeigu A *i* B, tuomet B *i* A

(Žinoma, *nėra* taip, kad jeigu A *o* B, tuomet B *o* A: kai kurie gyvūnai nėra katės, tačiau iš to jokiu būdu neplaukia, kad kai kurios katės nėra gyvūnai.) Aristotelis yra puikiausiai įsisąmoninęs, kad jam reikia remtis šiomis taisyklėmis, ir prieš silogistinių modusų nagrinėjimą įterpia poskyrį apie apvertimus.

[1] Jeigu A nepriklauso jokiam B, B nepriklausys jokiam A [A *e* B → B *e* A]. Mat jeigu B kokiam nors [A], sakykime C, priklausys, nebus teisinga, kad A nepriklauso jokiam B – nes C yra tam tikras B.

[2] Tačiau jeigu A priklausys kiekvienam B, B priklausys kai kuriems A [A *a* B → B *i* A]. Mat jeigu nepriklausys

jokiam, tai ir A nepriklausys jokiam B, tačiau buvo nustatyta, kad jis priklauso kiekvienam B.

[3] Jeigu A priklauso kai kuriems B, būtina, kad B priklausytų kai kuriems A [A *i* B → B *i* A]. Mat jeigu jokiam, A nepriklausys jokiam B.

[4] Tačiau jeigu A nepriklauso kai kuriems B, *nėra* būtina, kad B nepriklausytų kai kuriems A [ne: A *o* B → B *o* A]. Pavyzdžiui, jeigu B yra gyvūnas ir A yra žmogus: "žmogus" nepriklauso kiekvienam gyvūnui, tačiau "gyvūnas" priklauso kiekvienam žmogui [i.e. ne kiekvienas gyvūnas yra žmogus, tačiau kiekvienas žmogus yra gyvūnas]. (*Pirmoji Analitika* I.2.25a15)

Matysime, kad Aristotelis mėgina *įrodyti* taisykles [2] ir [3] apeliuodamas į [1] ("Jeigu jokiam, A nepriklausys jokiam B" yra taisyklė *e*–teiginių apvertimui, B *e* A → A *e* B). Taigi, kaip ir silogizmo teorijoje, jis siekia daryti kuo mažiau prielaidų ir išvesti kiek galima daugiau. Tačiau jo išvedimams reikalinga daugiau negu patsai [1]. Pavyzdžiui, [2] ir [3] įrodymai kaip duotybę priima tai, kad B *i* A ir B *e* A yra prieštaraujantys (tad prielaida, kad B *i* A klaidingas, tolygu prielaidai, kad B *e* A yra teisingas). Aristotelis iš tiesų kaip aksiomas priima keletą loginių tiesų, "betarpiškos išvados" taisykles, liečiančias *a, e, i* ir *o* teiginių tarpusavio santykius: kad *a* ir *o* teiginiai yra prieštaraujantys, kad prieštaraujantys yra *e* ir *i* teiginiai, kad A *a* B reikalauja A *i* B, ir taip toliau. Šie tarpusavio santykiai tyrinėjami ir išguldomi (vadinamajame "loginiame kvadrate") knygoje *De interpretatione*.

Kol kas mes matėme, kaip savo silogistiką Aristotelis išvedinėja iš kelių silogizmų, priimtų kaip aksiomos, bei kelių apvertimo taisyklių, iš kurių dvi išvestos iš pirmosios pasitelkus tam tikras prielaidas, liečiančias prieštaravimą. Tačiau jo įrodymai taip pat remiasi visiškai kitokio pobūdžio

loginiais dėsniais – pavyzdžiui, kad jeigu *p* reikalauja *q*, o *q* ir *r* reikalauja *s*, tuomet *p* ir *r* reikalauja *s*. Tai *teiginių* logikos dėsniai; raidės atitinka pilnus teiginius, o ne (kaip kad A, B, S, P, M etc. Aristotelio silogistikoje) teiginių *sąvokas*. Aristotelis savo redukcijose šiuos dėsnius vartoja lengvai ir meistriškai. Pavyzdžiui, pasvarstykite žingsnį prie (v) (psl. 134 anksčiau) nuo (iii) ir (iv). Jis remiasi tokia teiginių logikos tiesa: Jeigu (p ir q) reikalauja (p ir r), o (p ir r) reikalauja (r ir p), tuomet (p ir q) reikalauja (r ir p). Taipogi pasvarstykite perėjimą nuo (ii) ir (v) prie (vi) (žr. anksčiau). Tačiau Aristotelis šių logikos tiesų eksplicitiškai netvirtina ir netyrinėja, ir taip yra todėl, kad jo silogistika yra tiktai formaliosios logikos *dalis* (ir, kaip dabar būtų manoma, mažesnioji dalis). Teiginių logika antikoje buvo atrasta ir išplėtota stoikų, ir tarp aristotelininkų bei stoikų kilo mūšis dėl to, kurios "mokyklos" logika buvo teisinga. Aristotelininkai laimėjo, ir teiginių logiką vėl reikėjo atrasti po Kanto.

Prieš bandydamas įvertinti Aristotelio pasiekimus, pasakysiu tiktai dar truputį daugiau apie tai, ką jis daro *Pirmojoje Analitikoje*. Šalia anksčiau aprašytosios tiesioginės redukcijos jis naudojasi kai kuriais kitais metodais galiojimui pagrįsti – pažymėtina yra tam tikra *reductio ad absurdum* argumento atmaina: Aristotelis parodo, kad dvi prielaidos reikalauja išvados, apeliuodamas į (jau nustatytą) faktą, kad šiai išvadai prieštaraujanti išvada, paimta su viena iš prielaidų, reikalauja prieštaraujančios antrajai prielaidos. Jis remiasi logine tiesa, kad jeigu *p* ir ne–*r* reikalauja ne–*q*, tuomet *p* ir *q* reikalauja *r*. Kad parodytų, jog modusai yra *ne*galiojantys, Aristotelis paprastai stengiasi pateikti priešingus pavyzdžius. Išties galima parodyti, kad įrodymo pavidalas negalioja, pateikiant to pavidalo įrodymo pavyzdį, apie kurį žinoma, kad prielaidos yra teisingos, o išvada klaidinga. Tačiau logikui tai iš tikrųjų nėra patenkinama

"atmetimo procedūra"; jis norėtų, turėdamas tam tikras aksiomas, *įrodyti*, kad tokie ir tokie modusai negalioja.

Likusi *Pirmosios Analitikos* dalis aprėpia daugelį ką tik apibrėžtosios struktūros išplėtojimų. Aristotelis nenuilstamai tyrinėja visokiausių rūšių tarpusavio santykius tarp prielaidų, prielaidų porų bei modusų. Kadangi savo logiką jis skiria praktinei vartosenai, tai nusako, kokios rūšies teiginio reikia ieškoti, jeigu taikomasi pasiekti tam tikros konkrečios rūšies išvadą. Aristotelis parengia kiekybės ir kokybės taisykles (i.e. taisykles, liečiančias tai, ar prielaidos turi būti bendrosios ar dalinės, teigiančiosios ar neigiančiosios), tokias taisykles, kurias patenkinantys visi modusai ir tik jie yra galiojantys, i.e. yra silogizmai griežtąja prasme. Pavyzdžiui, bent viena prielaida turi būti bendra, ir bent viena prielaida turi būti teigiančioji; o tam, kad išvada būtų neiginys, neiginys turi būti viena prielaida. Aristotelis parodo, kaip silogistine forma neaptaisyti įrodymai gali būti šia forma per nauja išreikšti, ir pateikia taisykles teisingam teiginių formulavimui– didžios įprastinių išraiškos būdų įvairovės suvedimui į kanonines formas P *a* S, P *e* S, P *i* S, P o S. Toliau jis pakartoja savo tyrimus *modalinių* prielaidų atžvilgiu,– t.y. prielaidų, sakančių ne kad P priklauso (ar nepriklauso) tam tikram (ar kiekvienam) S, bet kad jis priklauso (ar nepriklauso) arba *būtinai*, arba *galimai*, arba *negalimai*. Toks išplėtojimas užsitraukia nežmoniškas komplikacijas, ir šia logikos atšaka (dėl kurios vis dar tebesiginčijama) jis vaikšto be tokio pasitikėjimo savimi ir ne taip nepriekaištingai, kaip savo "tvirtinančiojoje" silogistikoje.

Aristotelio pasiekimai formaliojoje logikoje

Pirmiausia turime atkreipti dėmesį į Aristotelio pasiekimų ribotumus. Jo silogistikos *akiratis* yra griežtai apribotas.

Ji svarsto tiktai subjekto–predikato teiginius, ir tiktai keturių tipų – *a, e, i* ir *o* – subjekto–predikato teiginius. (Išvados, iškrentančios už šios silogistikos akiračio, pavyzdys būtų: Tomas aukštesnis už Mariją, o Marija aukštesnė negu Suzana, taigi Tomas aukštesnis negu Suzana.) Netgi dar rimtesnis, nei šis ribotumas, yra faktas, kad tai yra išimtinai sąvokų logika. Pilna formalioji logika reikalauja abiejų: tiek sąvokų logikos, tiek ir teiginių logikos, – ir iš tiesų jųdviejų pastaroji yra fundamentalesnė. Ji bendresnė, nes svarsto loginius santykius tarp bet kokių pavidalų teiginių. Taip pat ji yra ir labiau pamatinė, nes sąvokų logika jos reikalauja kaip prielaidos. Kaip matėme, parengdamas savo silogistiką Aristotelis remiasi (ir privalo remtis) tezėmis, kurios priklauso teiginių logikai ypač tuomet, kai iš modusų, priimtų kaip aksiomos, išvedinėja kitus galiojančius modusus. Todėl turi būti pripažįstama, kad jo pasiekimai formaliojoje logikoje apsiriboja viena sąvokų logikos dalimi, o sąvokų logika pati yra viena – ir mažiau fundamentali – logikos dalis.

Tačiau šiose ribose Aristotelio žygis kelia susižavėjimą dalykais, kuriuos aš mėginau nurodyti. Trumpai tariant, savo tyrinėjamoje srityje jis užsimoja pasiekti ir pasiekia aukštą sistemingumo ir preciziškumo, abstraktumo ir griežtumo laipsnį. Pati šitokio logikos mokslo idėja, – idėja, kuri dabar atrodo tokia akivaizdi, – tuomet buvo genijaus mostas. Platonas, buvęs lygiai didis filosofas ir mąstytojas, kaip ir Aristotelis, ir didžiai vertinęs matematiką dėl jos sisteminio griežtumo, nerodė dėmesio kasdienėje kalboje ir moksle atliekamų įrodymų ir išvedimų fomalizavimui ir atidų dėmesį terminologijos detalėms neabejotinai buvo linkęs laikyti pedantiškais nukrypimais nuo rimto mąstymo. Formalioji logika negalėjo iš tikrųjų prasidėti tol, kol nebuvo užsimota pritaikyti matematinius tikslumo ir griežtumo standartus sudėstant plikus dedukcinio įrodymo griaučius.

Įstabu tai, kaip labai Aristotelis priartėja prie savojo tikslo pasiekimo. Ypač reikia pabrėžti tris punktus. (i) Jis

vartoja raides teiginių nariams žymėti, šitaip savo formaliame dėstyme visiškai abstrahuodamasis nuo aktualaus konkrečių argumentų turinio. (ii) Sistemingam savajam silogizmų svarstymui jis sudaro nuoseklų techninį žodyną. Iš turtingos įprastinės kalbos įvairovės jis nusišalina į labai ribotą, bet tikslią ir griežtą išraiškos formą. Formaliosios logikos vystymuisi kertinės svarbos dalykas yra tai, kad turėtų būti siekiama – ir *nelaikoma* tiktai pedantiškumu– absoliutaus terminologijos ir išraiškos teisingumo bei nuoseklumo. (iii) Su didžiulėmis pastangomis Aristotelis mėgina patenkinti savąjį logikos idealą – paversti ją aksiomine sistema, kaip kad geometrija. Jo genijus pasirodo didžiumą galiojančių modusų išvedant iš kelių, paimtų kaip pamatiniai; kartu jis atveria daug fudamentalių logikos tiesų, kuriomis remiasi jo išvedimai. Praeitame amžiuje kai kurie įtakingi filosofai manė, kad logika yra mąstymo dėsnių tyrinėjimas, ir galiausiai todėl pamatė Aristotelio silogistiką esant bergždžią ir dirbtinę: gyvas mąstymas nesirengia tokiais tramdomaisiais marškiniais. Nūnai mes pripažįstame, kad formalioji logika greičiau jau gimininga matematikai, negu psichologijai; ir tasai faktas, kad Aristotelis "nepsichologizuoja" logikos, o greičiau jau ją "matematizuoja", tapo pagrindu žavėjimuisi.

Kai kurios problemos

Anksčiau pateikiamas labai supaprastintas aprašymas skiriamas suteikti įspūdį apie Aristotelio formaliąją logiką tokią, kokią ją mes galime suprasti dabar. Mokslinis teksto apdorojimas atskleidė, kaip didžiai Aristotelis rūpinosi savo terminologija ir formuluotėmis, kad pasiektų griežtumo, tikslumo ir sistemingumo; o logikos pažanga įgalina mus deramai įvertinti šias jo savybes kaip esmines logiko dorybes. Turbūt nė nereikia sakyti, kad studijuojančiojo *Pirmąją Analitiką* dar tyko daug problemų. Kai kurios iš jų yra visiškai bendro pobūdžio filosofinės problemos. Pavyzdžiui, kokie yra teiginio sąvokų prigimtis ir statusas? Ar jie yra

klasės, ar sąvokos, ar universalijos, ar kas? (O kas *yra* klasės, sąvokos, universalijos?) Kiti sunkūs klausimai liečia galimybę ir būtinybę bei perskyrą – jei tokia yra – tarp loginės ar sąvokinės būtinybės iš vienos pusės, ir faktinės ar gamtinės būtinybės – iš kitos. Likusioje skyriaus dalyje apsiribosiu tepaminėdamas dvi mažiau bendras ir labiau technines problemas, iškeliamas Aristotelio silogistikos.

Pirmiausia – tradicinis keblumas: kodėl Aristotelis nepripažįsta *ketvirtosios* figūros? Ši figūra būtų tokio pavidalo – skirtingo nuo trijų kitų, išdėstytų anksčiau (psl. 129):

M P

S M
___

P S

Nėra jokios abejonės, kad šioje figūroje esama galiojančių modusų, pavyzdžiui, jeigu M *a* P ir S *a* M, P *i* S. Neformalus pavyzdys: Jeigu visi rainiai (P) yra katinai (M), o visi katinai yra gyvūnai (S), kai kurie gyvūnai yra rainiai. Aristotelis iš tiesų pripažįsta tokius modusus galiojančiais. Jo įpėdiniai, nekurdami jokių papildomų sunkumų, paprasčiausiai pridėjo prie silogistinės sistemos ketvirtąją figūrą. Tad kodėl gi jisai pats pripažino tiktai tris figūras? Vienas tradicinis paaiškinimas buvo psichologinis: buvo argumentuojama, kad ketvirtosios figūros modusai, nors, be abejo, galiojantys žvelgiant logikos požiūriu, nėra būdai, kuriais mes iš tikro mąstome ar protaujame. Iš dviejų anksčiau išdėstytų prielaidų protas "natūraliai" daro išvadą ne kad kai kurie gyvūnai yra rainiai, bet kad visi rainiai yra gyvūnai, – o šis įrodymas yra *pirmosios* figūros įrodymas. "Atsakymas [į klausimą, kodėl Aristotelis nepripažįsta ketvirtosios figūros] yra toksai, kad jo silogizmo aprašymas yra išvestas ne iš formalaus visų įmanomų viduriniosios sąvokos padėčių apsvarstymo, bet iš kelio, kuriuo iš tiesų

žengia mąstymas, studijavimo, ir kad realiai mąstydami mes niekuomet neprotaujame ketvirtojoje figūroje aprašytu būdu" (W.D.Ross).

Alternatyvinis atsakymas į tą patį klausimą apsiriboja loginiais ir formaliais pasvarstymais. Įvesdamas savąsias tris figūras Aristotelis teisingai argumentuoja, kad yra tiktai trys būdai, kuriais trys sąvokos gali būti sujungtos į du teiginius. "Turi būti abiems prielaidoms bendra sąvoka, ir yra trys galimi būdai. A gali būti predikuojama apie C, o C – apie B, arba C gali būti predikuojama tiek apie A, tiek ir apie B, arba ir A, ir B gali būti predikuojama apie C. Kadangi tai yra mūsų anksčiau minėtosios trys figūros, aišku, kad kiekvienas silogizmas turi patekti į vieną iš šių figūrų" (*Pirmoji Analitika* I.23.41a13). Pagal *šį* trigubą visų įmanomų modusų padalijimą, visi modusai, turintys prielaidų porą, kurioje vidurinioji sąvoka vienoje prielaidoje užima subjekto vietą, o kitoje – predikato vietą, patenka į tą pačią grupę; į šią vieną grupę sukrenta tradicinės pirmoji ir ketvirtoji figūros. Tačiau kai Aristotelis imasi svarstyti iš prielaidų porų plaukiančias galimas išvadas ir perguldyti kiekvieną silogizmą į griežtą "kanoninę" formą, jis priima taisyklę, kad pirmojoje prielaidoje pasitaikanti sąvoka, nesanti viduriniąja sąvoka, bus pirmoji sąvoka (t.y. predikato sąvoka) išvadoje. Kitaip tariant, jeigu silogizmo išvados pirmoji sąvoka yra X, Aristotelis rašo X–prielaidą pirmąja. O šios taisyklės, skirtos neabejotinai tam, kad dėstymui suteiktų tvarkos ir dėsningumo, pasekmė yra vienos modusų grupės perskėlimas į dvi skirtingas figūras:

I	IV
P M	M P
M S	S M
P S	P S

Jeigu prielaidų *tvarka* nebūtų nužymėta (taisykle, susiejančia ją su sąvokų tvarka išvadoje), keturių figūrų nereikėtų: I ir IV taptų neatskiriamos.

Tad atrodo, kad Aristotelio ketvirtosios figūros praleidimas formaliais sumetimais gali būti paaiškintas geriau, negu nurodant į tai, kas protavime yra natūralu ar nenatūralu. Tam tikra prasme Aristotelis šauna du zuikius ir nė į vieną nepataiko. Jis teisingai padalina visas įmanomas prielaidų poras tris grupes ir imasi kiekvieną paeiliui analizuoti. Tačiau priimdamas taisyklę, prielaidų tvarką susiejančią su sąvokų padėtimi išvadoje – savaime tai visai protingas sumanymas, – jis sukuria *ketur*gubo silogizmų padalijimo poreikį, tačiau jam nepavyksta jo įgyvendinti. Jei iš tikrųjų buvo kažkas panašaus, kaip čia aprašyta, tuomet privalome Aristotelio formaliojoje logikoje atrasti techninę klaidą, tačiau neturime kaltinti jo sunkesne nuodėme – psichologinio ir loginio tyrimų supainiojimu.

Tiek apie ketvirtosios figūros modusų praleidimus sisteminiame dėstyme. Kita modusų grupė, kurios Aristotelis neišvardija, yra vadinamieji "silpnesnieji" modusai. Tai silogizmai, kuriuose išvedama silpnesnė išvada, negu galėtų būti išvesta. Iš prielaidų poros P *a* M ir M *a* S galima išvesti išvadą P *a* S; ir tai yra pripažintas pirmosios figūros silogizmas. Tačiau taip pat yra teisinga ir tai, kad galima išvesti išvadą P *i* S, silpnesnę išvadą, negu P *a* S. Tad ar neturėtų kaip dar vienas pirmosios figūros modusas būti priimta ir tai: Jeigu P *a* M ir M *a* S, P *i* S? Čia vėlgi paaiškinimo galima ieškoti viena iš dviejų krypčių. Galima sakyti, kad praktiniais sumetimais – įrodymuose, argumentuose bei pokalbiuose – niekas niekad *nenori* silpnesnės išvados ten, kur galima būtų pasiekti stipresnę. Kita vertus, galima būtų manyti, kad būtent siekdamas grynai loginės ekonomijos Aristotelis išskiria tokius tolesnius galiojančius argumentus, kuriuos galima išvesti iš jo pateikiamo silogizmo paprasčiausiai pritaikius betarpiško

išvados išvedimo taisykles. (Anksčiau pateiktas silpnesnysis modusas išvedamas iš stipriojo naudojant "P *a* S → P *i* S".) Dauguma jo pateikiamų modusų, kaip matėme, patys yra išvedami iš pirmosios figūros modusų – tačiau šie išvedimai atliekami tiesioginės ir netiesioginės redukcijos metodais, o ne vien tik pritaikius betarpiško išvados išvedimo taisyklę.

Galiausiai imuosi klausimo, pastaruoju metu sukėlusio tam tikrą susidomėjimą, – klausimo dėl bendrųjų teiginių "egzistencinės reikšmės" Šiuolaikinėje logikoje bendrasis teiginys ekvivalentiškas egzistencinio teiginio nuneigimui: "Bet kas, kas yra A, yra B" reiškia tą patį, kaip ir "Nėra taip, kad būtų tam tikri A, kurie nėra B" Tačiau šis pastarasis teiginys akivaizdžiai yra teisingas tuomet, jei išvis nėra jokių A. Taigi bendrasis teiginys "Kas tik yra A, yra B" savaime yra teisingas, jeigu apskritai nėra jokių A. (Panašiai su bendruoju neiginiu: "Niekas, kas yra A, nėra B" yra teisingas, jeigu iš viso nėra jokių A.) Šitaip interpretuojamas bendrasis teiginys neturi "egzistencinės reikšmės" Taigi šitoks teiginys toli gražu nėra teisingas, kai implikuojama, kad yra tam tikri A,– jo tiesą garantuoja jokių A *nebuvimas* iš tikrųjų.

Aristotelio mokyme viskas yra visiškai kitaip. Kaip matėme, tarp betarpiško išvados išvedimo taisyklių, kurias priima ir naudoja jo silogistika, yra: (i) jeigu A *a* B, A *i* B, arba, neformalizuotai tariant, jeigu visi B yra A, tai kai kurie B yra A; ir (ii) jeigu A *e* B, A *o* B, arba, neformalizuotai tariant, jeigu jokie B nėra A, kai kurie B nėra A. O kadangi akivaizdu, kad "Kai kurie B yra A" ir "Kai kurie B nėra A" gali būti teisingi tik tuomet, jeigu yra tam tikri B, iš to plaukia, kad bendrieji teigiantieji ir neigiantieji teiginiai, kurie jų *reikalauja*, patys gali būti teisingi tik tuomet, jeigu esama tam tikrų B. Taigi betarpiško išvados išvedimo taisyklės reiškia, kad bendrieji teiginiai silogistikoje turi egzistencinę reikšmę.

Klausti, kuri bendrojo teiginio interpretacija yra teisinga, gali būti nederama, kadangi kiekviena sistema gali būti vidujai nuosekli ir logiškai nepriekaištinga. Be abejo, galima klausti, kuri interpretacija glaudžiau priartėja prie reikšmės, pasirodančios įprastinėje "Visi A yra B" ir "Jokie A nėra B" formos teiginių vartosenoje. Atsakymas nėra visiškai paprastas. "Visi pažeidėjai bus nubausti" tikrai gali būti teisingas teiginys, net jeigu iš tiesų niekas nieko niekad nepažeis. Taigi jis neturi jokios egzistencinės reikšmės. Tačiau tai, kad pažeidėjų nebus, neabejotinai nėra *pakankama* teiginio "Visi pažeidėjai bus nubausti" tiesai garantuoti. Taigi šis teiginys galų gale nėra ekvivalentiškas teiginiui "Niekas nėra kartu ir pažeidėjas, ir nenubaustas" Kontekstuose, artimesniuose šnekamiesiems, bendrieji teiginiai paprastai, atrodo, turi egzistencinių implikacijų. "Visi mano kopūstai yra kalafiorai" yra tokia pastaba, po kurios vargiai gali sekti "Kopūstų aš neturiu". Antra vertus, gali pasirodyti keista pakišinėti mintį, jog teiginys "Visi mano kopūstai yra kalafiorai" iš tiesų yra dviejų skirtingų teiginių – "Aš turiu kopūstų" ir "Visi jie yra kalafiorai" – junginys. Kopūstų turėjimas greičiau yra kažkas tokio, ką aš priimu kaip duotybę ar prielaidą, ką aš išsakydamas savo pastabą implikuoju, negu tai, ką aš tokią pastabą sakydamas iš tikrųjų tvirtinu.

Klausimas, ar aristoteliškasis bendrųjų teiginių traktavimo būdas atitinka įprastą šnekamąją vartoseną, įdomus, tačiau reikia atkreipti dėmesį taip pat ir į rimtą vidinį jo sistemos kliuvinį. Trumpai sakant, jis toks. Idant užtikrintume betarpišką išvados išvedimą P *a* S $\rightarrow$ P *i* S, turime daryti prielaidą, kad P *a* S (kaip ir P *i* S) reiškia, jog egzistuoja tam tikri S. Tačiau jei šis teiginys tai reiškia, tuomet jis nėra prieštaraujantis teiginiui P *o* S. Mat ir P *a* S, ir P *o* S bus klaidingi, jeigu nėra jokių S. Tačiau mes matėme, kad atlikinėdamas redukcijas Aristotelis naudojasi prielaida, jog *a* ir *o* yra prieštaraujantys. Taigi skirtingose

savo sistemos vietose – savuosiuose galiojančių modusų išvedimuose iš aksiominių pirmosios figūros modusų – Aristotelis reikalauja dviejų nesuderinamų tezių:

(i) P a S → P *i* S.

(ii) P *a* S prieštarauja P *o* S, i.e. jei P *a* S yra teisinga, P *o* S klaidinga, ir jeigu P *a* S yra klaidinga, P *o* S teisinga.

Daugiausiai žadančią išeitį iš šio keblumo rodo jau paliesta perskyra tarp to, kas tvirtinama ir kas priimama kaip prielaida. Kai sakau "Visi mano kopūstai yra kalafiorai", priimu kaip prielaidą, o ne tvirtinu tai, kad klasė "mano kopūstai" turi narių, kad tai nėra "tuščia" klasė. Silogistinė sistema *kaip visuma* kaip duotybę priima tai, kad jokia iš jos nurodomų klasių nėra tuščia, kad daiktų ir savybių rūšys, kurias ji nagrinėja, iš tikrųjų egzistuoja. Priėmus prielaidą, kad yra tam tikri S ir yra tam tikri P, P *a* S galiausiai prieštarauja P *o* S: arba kiekvienas S yra P, arba kai kurie S nėra P.

7
Mokslo filosofija

Kaip matėme, Aristotelio atliekamą silogistikos parengimą motyvuoja noras susisteminti logiką ir paaiškinti jos struktūrą. Jis parodo, kaip priėmus kelių modusų galiojimą galima įr^dyti daugelio kitų galiojimą naudojant tik kelis logikos ɪ.ıetodus. Tačiau jis eksplicitiškai neaptarinėja projekto suformuoti logiką į griežtą dedukcinę struktūrą, panašią į Euklido geometriją. Save jis mato kaip sistemos, kuri bus įrankiu mokslui, plėtotoją, o ne kaip tos sistemos teoretiką. *Pirmojoje Analitikoje* Aristotelis labiau užsiima logika, o ne logikos filosofija.

Antra vertus, *Antrojoje Analitikoje* Aristotelis užsiima ne mokslu, bet mokslo filosofija. Jo darbo tikslas yra išanalizuoti mokslų sąvokas ir struktūras, – mokslų, kurie patys yra pastūmėjami pirmyn *kituose*, ypač biologiniuose veikaluose. I knyga yra apie įrodymą ir įrodomąjį silogizmą, tai yra, apie argumento ar paaiškinimo rūšį, kuri suteikia mokslinį pažinimą ar supratimą. II knyga svarsto problemas, iškylančias dėl apibrėžimų, jų prigimties, jų vaidmens įrodyme ir nagrinėja, kaip jie turi būti nustatomi.

Įrodymas ir mokslinis pažinimas

Kiekvienas mokslas, anot Aristotelio, turės tam tikrus išeities taškus: apibrėžimus, teiginius apie egzistenciją ir bendrąsias

logines tiesas. (Palyginkite Euklido geometrijos išeities taškus: apibrėžimus, pradines sąlygas/postulatus ir "bendruosius principus".) Nė vienas iš šių išeities taškų pats nebus įrodomas; jie turi būti suvokti kažkokiu kitu būdu. Apibrėžimai bus "tikri" apibrėžimai, o ne tik verbaliniai: jie perteiks tų gamtinių rūšių, kuriomis mokslas užsiima, vidinę ir esminę prigimtį. Iš jų galiojančiais silogizmais bus išvestos tolesnės ypatybės, kurias tų rūšių daiktai būtinai turi dėl savo esminės prigimties. Taip sakant, išeities taškai yra mokslo aksiomos, o įrodomos tiesos yra jo teoremos. Įgyti tam tikro teiginio mokslinį pažinimą ar supratimą reiškia jį įrodyti, tai yra, galiojančiu būdu išvesti jį iš prielaidų, kurios yra teisingos ir būtinos ir kurios yra kalbamosios išvados tikrosios "priežastys" (i.e. iš tikrųjų ją paaiškina).

Mes manome, kad turime ko nors mokslinį pažinimą [*epistēmē*] tuomet, kai manome, kad žinome, jog kalbamąjį dalyką paaiškinanti priežastis yra jo priežastis ir kad negali būti kitaip. Taigi aišku, kad mokslinio pažinimo turėjimas yra buvimas tokioje būsenoje. Manantieji turį mokslinį pažinimą mano, kad jie patys yra šioje būsenoje, o tuo tarpu iš tikrųjų joje yra tie, kurie jį turi. Iš to plaukia, kad su niekuo, ką tik įmanoma moksliškai pažinti, kitaip būti negali.

O ar yra taip pat ir kitas pažinimo tipas, pasakysime vėliau. [Turi būti, jeigu pažinūs yra patys išeities taškai, ir yra – *nous*: tai *nous* suvokia neįrodomus įrodymo išeities taškus.] Tačiau dabar bet kuriuo atveju galime sakyti, kad esama pažinimo, pasiekiamo įrodymu. Sakydamas "įrodymas", turiu omeny mokslinį silogizmą, t.y. tokį silogizmą, kurį atlikus turimas mokslinis ko nors pažinimas.

Tuomet, jeigu mokslinis pažinimas yra toksai, kaip mes sakėme, būtina, kad įrodomasis pažinimas priklausytų

> nuo prielaidų, kurios yra teisingos, visiškai paprastos ir betarpiškos, labiau pažįstamos ir pirminės negu išvada ir yra jos priežastys... Be tokių prielaidų visiškai gali būti silogizmas, tačiau nebus įrodymo, nes [toks silogizmas] neteiks mokslinio pažinimo. (*Antroji Analitika* I.2.71b9)

"Išvados priežastys": prielaidos turi suteikti realų išvadoje minimo fakto paaiškinimą. Neužtenka, kad jos būtų teisingos ir kad išvados iš jų plauktų. Štai vienas iš Aristotelio pavyzdžių. Sakykime, kad tai planetų artumas paaiškina, kodėl jos nemirguliuoja. Toliau, iš prielaidų – teisingų prielaidų, – kad planetos nemirguliuoja ir kad nemirguliuojantys kūnai yra arti, galime galiojančiu būdu išvesti, kad planetos yra arti. Tačiau taip padarę mes nieko nepaaiškiname ir neįrodome; mat mūsų prielaidos nepateikia išvados "priežasčių" Tai, ką mes gauname, yra vien tik "*kad*–silogizmas" Išvada apie faktą, kad planetos yra arti, pasiekiama teisingai, tačiau jos nepaaiškina faktai, iš kurių ji išvedama. Teisinga ir paaiškinamoji tvarka yra atvirkščia: *kadangi* planetos yra arti, o arti esantys dangaus kūnai nemirguliuoja, tai ir planetos nemirguliuoja. Tai yra "*kadangi*–silogizmas" Faktas, kad planetos nemirguliuoja, paaiškinamas faktų, remiantis kuriais jis pasiekiamas kaip išvada.

Aristotelis argumentuoja, kad įrodymo išeities taškai turi būti *būtini*. Gali būti, kad tokiose pastraipose, kaip kad pateikiamosios toliau, jis nusideda sukeldamas tam tikrą painiavą. Žinoma, įrodytos tiesos yra būtinai teisingos, nes jos būtinai *plaukia* iš teisingų prielaidų. Tačiau ar yra aišku, kad pačios teisingosios prielaidos, tie išeities taškai, yra *būtinai* teisingos? Ką reiškia šis tvirtinimas jų atveju – jeigu jis negali reikšti, kad jos būtinai plaukia iš dar kitų prielaidų?

> Kadangi neįmanoma, kad to, ką galima moksliškai pažinti, atveju būtų kitaip, tai tie dalykai, kurie pažįstami

> įrodomojo pažinimo dėka, turi būti būtini. Įrodomasis pažinimas yra pažinimas, kurį įgyjame įrodydami. Todėl įrodymas yra išprotavimas [*syllogismos*] iš *būtinų* prielaidų. (*Antroji Analitika* I.4.73a21)

> Įrodomasis pažinimas kyla iš būtinų išeities taškų – mat pažįstamų dalykų atveju kitaip būti nė negali. (*Antroji Analitika* I.6.74b5)

Aristotelis visaip stengiasi išrūšiuoti įvairius išeities taškus, kurių reikalingas įrodomasis mokslas. Štai viena tokia pastanga.

> Kai kurie betarpiški išprotavimo išeities taškai, kurie negali būti įrodyti, nė *neturi* būti niekieno, kas ruošiasi ką nors sužinoti, suvokti; juos aš vadinu tezėmis. Kitus, kuriuos būtina suvokti kiekvienam, kas tik ruošiasi ką nors sužinoti,– juk esama tam tikrų tokių dalykų, – aš vadinu aksiomomis, nes tai vardas, kurį mes paprastai būtent jiems taikome. Tezė, kuria daroma prielaida, kad kažkas yra arba kad kažko nėra, yra hipotezė; be šitokios prielaidos ji yra apibrėžimas. Mat apibrėžimas yra tezė [gr. *thesis* – "padėjimas, nustatymas"] – aritmetikai nustato, kad vienetas yra tai, kas kiekybiškai nedalu,– bet ne hipotezė: kas vienetas yra ir kad vienetas yra, yra ne tas pat. (*Antroji Analitika* I.2.72a14)

Vienas punktas, kurį Aristotelis ypač pabrėžia, yra tas, kad skirtingi mokslai reikalingi skirtingų išeities taškų, nes skiriasi jų turinys. Jis atmeta idėją, kurią pats priskiria Platonui, apie vienatinio visaapimančio mokslo galimybę. Kitose nei mokslas srityse jis taip pat atkakliai reikalauja naudoti prielaidas ir metodus, priderančius aptariamo klausimo tipui.

> Negalima nieko įrodyti peršokus į kitos rūšies dalyką – pavyzdžiui, ką nors geometrinio įrodyti pasitelkus

> aritmetiką. Mat įrodymuose yra trys dalykai: (i) tai, kas įrodoma, išvada, – kad tam tikri požymiai priklauso tam tikrai dalyko rūšiai; (ii) aksiomos – tai, iš ko išvedami įrodymai; (iii) turinys, tai yra, dalyko rūšis, kurios ypatybės ir esminiai požymiai atskleidžiami įrodymu. (*Antroji Analitika* I.7.75a38)

Griežti Aristotelio reikalavimai įrodymo prielaidoms, atrodo, turi nepriimtiną pasekmę. Mat kaipgi būtinų tiesų rinkinys gali apskritai pateikti adekvatų paaiškinimą tam, kas pasaulyje iš tikrųjų vyksta? Kaip iš jų mes galėtume išvesti bet kokį konkrečių įvykių ir daiktų supratimą ar pažinimą? Kitais žodžiais tariant, vien tik moksliniai dėsniai negali nė tikėtis pateikti galutinio individualių įvykių ar daiktų paaiškinimo, nes bet kokiame galutiniame paaiškinime turi dalyvauti šio konkretaus atvejo aplinką ir ankstesnes būsenas liečiančių faktų – ne dėsnių – paminėjimas. Aristotelis jaučią šį sunkumą, tačiau jo siūlomas sprendimas, išdėstomas tolesnėje pastraipoje, yra ganėtinai miglotas. Mat jis nenori tvirtinti, jog yra galimas konkrečių įvykių ar daiktų mokslinis pažinimas ar supratimas; toksai pažinimas įmanomas tiktai įvykių ar daiktų *rūšių* atžvilgiu.

> Akivaizdu, kad jeigu teiginiai, iš kurių išvedamas silogizmas, yra visuotiniai, tai tokio įrodymo – įrodymo tikrąja prasme – išvada pati taip pat turi būti amžinoji tiesa. Taigi negali būti nei nykstančiųjų daiktų įrodymo, nei, griežtai kalbant, jų mokslinio pažinimo, nes požymiai daiktui galioja ne visuotinai, bet tam tikru metu ir tam tikru būdu... Dažnai įvykstančių dalykų, tokių kaip užtemimai, įrodymai ir pažinimas akivaizdžiai visą laiką galioja todėl, kad jie yra tam tikro *tipo* dalyko įrodymas ir pažinimas, tačiau kadangi jie galioja ne visuomet, tai yra [ne visuotiniai, o tiktai] daliniai. Kaip yra su užtemimais, taip ir kitais atvejais. (*Antroji Analitika* I.8.75b21)

Toksai, bendrais bruožais, yra Aristotelio mokslinio pažinimo aprašymas, jo mokslo filosofija. Galima būtų manyti, kad dabar jis nekelia jokio, išskyrus muziejinį, intereso. Juk (i) mokslas, su kuriuo jis buvo susipažinęs ir kurį praktikavo, buvo nepalyginamai menkesnės galios ir rafinuotumo, negu dabartinis; jam stokojo daugumos šiuolaikinių mokslų pamatinių idėjų ir kone visų dabar jų turimų kiekybinių metodų. Be to, (ii) netgi santykinai primityvus mokslas, pavyzdžiui, mokslas, pažįstamas mėgėjui iki Newtono laikų, tikrai negalėtų būti perteiktas nei kaip įrodomoji silogizmų sistema, nei kaip sistema, pagrįsta apibrėžimų rinkiniu. Toks dalykas išrodo kaip kokie absurdiški antikiniai tramdomieji marškiniai.

(i) Kad esama ribų tam, ką Aristotelis galėtų pasakyti mokslo filosofijos srityje, akivaizdu. Neturėdamas nė menkiausio supratimo apie reliatyvumo teoriją ar šiuolaikinę genetiką, jis negalėjo ištyrinėti specialių jose vartojamų sąvokų; taip pat jis negalėjo suprasti nė mokslinių teorijų, pagrįstų ir dažniausiai išreikštų išvystytos matematikos priemonėmis, prigimties bei struktūros. Tačiau šie praleidimai nėra fatališki filosofiniams jo darbo teiginiams. Mat, kaip ir kitose srityse, čia į beviltiškiausią padėtį dažnai stato ir yra sunkiausiai pateisinamos būtent paprastos ir fundamentalios idėjos ar prielaidos. Antai, pavyzdžiui, kol tikimybių teorijos specialistas, naudodamasis itin rafinuotomis technikomis, stumia pirmyn šios srities frontą, tikimybių filosofas didžiumą laiko vis dar tebesirūpina didžiuliais pamatiniais keblumais, kylančiais dėl tikėtinumo, racionalumo, dažnumo ir atsitiktinumo. Šiuo atžvilgiu mokslo filosofija panašesnė į meną, negu į mokslą. Sofoklio dramoje figūruojančios idėjos tam tikra prasme yra labai paprastos ir netechniškos, tačiau jos vis dar išlieka be galo įdomios ir apšviečiančios, ir nei progresas empirinėje psichologijoje, nei draminių metodų pažanga jų nepasendino.

(ii) Samprata, kad mokslininkai užsiima apibrėžimais pagrįstų įrodomųjų silogizmų plėtojimu, išties pajuoktina.

Užtenka žvilgtelėti į paties Aristotelio mokslinius traktatus, kad pamatytume, jog tokio pavidalo tikrai neturi nė jo paties mokslinis darbas. Šitokią sampratą gal ir galėjo nuryti kuris iš jo sekėjų, tačiau jei atsigręšime į patį Aristotelį, įsitikinsim, kad šis absurdas išgaruoja. Mat jis *nesiūlo* priimti įrodymo teoriją kaip aprašymą ar teoriją, atskleidžiančią, kaip mokslininkai savajame darbe iš tikrųjų atlikinėja tyrimus, bet greičiau jau siūlo ją priimti kaip galutinio pažinimo, kurio jis siekia, *idealo* apybraižas. Nėra jokių abejonių, kad jo siūloma įrodymo struktūra pernelyg ribojanti. Tačiau vertinga yra idėja, kad mokslas siekia įgyti kuo paprastesnę teoriją, iš kurios bus galima išvesti kiek įmanoma daugiau išvadų. Ir įkūnydamas tokį požiūrį į išbaigto mokslo prigimtį, Aristotelio pateikiamasis įrodymo aprašymas nusipelno pagarbos. Ganėtinai ironiška, bet šis išvedamumo idealas artimesnis griežtai matematinėms teorijoms, kurių Aristotelis nežinojo, negu labiau "naminėms" ir mažiau kiekybinėms teorijoms, kurios buvo prieinamos jo laikais.

Dabar kritikas gali pasakyti: "Sutinku, kad Aristotelis kūrė mokslo idealo apybraižas – švyturį tamsoje; taip pat pripažįstu, kad jo idėjų ir jo formaliosios logikos paprastumas savaime neturėtų sutrukdyti jo sukurtoms apybraižoms vis dar žadinti tam tikrą interesą. Tačiau yra ir svarbesnis atžvilgis, kuriuo jo samprata yra tokia archaiška, kad visą jo darbą šioje srityje daro bevertį. Mat mes visi pripažįstame, kad mokslas yra ir yra priverstas pasilikti *empirinis*; kad mokslo išeities taškai ir išvados nėra būtinos tiesos (kaip kad logikos ir matematikos tiesos), bet tiesiog teisingos kaip fakto dalykas ir kad bet kokie apibrėžimai, kuriais mokslas remiasi, nėra "tikrieji" apibrėžimai, bet paprasčiausiai sutartiniai kalbiniai patogumai. Tačiau Aristotelis, sekamas ir daugelio kitų po jo, laikėsi idėjos, kad žmogaus protas (per *nous*) gali "regėti" tam tikrų pamatinių tiesų būtinybę ir gali suvokti realią, nesutartinę tam tikrų apibrėžimų

tiesą. Šis absurdiškas racionalizmas yra lemtinga spraga jo pateikiamame mokslo prigimties ir struktūros aprašyme."

Kai kas tokioje kritikoje yra teisinga, o kai kas ne taip jau labai. Prie apibrėžimų aš grįšiu po minutės. Tezė, kurią noriu čia išsakyti, yra ta, kad anksčiau pateiktosios pastabos būtų kur kas akivaizdžiau teisingai ir ryžtingai skambėję prieš trisdešimtį metų, negu kad skamba dabar. Mat dabar jau nebemadinga daryti paprastą ir griežtą perskyrą tarp to, kas analitiška ir sintetiška, tarp būtina ir atsitiktina, tarp sąvokinių tiesų ir fakto dalykų. Quine'o ir kitų mūsų amžininkų darbai parodė, kad šie kontrastai yra iš esmės nebrandūs. Taigi, jeigu šiuolaikinis filosofas ir bus neabejotinai jautresnis *alternatyvių* teorijų ar sąvokinių schemų galimybei, negu buvo Aristotelis, tai tuo pagrindu jis anaiptol nenorės itin bendros mokslinės teorijos laikyti arba *tik* empirine hipoteze, arba *tik* sutartiniu pasiūlymu. Nuo savo jaunystės laikų loginis pozityvizmas jau yra gerokai išsiklibinęs, ir Aristotelyje sutinkamos idėjos bei klausimai vėl yra priimtini. Esmės, tikrojo apibrėžimo ir prigimtinių rūšių idėjos tapo labiau gerbiamos ir vis labiau žavi, o kai kurios senos pažiūros šiuo metu yra reabilituojamos.

Tad galų gale Aristotelio pateiktą galutinės mokslo struktūros idealo formuluotę galima regėti greičiau kaip stulbinančią nuojautą, o ne kaip archaizmą.

Apibrėžimai moksle

Antrajai *Antrosios Analitikos* knygai rūpi apibrėžimas; o kadangi, kaip matėme, prigimtinių rūšių apibrėžimai priklauso mokslų išeities taškams, galime tikėtis, kad dabar apie tokius pamatinius apibrėžimus Aristotelis mums pasakys daugiau – kaip juos atrasti ir išvesti iš jų svarbias mokslines tiesas. Tačiau iš tiesų jis apsistoja ne tiek ties fundamentalių daikto rūšių, o ties įvykio tipų, kaip kad užtemimas ar

griaustinis, moksliniais apibrėžimais. Kuo paprasto žmogaus užtemimo supratimas skiriasi nuo mokslininko apibrėžimo? Aristotelis siekia atskleisti mokslinių apibrėžimų struktūrą parodydamas, kad jie, nors patys ir neįrodomi, bet tam tikru būdu su įrodymais santykiauja. Jo aptarimas glaustas ir sunkus, tačiau jis iškelia keletą įdomių tezių, kurios nusipelno paminėjimo. Nors jo pavyzdžiai ir archaiški, įsitikinsime, kad kai kurios jo idėjos įstabiai šiuolaikiškos.

Susitelkime prie griaustinio pavyzdžio. Aristotelis mano, kad griaustinis yra triukšmas debesyse, sukeliamas ugnies nuslopimo juose. Tai yra pilnas, mokslinis apibrėžimas, apimantis žinomo fenomeno (triukšmas debesyse) paaiškinimą (ugnies nuslopimas). Jį atitinka įrodomasis silogizmas, kuriame vidurinioji sąvoka yra *ugnies nuslopimas*. Greičiausiai Aristotelis turi omeny kažką panašaus į tai:

Triukšmas yra (sukeliamas ko) ugnies nuslopimas.
Ugnies nuslopimas yra (įvyksta) debesyse.
Triukšmas yra (įvyksta) debesyse.

Dvi išvados sąvokos nurodo tiktai nominalų griaustinio apibrėžimą – "triukšmas, įvykstantis debesyse" Tačiau trys silogizmo sąvokos, tinkamai sudėtos į daiktą, suteikia jums "tikrąjį", arba mokslinį, apibrėžimą – "triukšmas debesyse, sukeliamas ugnies nuslopimo juose". Kadangi šiame silogizme vidurinioji sąvoka yra ryšio tarp triukšmo ir debesų paaiškinimas, kuris teigiamas išvadoje, tai šis silogizmas yra "kodėl–silogizmas" Atkreipkite dėmesį, kad "kodėl–silogizmas", ką nors pagrindžiantis, pagrindą ne pasiekia kaip išvadą, bet turi kaip savo viduriniąją sąvoką. Kaip išvada figūruoja faktas, kuris aiškinamas. "Kad–silogizmas" yra toks, kuris iš vieno fakto daro išvadą apie kitą faktą, tačiau pastarasis nėra pirmojo paaiškinimas. Palyginkite pavyzdžius apie žvaigždžių nemirguliavimą (psl. 148).

Prieš pradėdamas aprašinėti mokslinį apibrėžimą, Aristotelis analizuoja įvairius klausimus, kuriuos tyrėjas gali sau iškelti, ir mums bus paranku mūsų aptarimą grįsti šių klausimų analize, o ne labai jau glaustu baigiamuoju aprašymu. Štai kertinės pastraipos.

> Dalykų, kurių ieškome, yra tiek pat, kaip ir tų, kuriuos žinome. O ieškome mes keturių dalykų: "*kad*"; "*kodėl*"; *ar* kas nors yra; *kas* tai yra. (*Antroji Analitika* II.1.89b23)

> O tai, ko mes ieškome – ir ką žinome suradę – yra štai kas. Kai tik ieškome to, "*kad*", arba *ar* kas nors yra, ieškome, *ar* yra tam dalykui viduriniojі sąvoka, ar jos nėra; o kai tik, įsitikinę arba tuo, "*kad*", arba ar kas nors yra, ieškome pagrindo, *kodėl*, arba *kas* tai yra, tuomet ieškome, *kokia* yra viduriniojі sąvoka... Todėl visose mūsų paieškose mes ieškome arba ar yra viduriniojі sąvoka, arba kokia yra viduriniojі sąvoka. Juk viduriniojі sąvoka yra priežastis, o būtent priežasties mes visais atvejais ir ieškome. (*Antroji Analitika* II.2.89b36)

Galite pažinti, ar X yra (ar tam tikra daikto rūšis egzistuoja), kas X yra, kad *p* (i.e. kad tam tikras S yra P formos teiginys yra teisingas), kodėl *p*; ir yra keturi atitinkami klausimai. Klausimas "Kas yra X?" kaip prielaidą priima, kad X yra; o klausimas "Kodėl *p*?" kaip prielaidą priima, kad *p*. Visais keturiais atvejais klausiama apie "priežastį", paaiškinimą, viduriniąją sąvoką. Juk paklausti, ar S yra P, reiškia paklausti, ar yra tokia sąvoka M, kad S būtų P, kadangi yra M; o toliau klausti, *kodėl* S yra P, reiškia klausti, kokia yra ta sąvoka M. Nors ir reikalingas tolesnis paaiškinimas, bet panašiai yra ir su klausimu, ar yra toksai daiktas, kaip X, bei klausimu, kas tas daiktas yra.

Čia išlenda keli keblumai. Pirmiausia, kodėl pažinimas, *kad*, turi būti pirmesnis, negu teiravimasis, *kodėl*, – ir kaip taip gali būti, jeigu teiginio, kuris yra įrodomas, pažinimas aprėpia ir jo įrodymo pažinimą? Akivaizdus sprendimas būtų atlikti perskyrą tarp dviejų pažinimo tipų ar dviejų prasmių, kuriomis teiginys gali būti "pažintas": pažinimas, *priimamas kaip prielaida* teiraujantis "kodėl", yra tiktai "silpnasis" pažinimas, bendras ar "naminis" pažinimas nereiklia kasdiene prasme; o tuo tarpu "kodėl" atradimo metu įgyjamas pažinimas yra "stiprusis" pažinimas, mokslinis pažinimas, pagrįstas tikru supratimu. Kelti klausimą "Kodėl *p*?" reiškia kaip duotybę priimti, kad *p*; ir toliau, jeigu tyrimas "Kodėl *p*?" nori turėti sėkmės galimybę, iš tiesų turi būti taip, kad *p*, – kitu atveju į šį klausimą negali būti atsakymo. Taigi atliekant "kodėl *p*?" pavidalo tyrimą ir norint, kad jis pavyktų, būtina sąlyga yra tai, kad tyrėjas manytų, jog *p*, ir kad jis būtų teisus, manydamas, jog *p*. Tai reikalavimai, kurių Aristotelis atkakliai laikosi. Jis netvirtina, ir, žinoma, nė neturi tvirtinti, kad griežtas (mokslinis) *p* pažinimas turi būti ankstesnis, negu *p* paaiškinimo atradimas. Tyrinėtojas pradeda nuo teisingo įsitikinimo (arba, negriežtai sakant, nuo pažinimo), kad *p*; jis baigia *p* pažinimu, kuris kyla iš supratimo, kodėl *p* turi būti teisingas, – jis baigia pažinimu, kad *p*, nes *q*.

Antras klausimas: Kodėl pažinimas, kad yra X (i.e. kad yra toks daiktas, kaip X, kad tikrai esama tam tikrų X) turi būti pirmesnis, negu tyrinėjimas, kas X yra, – ir kaip tai gali būti, nes neabejotinai reikia žinoti, ko ieškoma, kad būtų galima ieškoti? Kaip ir ankstesnio klausimo atveju, prieštaravimo regimybę pašalintų perskyra tarp dviejų pažinimo tipų ar pakopų. Tačiau labiau nušviečiantis dalykas būtų pasvarstyti, kas galėtų būti turima omeny sakant, "kas X yra" Mums reikia vienos teiginio, "kas X yra", sampratos, kuri jo pažinimą daro mokslinio pažinimo įgijimo

išankstine sąlyga, ir kitokios sampratos, padarančios jį aktualiu mokslinio pažinimo *turiniu*. Vienas akivaizdus pasiūlymas yra toks: pradžioje reikalingas pažinimas iš tiesų yra pažinimas to, ką žodis "X" žymi, i.e. tai grynai žodinis pažinimas. Šis pasiūlymas yra ganėtinai protingas mokymo ir mokymosi kontekste. Besimokančiam žmogui pradžioje galima ir reikia pasakyti, ką įvairūs žodžiai reiškia: "X" žymi "Y, esantį Z viduje" ("griaustinis" reiškia "triukšmas debesyse"). Tačiau kad tam tikri x iš tikrųjų yra ir kas tie X iš tikrųjų yra, atskleidžiama per įrodymą, kuris vėliau mokiniui pateikiamas; pradžioje jam nė nereikia tarti, kad yra tam tikri X. Tačiau jei nuo jau egzistuojančio mokslinio pažinimo mokymo bei mokymosi atsigręžiame prie atradimo ir mokslo vystymosi, padėtis pasirodo visiškai kitokia. Čia iš tikrųjų reikia daryti prielaidas apie aktualų egzistavimą dalykų, kurių egzistavimą vėliau reikės įrodyti. Tyrinėtojas turi būti įsitikinęs – ir teisingai įsitikinęs, – kad Y yra Z viduje (pvz. triukšmas įvyksta debesyse), jeigu nori sėkminga išvada užbaigti tyrimą "kodėl Y yra Z viduje?" Kai jis bus tai atlikęs, supras, kad Y yra Z viduje dėl M (vidurinioji sąvoka, paaiškinimas). Jeigu šiuos teiginius transformuosime į apibrėžimus, "Y, esąs Z viduje" bus tyrinėtojo pradinis apibrėžimas, kas x yra (X kaip aktualus fenomenas, o ne "X" kaip žodis), o "Y, esąs Z viduje dėl M" bus galutinis apibrėžimas, apimantis tikrąjį aptariamojo fenomeno paaiškinimą.

Anot šio aprašymo, tyrinėtojas, norįs pasiekti tikrąjį apibrėžimą, galutinį to, kas X yra, pažinimą, turi pradėti suprasdamas dalį to apibrėžimo – Aristotelio žodžiais tariant, "šį tą apie patį daiktą turėdamas – pavyzdžiui, apie griaustinį, – kad tai tam tikras triukšmas debesyse; apie užtemimą, – kad tai tam tikras šviesos stygius; apie žmogų – kad tai tam tikras gyvūnas... Šioje vietoje kas nors – ir ne be pagrindo – galėtų suabejoti. Tyrinėtojas, norintis pasiekti tam tikros daikto rūšies ar įvykio tipo apibrėžimą,

neabejotinai turi pradėti nuo tam tikro supratimo, pakankamo, kad vestų jį pirmyn; tiktai turėdamas būdą pasirinkti tam tikrus X (bent iš dalies sėkmingai) jis galės, juos tyrinėdamas, atrasti jų tikrąją prigimtį. Tačiau anaiptol nėra būtina, kad jo pradinis supratimas, vedęs jį pirmyn, nepaliestas išliktų kaip galiausiai pasiekto tikrojo apibrėžimo dalis. Atlikime perskyrą tarp šių dalykų: (i) išeities taškas turi būti X tikrojo apibrėžimo dalies supratimas (tiesą sakant, tai yra pažinimas išvados, kuri galiausiai bus įrodyta įrodomuoju silogizmu, atitinkančiu pilną apibrėžimą); (ii) išeities taškas turi būti X supratimas per tam tikrą X bruožą ar bruožus, kurie išskiria X pakankamai, kad įgalintų tyrinėtoją tirti daugiau ar mažiau teisingus dalykus ir taip didinti supratimą to, kas X iš tikrųjų yra. Štai pavyzdys iš pastaruoju metu vykusių svarstymų: dabar mes žinome, kas yra tymai, t.y. (grubiai tariant) kas sukelia tam tikrą konkrečią kūno būseną. Gerokai anksčiau, negu tai buvo žinoma, žodis "tymai" buvo vartojamas ir taikomas individualiais atvejais, kai tik pasitaikydavo lengvai atpažįstama simptomų grupė. Dabar aišku, kad kai kurie atvejai, anksčiau urmu dėti į vieną krūvą ir vadinti tymais, iš tiesų buvo kitos ligos ir anaiptol ne tymų atvejai; ko gero, tymai yra ne vienintelė liga, duodanti tokius simptomus,– jie kartais sutinkami ir ryšium su visai kitomis kūno ligomis ir dėl kitų priežasčių. Aristotelis teisus, kai mokslinį tyrimą paprastai mato kaip judėjimą nuo apytikrės idėjos prie pilno supratimo, kas yra tam tikra daikto rūšis ar tam tikras įvykio tipas; tačiau jis būtų didesnis realistas, jei pripažintų, kad pradinė "apytikrė idėja" gali būti labai jau apytikrė, ir nebūtinai tikrojo apibrėžimo dalies suvokimas, kadangi galutinis mokslinis apibrėžimas (griaustinio, tymų, agurko, elektrono) gali visai ir neturėti terminų, kuriais X pradžioje buvo identifikuojamas ir apibrėžiamas.

Trečias klausimas: Tuo atveju, jei mokslininkas tyrinėtojas tam, kad paklaustų, "Kodėl *p*?" (arba "Kas yra X?"), turi žinoti (tam tikra prasme), kad p (arba kad yra tam tikri

X), tai *kaip* jis tai sužino, ir *kaip* paskui padidinamas pažinimas, kodėl *p* (arba kas yra X)?

Galima būtų manyti, kad faktas, nuo kurio pradeda mokslininkas tyrinėtojas (t.y. *p* arba kad yra tam tikri X) yra grynas faktas, ir jo pažinimas pasiekiamas juslumu, ar greičiau juslumu ir patirtimi, – mat, šis faktas nebus atskiras teiginys, o bendrasis, ne individualus dalykas, bet dalykų tipas ar klasė, apie kurį ir klausiamas tyrinėtojo klausimas ("Kodėl *p*?", "Kas yra X?"). Tačiau vien tiktai žinojimo, kad *p* (kur *p* yra bendras teiginys) ar kad esama tam tikrų X, neužtenka. Tyrinėtojas, kad galėtų klausimą "Kokie dėsniai paaiškina *p*?" laikyti deramu, taip pat turi tarti, kad *p* yra *moksliškai išaiškinama* tiesa, išvedama iš pamatinių mokslinių dėsnių ar išeities taškų. Dar jis turi priimti prielaidą, kad tie X sudaro moksliškai išaiškinamą fenomenų ar įvykių klasę, tam tikrą "gamtinę rūšį", jei nori deramu laikyti klausimą "Kokios priežastys paaiškina, kad yra tam tikri X?". Atsitiktinėms tiesoms ar atsitiktinėms šalutinėms priežastims neįmanoma surasti jokio "kadangi"; ir tiktai tuomet, jei priimama prielaida, kad *yra* tam tikras "kadangi", – tiktai tuomet bus galima klausti, kas tai yra. Vadinasi, būtina išankstinė prielaida mokslininko tyrimui "Kodėl *p*?" yra ne tiktai kad *p* yra teisingas, bet kad *p* tiesai galima pateikti mokslinį paaiškinimą, – ne tiktai kad *p*, bet kad paaiškinamai–*p*. Ir jeigu aš užduodu klausimą "Kas *yra* griaustinis?" moksliniu būdu (vartodamas tai, kas neseniai buvo pavadinta "teorinio identifikavimo "yra"), priimu prielaidą ne tiktai kad debesyse triukšmų pasitaiko – kad griaustinis nutinka, kaip kad paprastai apie jį paliudijama ar kalbama, – bet ir daugiau: kad tikrai yra toksai vienas mokslo požiūriu daiktas, kaip griaustinis, kad stebimieji atvejai yra vienos realios įvykių rūšies, turinčios vieną mokslinį paaiškinimą, atvejai.

Dabar galime matyti, kodėl Aristotelis tvirtina, kad klausimas, ar p yra teisingas arba ar X egzistuoja, yra klausimas apie tai, ar esama priežasties arba viduriniosios

sąvokos. Klausimas, ar S yra P, yra klausimas apie tai, ar yra tam tikra sąvoka M, tokia, kad S yra P, kadangi yra M; o klausimas, ar yra toksai dalykas, kaip Y, esąs Z viduje, yra klausimas apie tai, ar yra tokia sąvoka M, kad Y yra Z viduje dėl M. Iš pažiūros šie sutapatinimai absurdiški. Tačiau kai prisimename, kad čia vyksta mokslinio tyrimo analizė, nesunkiai galime suprasti, kodėl Aristotelis juos atlieka. Mat moksliniame diskurse dėmesio verti tiktai neatsitiktiniai teiginiai ir šalutinės priežastys. Klausti (moksliškai), "Kodėl *p*?", reiškia priimti *p* (mokslinę) tiesą, ir klausti (moksliškai), "Kas yra X?", reiškia priimti tam tikrų X kaip (mokslinių) būtybių egzistavimą. Itin glaustas Aristotelio aprašymas greičiausiai sulydo į daiktą dvi idėjas, kurias reikėtų skirti – įsitikinimą, kad *p*, ir įsitikinimą, kad *p* yra moksliškai išaiškinamas (arba: įsitikinimą, kad yra tam tikri X, ir įsitikinimą, kad tie X sudaro mokslinę "rūšį"). Tačiau jo tezė galioja: išankstinė sąlyga tyrinėtojo tyrimui "Kodėl *p*?" iš tiesų yra prielaida, kad *p* turi sau viduriniąją sąvoką; ir klausti, kas X iš tiesų yra, reiškia priimti prielaidą, kad egzistuoja mokslinis paaiškinimas požymių, kuriuos matome X–uose, kombinacijai (pvz., triukšmas debesyse).

Tačiau kaipgi galima *pateisinti* perėjimą nuo *p* prie "paaiškinamai–*p*" *prieš* surandant paaiškinimą? Aristotelis nerūpestingai šneka apie įsisąmoninimą, atpažinimą, suvokimą, apie tai, kad yra vidurinioji sąvoka, apie tolesnį tyrimą, kas tai yra. Jis nesako, kaip turėtume įsisąmoninti, kas verčia mus manyti, kad vidurinioji sąvoka yra, kodėl ir kokia teise remdamiesi mes pereiname nuo *p* prie "paaiškinamai–*p*" arba nuo įsitikinimo, kad *p* yra teisingas, prie įsitikinimo, kad jis būtinai teisingas. Tačiau galbūt tai nėra triuškinanti kritika. Mat jis analizuoja mokslo struktūrą, o ne pateikinėja praktinius patarimus. Kad tyrinėtojas turi priimti prielaidą, jog egzistuoja paaiškinimas mokslinių dėsnių sąvokomis, jei nori paklausti mokslinį

klausimą "Kodėl?", ir kad jo prielaida turi būti teisinga, idant į klausimą būtų įmanoma atsakyti, – tai teiginiai apie tam tikrų klausimų ir atsakymų loginius santykius; jie ne tik netaiko nušviesti teisingų prielaidų priėjimo bendrųjų sąlygų, bet net ir nepadeda mums priimti teisingų prielaidų individualiais atvejais.

Kas iš tiesų teikia tikrumo, kad tam tikras teiginys ar šalutinė aplinkybė yra moksliškai paaiškinami? Neabejotinai svarbiausia bendroji tezė yra ta, kad kiekvienoje konkrečioje mokslinio progreso stadijoje dėsniai ir ryšiai, jau anksčiau patikimai nustatyti, suteikia karkasą ir naudojami kaip kelrodžiai, sąlygojantys tikėtinumą, jog tam tikri naujai pastebėti požymių ar įvykių junginiai yra dėsningi. Kiek man žinoma, Aristotelis šio principo aiškiai neišsako, tačiau jo praktika jį iliustruoja, ir tat ganėtinai natūralu. Kai tam tikram faktui ar fenomenui galima matyti pažįstamos rūšies paaiškinimą, protinga tikėtis, kad paaiškinimas egzistuos. Jeigu ką ir galima aprašyti kaip keistą ir ekscentrišką, tai prieštaravimą pasiūlytam paaiškinimui.

Jeigu jau tyrinėtojas ėmė manyti, kad *p* yra paaiškinamas arba kad X apibrėžiamas, kaip jis tęsia tyrimą, kad atrastų paaiškinimą ar apibrėžimą? Čia vėlgi pagrindinį liudijimą apie Aristotelio pažiūras suteiks jo paties praktika įvairiose mokslo ir filosofijos srityse. Tačiau kelios bendrosios tezės apie galimas tyrinėjimo baigtis išsakytos ar įtaigotos ir *Antrojoje Analitikoje*, ir tai galimybės, kurias tyrinėtojas turės turėti omeny nuo pat pradžios. Paminėsiu keturias tokias galimybes.

Gali pasirodyti, kad pradinis klausimas reikalingas suskaldymo į du ar daugiau klausimų; staiga paaiškėja, kad *vienintelio* paaiškinimo pradiniam teiginiui *p* nėra. Yra du pagrindiniai šio atvejo tipai. (i) Mes klausėme, kodėl tam tikri S yra P. Tačiau gali staiga pasirodyti, kad yra dvi S rūšys, ir kad priežastis, kodėl S_1 yra P,

skiriasi nuo priežasties, kodėl S_2 yra P. (ii) Klausėme, kodėl tam tikri S yra P. Tačiau jeigu S yra tam tikri A, kurie yra B, o P yra tam tikri C, kurie yra D, tuomet paaiškinimas, kodėl S yra P gali perskilti į du paaiškinimus; A yra C, nes jie yra M, ir B yra D, nes jie yra N (Kodėl mano mišrios rūšies rožės anksti serga amarais? Rožės serga amarais, nes...; mišrūnės išsivysto anksti, nes...).

Pirminį klausimą gali reikėti peržiūrėti dėl kitų priežasčių, pavyzdžiui: (iii) Klausėme, kodėl tam tikri S_1 yra P. Tačiau gali būti, kad vienintelis jų buvimo P paaiškinimas yra tas, kodėl apskritai visi S (ne tik S_1) yra P. Taigi nėra jokios atitinkančios ar "proporcingos" priežasties, paaiškinančios ryšį tarp buvimo S_1 ir buvimo P (Kodėl mišrios rūšies rožės suserga amarais? Nėra jokios specialios priežasties, kodėl amarais suserga *mišrios rūšies* rožės. O rožės suserga amarais, nes...). Aristotelis turi nemažai ką pasakyti apie tokios rūšies atvejus: paaiškinimai visuomet turėtų būti proporcingi, mokslui rūpi tai, kas priklauso daiktui "savaime", nes šis dalykas yra būtent tai, kas daiktas yra. Užtat kur kas mažiau ką pasakyti Aristotelis turi apie kitą atvejų aibę, kurioje pradinis tyrinėtojo klausimas galiausiai pasirodo esąs reikalingas peržiūrėjimo ir performulavimo. (iv) Klausėme, kodėl tam tikri S yra P. Tačiau iš tiesų tai tam tikri T yra P (ir mes galime išaiškinti, kodėl yra būtent jie). S ar dauguma S gali pasitaikyti besą T, ir jeigu taip, S ar dauguma S iš tiesų yra P; tačiau tai nėra tiesa, išvedama iš mokslo dėsnių ar išeities taškų. "S yra P" negali gauti deramo mokslinio paaiškinimo, tačiau bemėgindami šį teiginį paaiškinti mes išvysime, kad ir kodėl T yra P. (Palyginkite tai, kas anksčiau buvo pasakyta apie tymus: atvejų grupė, kurią turime prieš akis, užduodami pradinį klausimą "Kas *yra* ši liga? Kas ją sukelia?", gali aprėpti ir tam tikrus atvejus, kurie, kaip mes vėliau nuspręsime, yra visiškai ne ta pati liga. Tad tam tikra prasme mes pakeičiame savo pradinį klausimą, į kurį

negalėjo būti atsakyta, nes ne visi atvejai, apie kuriuos kalbėjome, turėjo bendrą priežastį, – pakeičiame jį kitu klausimu apie peržiūrėtą atvejų grupę, – klausimu, kuris gali būti atsakytas.)

Aristoteliškasis paaiškinimo idealas

Ar galime įgyti *idealaus* apibrėžimo ir paaiškinimo, į kurį kreipia Aristotelio teorija, aiškią sampratą? Jis, kaip yra papratęs, kai kuriems punktams atskleisti vartoja vos kelis itin supaprastintus pavyzdžius, palikdamas mums patiems atlikti papildymus ir išlygas, kurie būtini priderinant kitus esminius jo teorijos bruožus. Tad mūsų griaustinio silogizmo prielaidos nė iš tolo neprimena pamatinių apibrėžimų ar egzistencinių teiginių, kurie turėtų būti įrodomųjų silogizmų išeities taškai. Tačiau mes galime regėti, kaip griaustinio paaiškinimas būtų tęsiamas toliau pagal bendruosius Aristotelio principus. Griaustinis yra triukšmas, kyląs dėl ugnies nuslopimo debesyse. Tačiau kas *yra* triukšmas? Kas *yra* ugnies nuslopimas? Kas *yra* debesys? Triukšmas (sako jisai) yra "tam tikras oro judėjimas" Ugnies nuslopimo ir debesų aprašymas neabejotinai aprėps keturių pagrindinių pradmenų aprašymą kartu su itin bendrais veiksmo ir atoveiksmio dėsniais. Taigi galutinis paaiškinimas, kodėl griaustinis įvyksta ir kas tai iš tikrųjų yra, parodys, kad tai yra labai paprastų, daug kur pasireiškiančių ir nesunkiai suprantamų dėsnių ar sąryšių veikimo atvejis. Sakykime, jeigu ugnies nuslopimas yra tam tikros rūšies karšto ir sauso dalyko išskyrimas iš supančios šlapios ir šaltos masės, o debesys, kuriuose įvyksta griaustinis, yra tokia šalta ir šlapia masė, supanti tokios rūšies karštą ir sausą dalyką, tai griaustinio įvykimas gali pasirodyti būtinas. Tačiau abejotina, ar šitai gali būti galutinis paaiškinimas. Nepanašu, kad neįrodomiems mokslo išeities taškams turėtų priklausyti

ir prielaidos, kad tokie išskyrimai įvyksta ir kad tokios masės egzistuoja. Kaip duotybę priėmus keturių pagrindinių galių buvimą, galima būtų tikėtis, kad paprasti dėsniai paaiškins, kodėl tokios masės turi susidaryti ir tokie išskyrimai turi įvykti. Taigi tebebus ieškoma kuo mažesnio kiekio ir kuo paprastesnių išeities taškų, galinčių paaiškinti visas aptariamojo mokslo tiesas.

Būtų klaidinga manyti, kad mokslas, anot Aristotelio, baigiasi paaiškinimu fizikos ar chemijos sąvokomis. Kaip jau regėjome, mokslininkui rūpi galutinės priežastys ir gėris, ne tiktai veikiamosios priežastys ir būtinybė. Konkrečiai kalbant, biologui reikalingi išeities taškai labai skirsis nuo tų, kurie pakankami griaustinį tyrinėjančiam meteorologui. Kokie tie išeities taškai galėtų būti, *Antroji Analitika* mums nepasako; kas buvo pasakyta apie tokių fenomenų, kaip griaustinis ar užtemimas, apibrėžimą, nėra lengva pritaikyti gyvūnų ar augalų rūšių apibrėžimui. Nepaisant to, galime drąsiai Aristoteliui pripažinti svarbios idėjos, kad mokslai siekia apibendrinimo ir paprastumo, autorystę bei apibrėžimų vaidmens ir svarbos moksliniuose tyrimuose ir teorijose suvokimą.

8
Filosofinis metodas

Kituose skyriuose yra daug pasakyta apie aristoteliškąjį filosofavimo būdą ir pateiktos jo iliustracijos. Šiame skyriuje aš norėčiau pasidomėti vienu konkrečiu klausimu: kaip, anot Aristotelio, galima atrasti "išeities taškus" (*archai)*? Williamas Jamesas žmogaus patirtį apibūdino kaip "zvimbiantį mirgantį sąmyšį". Gyvename pasaulyje, kuris yra pažįstamas, tačiau daugeliu atžvilgių gluminantis, kupinas įvairovės, kaitos ir sudėtingumo. Ir mokslininkas, ir filosofas ieško po paviršiumi glūdinčių vienos ar kitos rūšies paprastybių, kurios galėtų būti išeities taškai paaiškinimams ir padėti mums suprasti pasaulį bei pačius save. Štai kaip tai išsako Aristotelis, pradėdamas seriją gamtos filosofijos paskaitų:

> Visose tyrimo srityse mokslinis daiktų, kurie turi pradus, priežastis ar pradmenis pažinimas [tikras supratimas] kyla iš pastarųjų atradimo. Mes manome, kad įgijome daikto pažinimą, kai atrandame jo pirmąsias priežastis ir pirmuosius pradus ir grąžiname jį atgal į jo pradmenis. Taigi siekdami gamtos pažinimo mes akivaizdžiai turime pradėti išsiaiškindami pradus.
>
> Prigimtinis kelias yra nuo to, kas mums aiškiau ir lengviau pažįstama [kasdienė patirtis], prie to, kas pažiniau ir aiškiau pačia savo prigimtimi [pamatiniai principai ir idėjos], – mat viena ir kita nėra tas pat.

> Todėl tokia ir yra pažinimo eiga, kurios turime laikytis, nuo to, kas ne taip aišku iš prigimties, bet aiškiau mums, žengdami pirmyn prie to, kas aiškiau iš prigimties ir labiau pažinu. Daiktai, nuo kurių pradedame ir kurie aiškūs ir paprasti mums, yra sudėtiniai, daugialypiai daiktai; tiktai vėliau ir tik juos išskaidydami mes įgyjame jų pradmenų ir pradų pažinimą. (*Fizika* I.1.184a10)

Žinoma, yra įvairios skirtingos išeities taškų, kurių galima ieškoti, ir kurie gali teikti supratimą, *rūšys*. Kaip matėme 7 skyriuje, Aristotelis tvirtina, kad kiekvienas idealus ir išbaigtas mokslas turėtų būti išvestas iš trijų rūšių *archai*: apibrėžimų, loginių tiesų ir egzistencinių teiginių. Tai būtų išeities taškai visiems to mokslo įrodymams; tai būtų jo pamatinės *prielaidos*. Tačiau savo paties darbe, mėgindamas pasiekti kokio nors tyrimų lauko pamatus, jis dažniausiai užsiima tuo, kad išsitraukia ir paaiškina pagrindines dalyko *idėjas*, bandydamas pateikti greičiau jau patenkinamą ir apšviečiantį sąvokinį karkasą, negu prielaidas, iš kurių reikės atlikinėti dedukcijas. Tad, pavyzdžiui, I ir II *Fizikos* knygose dirbdamas su pavidalu ir medžiaga, būtinybe ir atsitiktinumu bei keturiomis priežastimis, prielaidų silogizmams jis neparengia. Greičiau jau Aristotelis tenai išskiria, praskaidrina ir išgrynina pamatines idėjas, kurios neaiškiai glūdi kasdienėje kalbėsenoje ar yra jos implikuojamos. Panašiai esti ir su siauresniais tyrimais – pavyzdžiui, laiko traktavimu IV *Fizikos* knygoje: jis baigia ne laiko mokslo prielaidomis, o tokiu laiko (ir su juo susijusių sąvokų) aprašymu, kuris teiktų supratimą ir įžvalgas apie laiką.

Tad reikia atlikti tokią vieną negriežtą perskyrą: išeities taškai gali būti arba pamatiniai teiginiai, arba kertinės sąvokos. Kita perskyra, kurią neabejotinai turėtumėme išvesti, yra perskyra tarp mokslų *archai*, kurių ieškoti turėtų moksliniai tyrimai, ir filosofijos *archai*, ieškotinų filosofiniais metodais. Niekur toliau nebeidami, galime

pastebėti, jog klausimas "Kaip išeities taškus derėtų atrasti?" yra pernelyg miglotas, kad galėtų patenkinti, – atsakymas gali visiškai priklausyti nuo to, kokios *rūšies* išeities taškų ieškoma, ir nuo to, kokios *rūšies* turinys į tas paieškas įtrauktas. Tolesniame tekste aš pirmiausiai pranešiu, ką Aristotelis sako *Antrosios Analitikos* II.19 apie tai, kaip reikėtų apčiuopti įrodomųjų mokslų išeities taškus. Paskui aš aptarsiu jo pastabas *Topikoje* apie dialektikos vaidmenį nustatant filosofinius *archai*.

Mokslo išeities taškai

Mes matėme, kaip įrodomojo mokslo aprašymas, Aristotelio pateikiamas *Antrojoje Analitikoje*, visą jį išvesdina iš neįrodomų išeities taškų. Jo veikalas rūpinasi ne mokslinių atradimų darymo procedūra, bet pavidalu, kurį turėtų įgyti išbaigtas mokslas. Šis veikalas parodo, kaip, turint išeities taškus, bus įmanoma išvesti visa kita. Tačiau kaip įgyti pačius išeities taškus? Paskutiniajame veikalo skyriuje Aristotelis pasiūlo plėtotės, vedančios prie *archai* apčiuopimo, aprašymą, ir įvardija jų apčiuopimo galią – *nous*.

Aristotelis pradeda klausimu, ar mus dominantys pažinimo sandai, neįrodomieji *archai*, yra įgimti ir yra mumyse visą laiką, ar yra mūsų tam tikru būdu įgyjami.

> Manyti, kad turime juos visą laiką, – kad tikrai turime tokius pažinimo, viršesnio negu įrodymas, sandus, to nepastebėdami, – yra kvaila. Tačiau jeigu mes juos įgyjame, prieš tai jų neturėję, tai kaipgi galėtume įgyti jų pažinimą ir juos išmokti, jeigu nebūtume prieš tai turėję iš anksto esančio pažinimo? Tai neįmanoma, kaip esame sakę kalbėdami apie įrodymą ["Visas mokymas ir mokymasis kyla iš jau anksčiau buvusio pažinimo",– tai pirmas *Antrosios Analitikos* sakinys]. Tad akivaizdžiai

> neįmanoma *nei* kad mes turėtume juos visą laiką, *nei* juos įgyti, jei esame nežinantys ir stokojame bet kokio pažinimo. Iš to plaukia, kad mes turime iš anksto turėti *tam tikrą gebą* (žemesnės kokybės ir vertės, negu įgysimas pažinimas). (*Antroji Analitika* II.19.99b26)

Po to Aristotelis paaiškina, kaip pažinimas išsirutulioja iš juslumo. Nėra taip, kad žmonės turėtų įgimtas *idėjas*, tačiau jie turi įgimtas *gebas*: jie gali justi, atminti, pastebėti panašumus, sudaryti bendrąsias idėjas ir suvokti universalijas.

> Ši geba iš tikrųjų priklauso visiems gyvūnams, kadangi jie turi įgimtą skiriamąją galią – būtent ji ir vadinama juslumu. Kai kuriuose gyvūnuose įvyksta juntamo dalyko užlaikymas, o kituose ne. Mat tuose, kuriuose jo nepasitaiko, nėra jokio pažinimo, išskyrus juslumą; tačiau kiti gyvūnai, ką nors pajutę, gali tai išlaikyti savo protuose. O po to, kai pasitaikė daug tokių atvejų, įvyksta tolesnė perskyra: kai kurie per tokių dalykų užlaikymą įgyja *logos* ["apibrėžimą" arba bendrąją idėją], o kiti neįgyja.
>
> Taigi iš juslumo kyla atmintis, o iš atminties – kai to paties dalyko prisiminimas įvyksta dažnai – patyrimas; mat daug tokių prisiminimų sudaro vieną patyrimą. O iš patyrimo, arba iš bendrybės, užsilikusios prote, visumos – iš vieno, skirtingo nuo daugelio, iš to, kas yra viena ir tas pat visuose įvairiuose daiktuose, – pradžią gauna įgūdis ar mokslinis pažinimas: įgūdis galioja tapsmo atžvilgiu, o mokslinis pažinimas – to, kas yra, atžvilgiu.
>
> Taigi kalbamosios būsenos [t.y. išeities taškų pažinimo būsenos] nei priklauso mums jau nulemtu pavidalu, nei randasi iš kitų būsenų, kurios už jas pažinesnės, bet kyla iš juslumo. Yra taip, kaip mūšyje, kai visa rikiuotė pasileidžia bėgti: jei susilaiko vienas vyras, sustoja kitas, o paskui trečias, kol galiausiai jie pasiekia savo išeities

tašką [tašką, iš kurio jie gali pradėti kontrataką? ar tašką, iš kurio jie pradžioje buvo nublokšti atgal?]. Protas yra tokios prigimties, kad tai sugeba.

> Ką mes ką tiktai esame pasakę, bet nepasakę aiškiai, pasakykime vėl. Kai vienas iš neišskirstytų daiktų [*infimae species*, kaip kad žmogus ar arklys] užsilaiko, prote atsiranda pirmoji bendrybė; mat tai, kas juntama, yra paskiras daiktas, bet jutimas yra *bendrybės* [jutimas]– pavyzdžiui, žmogaus, o ne žmogaus Kalijo. [Juslės jums pasako, kad žiūrite į aukštą, tamsų vyrą žydromis akimis. Tačiau tai, kad šis žmogus *yra Kalijas*, nėra kažkas, ką juslumas betarpiškai duoda.] Toliau vėl užsilaiko šie, kol galiausiai užsilaiko nesudėtinės bendrybės – toks ir toks gyvūnas, paskui gyvūnas, ir taip toliau. Todėl aišku, kad pirmuosius dalykus turime pažinti įvesdindami [*inductio*], mat tai yra būdas, kuriuo ir juslinis pažinimas įskiepija mumyse bendrybes. (*Antroji Analitika* II.19.99b34)

Dabar Aristotelis ieško teisingos etiketės, kurią galėtų prilipdyti išimtinai žmogiškai galiai apčiuopti universalijas – tarp jų ir tas, kurios reikalingos kaip mokslo išeities taškai.

> Iš mąstymo būdų, kuriais apčiuopiame tiesą, kai kurie yra teisingi visuomet, o kiti (tokie kaip nuomonės ar samprotavimas) gali būti klaidingi. Mokslinis pažinimas ir *nous* yra teisingi visuomet, ir jokia kita mąstysenos rūšis, išskyrus *nous*, nėra tikslesnė už mokslinį pažinimą, ir įrodymų išeities taškai yra pažinesni, negu jų išvados. Todėl negali būti mokslinio išeities taškų pažinimo, o kadangi už mokslinį pažinimą nėra nieko teisingesnio, išskyrus *nous*, *nous* turi būti išeities taškų [pažinimas]. (*Antroji Analitika* II.19.100b5)

Šis Aristotelio skyrius yra įdomus ir buvo įtakingas, tačiau jis nežengia toliau, kad paaiškintų, kaip reikėtų apčiuopti

mokslų išeities taškus. Jis paaiškina palaipsnį bendrųjų ar abstrakčių idėjų susidarymą prote, sąvokų ir reikšmių suvokimą. Tačiau tebelieka neatsakytas klausimas: kaip nuo įprastinių sąvokų (išvestų iš juslinio pažinimo aprašytuoju būdu) mes nusigauname iki tikslių ir aiškiai apibrėžtų terminų, reikalingų moksliniam pažinimui? *Kaip* mes turėtume atskleisti – ir būti tikri, kad atskleidėme, – tikruosius gamtinių rūšių apibrėžimus, arba tokių įvykių, kaip užtemimai ar griaustinis, mokslinius apibrėžimus? Aristotelis nepasako metodo, kurį galėtume priimti ir naudoti sąmoningose paieškose, siekdami nustatyti tokias pamatines tiesas. Vietoje to jis pateikia mums psichologinį esė; jis aprašo, kaip įvairūs proto procesai ir gebos padeda susidaryti bendrosioms idėjoms.

Dialektika ir filosofija

Topikoje Aristotelis susistemina "dialektiką", argumentavimo už arba prieš bet kokį duotą teiginį pagal tam tikras taisykles praktiką. Toji dialektika labai primena diskusijas, sutinkamas sokratiškuosiuose Platono dialoguose – "Sokrato *elegchoi*",– kuriuose Sokratas ištiria ir išbando kieno nors kito išsakytą teiginį, dažnai parodydamas, kad jis nesuderinamas su kitais įsitikinimais, kurių laikosi kalbėtojai. Aristotelis išskiria keturis pagrindinius klausimo, ir atitinkamai teiginio, tipus: Ar A yra B apibrėžimas, ar B giminė, ar B būtina savybė, ar B prietapas (atsitiktinis, nebūtinas požymis)? Įvairios argumento ir kontrargumento rūšys dera įvairiems klausimų tipams, ir Aristotelis juos parengia su daugybe pavyzdžių bei kartais įkyrių detalių. Labiau negu detalės mus domina idėjos apie argumentavimą visuma – argumentavimą, kuris remiasi tikėtinumu, analogija ir kitomis panašiomis gudrybėmis, paplitusiomis įprastinėje diskusijoje bei įtikinime, nors ir nesančiomis griežtos formaliosios logikos dalimis.

Vietomis *Topika* priartėja prie "neformaliosios logikos", apie kurią kalbėjo Gilbertas Ryle'is (*Dilemose*, VIII skyriuje), ir todėl priartėja prie gyvos filosofinės diskusijos teorijos pateikimo, – kurio *Analitikose* nėra. Antras bendrasis dialektikos bruožas, kuris tuojau susilauks daugiau dėmesio, yra reikalavimas, kad argumentai apeliuotų į ir būtų grindžiami *endoxa* – nuomonėmis, kurių laikomasi ar laikytasi arba daugumos žmonių, arba žinomų žmonių, į kuriuos verta atkreipti dėmesį. Ginčininkas pralaimės dialektikos žaidime, jeigu savo pozicijai įrodyti turės remtis tvirtinimu, kuris prieštarauja sveikai nuovokai ir nepalaikomas jokio garbingo autoriteto.

Kokia *nauda* iš dialektinių įgūdžių? Jeigu mes susipažinę su pripažintais požiūriais į daugelį dalykų ir įgudę argumentuoti apie bet kokio požiūrio *pro* ir *contra*, tai esame geriau pasirengę ginčus laimėti. Negana to, gebėjimas regėti abiejų šalių požiūrius ir laužyti galvą dėl skirtingų pažiūrų sutaikinimo yra svarbi kiekvieno rimto tyrimo pažangos sąlyga. Aristotelis pasako ir trečią stambų argumentą dialektikos naudai:

> Taip pat yra naudinga kiekviename moksle pasiekti pirmuosius dalykus. Mat apie juos ką nors pasakyti remiantis paties mokslo išeities taškais neįmanoma, kadangi išeities taškai patys yra pirmi ir yra visa ko kito pagrindas. *Juos* [išeities taškus] reikia pasiekti būtent per priimtas nuomones [*endoxa*]. O toksai veikimo būdas priklauso išimtinai ir ypač dialektikai. Mat dialektika, ištirdama ir išmėgindama, nurodo kelią išeities taškams visose tyrimų šakose pasiekti. (*Topika* I.2.101a36)

Aristotelis dažnai rekomenduoja ir pats dažnai vartoja procedūrą, kurios metu nuo *endoxa*, apsvarstant prieštaraujančias pažiūras ir problemas (*aporiai*), einama prie kažko aiškaus ir tikro. Vienas aiškus jos išdėstymas buvo pateiktas 2 skyriuje (psl. 25). Štai dar keli pavyzdžiai.

Tiems, kurie nori apsisaugoti nuo sunkumų, naudinga per visus sunkumus pereiti labai nuodugniai. Paskesnė laisvė nuo sunkumų kyla iš ankstesnių sunkumų išsprendimo; ir niekas negalėtų atmegzti mazgo, jeigu apie jį nežinotų. Sunkumas mūsų mąstyme nurodo "mazgą" turinyje; tol, kol mūsų mąstymas tebėra sunkumuose, jo būsena primena surišto žmogaus būseną; nė vienoje iš jų eiti pirmyn neįmanoma. Štai kodėl visus sunkumus reikėtų apžvelgti iš anksto. Žmonės, kurie leidžiasi tyrinėti, iš pradžių nepraėję sunkumų, primena keliautojus, kurie nežino, kur turį keliauti. Toks žmogus netgi nežino, ar jis tuo metu jau yra radęs, ko ieško, ar ne, kadangi baigtis jam nėra aiški, o tuo tarpu žmogui, kuris sunkumus praėjo, ji aiški. Toliau, žmogus, kuris girdėjo abiejų pusių išvedžiojimus kuriuo nors klausimu, turi turėti daugiau galimybių nuspręsti. (*Metafizika* B.1.995a27)

Turime tyrimą įvykdyti tokiu būdu, kad pasidarytų aišku, kas yra vieta, ir kad tuo tyrimu būtų išspręsti su ja [vieta] susiję keblumai, ir būtų parodyta, kad jai priklauso požymiai, kurie paprastai laikomi jai priklausančiais,– o toliau, kad būtų akivaizdus sunkių su ja susijusių keblumų pagrindas. Mat tai yra labiausiai patenkinantis bet kurios temos svarstymo būdas. (*Fizika* IV.4.211a7)

Pirmiausia peržvelkime pažiūras, kurių laikėsi kiti; mat vienos teorijos įrodymai yra sunkumai priešingai teorijai. Be to, tie, kurie pirma yra girdėję kitos pusės išvedžiojimus, jau greičiau tvirtai kliausis tuo, ką rengiasi sakyti. Nebūsime taip lengvai apkaltinami, jog savo bylą laimėjom dėl to, kad priešininkai neatvyko. Išties tie, kurie rengiasi patenkinamai spręsti apie tiesą, turėtų greičiau būti teisėjai, negu besibylinėjančios šalys. (*De Caelo* I.10.279b5)

Aristotelis laikosi nuomonės, kad dalykai, kuriais visuotinai tikima, greičiausiai turi savy šiek tiek tiesos, ir kad išminčių pažiūros taip pat greičiausiai nėra ištisai klaidingos. "Kiekvienas turi šį tą pridėti." Taigi įdėmus "nuomonių" apžvelgimas kartu ir iškels problemas, ir suteiks daug medžiagos joms išspręsti. Sprendimas išlaikys visa, kas įvairiose prieštaraujančiose pažiūrose buvo teisinga, tuo pat metu nufiltruodamas tai, kas buvo neaišku, perdėta ar klaidinga. (Jeigu įmanoma, turėtume paaiškinti ir kaip bei kodėl klaidingos idėjos buvo priimtos.) Kartais atliekama tokia perskyra, arba į šviesą iškeliama tokia dviprasmybė, kad galiausiai galime priimti abi regimai priešingas pažiūras, jei tik jas deramai interpretuojame.

Galima būtų manyti, kad tokios rūšies procedūra vienoms pažinimo šakoms dera labiau negu kitoms. Netgi galima būtų teigti, kad ji netinka jokiai *pažinimo* šakai, o yra tiktai lengvas kabinetinis būdas daugybei nuomonių, kurių didžioji dalis greičiausiai yra visiškai klaidinga, suteikti abejotiną aiškumą. Tačiau mes galime nesunkiai atpažinti glaudų ryšį tarp Aristotelio dialektikos ir mūsų "analitinės filosofijos" – filosofijos, kuriai rūpi išaiškinti bei atskleisti sąvokų sistemą, kurią vartojame ir kurią mūsų kalba išreiškia. Šios filosofijos tikslas yra ne sukrėsti mūsiškį daiktų regėjimo būdą ar prieiti prie tikrovės, glūdinčios už grynosios regimybės šydo; ji yra aprašomoji, ne peržiūrinčioji filosofija. Nemenka Aristotelio darbo dalis yra tokio pobūdžio,– ar jis atakuotų visiškai smulkias ir apibrėžtas problemas, ar tirtų struktūras, glūdinčias po ištisomis šnekėjimo ir mąstymo sritimis (pvz., mąstymas ir šnekėjimas apie kitimą, laiką etc. *Fizikoje*). Tirdamas kai kuriuos (pažįstamus) dalykus, jis pradeda išnagrinėdamas, ką dažniausiai sako paprasti žmonės. Kitais atvejais išeities tašką keblumui ir argumentacijai suteikia konkuruojančios ankstesnių filosofų teorijos.

Didžiausias skirtumas tarp Aristotelio ir šiuolaikinės filosofijos atliekamų sąvokų tyrinėjimų yra tas, kad Aristotelis

nesvarsto *alternatyvių* lygaus galiojimo ir pritaikomumo sąvokinių schemų buvimo galimybės. Jis mano, kad graikų kalbos ir mąstymo struktūra *yra* tikrovės struktūra. Prie to, kad dabartinis mūsų požiūris į analogiškų mūsų tyrinėjimų išvadas yra santykinesnis ir nuosaikesnis, prisideda mūsų artima pažintis su kalbomis ir kultūromis, labai skirtingomis nuo mūsų pačių kalbos ir kultūros, bei padidėjęs atidumas patirties subjektyvumui. Aristotelis buvo pakankamai nuosaikus, kad manytų, jog tiesa gali būti atrasta reflektuojant tai, ką sakė ir mąstė kiti, o ne kultivuojant kažkokią privačią ir privilegijuotą įžvalgą. Tačiau jis galėjo manyti – ir mums tai skamba ganėtinai arogantiškai – kad aiškinantis ir analizuojant galima pasiekti patenkinamą atbaigą, ir šitaip įmanomas galutinis pažinimas. (Greičiau jau tai vienas iš jo įpėdinių, o ne jis pats, kalbėjo taip, nelyginant jis tą tikslą jau būtų pasiekęs ir išsprendęs kiekvieną klausimą.)

Tuomet filosofijos srityje Aristotelio tvirtinimas, kad dialektika yra būdas "pirmiesiems dalykams" ar "išeities taškams" pasiekti – tai yra, atrasti ir nušviesti pamatines mūsų mąstymo apie pasaulį idėjas ir struktūras, – turi šiokios tokios vertės. O kaip su konkrečiais gamtos mokslais? Ar tikrai čia dialektinė procedūra neužima jokios rimtesnės vietos? Argumentavimas už ir prieš ir keblumų rutuliojimas gali dalyvauti tyrime, tačiau neabejotinai esminga yra būtent duomenų rinkimas ir eksperimentų atlikinėjimas – o jeigu apverčiamos ankstesnės (pašalinių žmonių ar specialistų) pažiūros, tai visai nesvarbu. Atrodo, kad esama didžiulio kontrasto tarp žmonių mąstymo išsijojimo ir nuskaidrinimo – tarp sėdėjimo išvedžiojant – ir tarp mokslinių tiesų atradimo indukcijos metodu iš atidžiai stebimų faktų. Ar Aristotelis tikrai pavedė dialektikai abu uždavinius? Verta neišleisti iš akių tokių dalykų.

(i) *Endoxa* aprėpia ne tiktai plačiai paplitusius paprastos liaudies įsitikinimus, bet taip pat ir bet kurios žymesnės

grupės ar išskirtinesnio individo pažiūras. Santykinai "moksliškoje" srityje, kur esama atidžiai į faktus žiūrėjusių specialistų, labiausiai vertos dėmesio, aišku, bus specialistų pažiūros, o pašalinių žmonių nuomonės teturės nedaug svorio (nors mes, žinoma, turėtumėm norėti suprasti, kodėl tokių nuomonių buvo prieita). Šiuo būdu stebimi faktai, kuriais savo pažiūras grindžia specialistai, yra – netiesiogiai – įtraukiami į dialektinį procesą.

(ii) Vieną ir tą pačią formulę Aristotelis vartoja kalbėdamas tiek apie stebimų faktų paaiškinimą moksliniais dėsniais ar teorijomis, tiek apie aiškių ir nuoseklių sąvokų išgryninimą iš prieštaraujančių ar supainiotų nuomonių: jis kalba apie pradėjimą nuo *phainomena* ir jų "apsaugojimą" Jis gali vartoti šią formulę, nes terminas "*phainomena*" (kaip ir "*endoxa*") turi plačią pritaikymo sritį. Jis reiškia "regimybes" – ir prasme to, kas gali būti stebima, kaip daiktai atrodo etc., ir to, kas atrodo teisinga, nuomonių, kurių laikomasi, prasme. Kai Platonas savo garsiajame priesake astronomams liepė, kad jie kurtų paprasčiausią teoriją, kuri "išsaugotų *phainomena*", jis nurodė į regimus astronominius faktus, – nuo jų gera teorija turi pradėti, būti jiems neprieštaringa ir juos paaiškinti. Tačiau kituose tyrimuose faktai, nuo kurių turime pradėti, gali *būti* plačiai paplitę įsitikinimai bei paprastai sakomi dalykai; ir tuomet mūsų siekinys yra tokia "teorija", kuri įgalintų mus suprasti, kodėl tokie dalykai sakomi ir kodėl jais tikima, bei apčiuopti tarpusavy susijusių sąvokų sistemą, kuri yra tais įprastiniais įsitikinimais bei teiginiais išreikšta ar jų implikuojama.

Visų rimtų tyrimų tikslas yra nuo paskirų faktų, kurie yra arti mūsų, bet nėra aiškiai suprantami, pereiti prie bendrųjų tiesų ir idėjų, kurios nustatyti sunku, bet apčiuoptos jos yra aiškios ir suteikia mums tų pradinių faktų supratimą. Tyrinėjimai bus įvairių tipų, nes ir faktai esti įvairių tipų. Tačiau kiekvienu atveju procesas yra suplanuotas taip, kad "apsaugotų *phainomena*" – pradinius faktus, nepriklausomai

nuo to, ar tai faktai apie kasdienę kalbą, apie visuotinius įsitikinimus ar apie fizinį pasaulį, – tuo pat metu išvystydamas paprastą paaiškinamąją teoriją, kuri juos visus aprėpia ir kiekvieną padaro suvokiamą.

(iii) Šis pastarasis punktas gali atrodyti grynai žodinis spragos dangstymas užtemdant kontrastą tarp deramo mokslinio tyrimo ir grynai sąvokinio tyrimo, – kontrastą tarp mokslo ir analitinės filosofijos. Tačiau galbūt šis kontrastas bet kuriuo atveju anaiptol nėra toks griežtas ir absoliutus. Mokslinės idėjos ir atradimai veikia kasdienes sąvokas, o šios savo ruožtu galingai įtakoja mokslinius tyrinėjimus. Anksčiau, aptarinėdami Aristotelio darbą su apibrėžimu, kalbėjome apie perėjimą nuo kasdieniško termino, kaip "griaustinis" ar "tymai", supratimo prie mokslinio supratimo, supakuoto "tikrajame" apibrėžime. Tokiame perėjime dalyvauja tam tikras žaidimas tarp kasdienės kalbos, patirties ir sąvokų bei mokslinės kalbos, stebėjimo ir teorijos. Turėdami tai omeny, galbūt labiau būsime linkę girti Aristotelį už tai, kad jis neišvedė griežtos perskyros tarp mokslo ir filosofijos, negu priekaištauti jam už tai, kad pernelyg glaudžiai juos suartino.

(iv) Galiausiai priminsiu anksčiau (22 puslapyje) išsakytą tezę. Kad ir kaip stipriai pasikliautų samprotavimais, Aristotelis dažnai atkakliai tvirtina, kad reikalingas adekvatus duomenų kiekis *prieš* pradedant argumentuoti ar teorizuoti. Kaip pagrindą savo politinei teorijai jis surinko – ar privertė kitus surinkti – didžiulę daugybę faktų apie graikų polių konstitucijas. Jis sutraukė į daiktą milžinišką medžiagos apie gyvūnus kiekį – įgytą iš stebėjimų ir skrodimų – prieš pradėdamas rašyti biologinius traktatus, pateikiančius paaiškinimus ir teorijas apie gyvūnų struktūrą, elgesį ir dauginimąsi. (Daugelis jo kruopščių stebėjimų sukėlė biologų žavėjimąsi ir nuostabą.) Jam rūpi, kad nepriimtų teorijos pernelyg skubiai, jis pripažįsta, kad būtina savimi pasitikėti tik tiek, kiek leidžia duomenų kokybė, – ir būti pasirengusiam prisipažinti klydus, kai atsiras tolesnių duomenų:

> Tad toksai yra būdas, kuriuo, kaip regėti, dauginasi bitės, sprendžiant iš teorijos ir apie bites žinomų duomenų. Tačiau tie duomenys dar nėra pakankamai suvokti; ir jeigu kada bus, juslių liudijimu tuomet reikia tikėti labiau, negu teorijomis – o teorijomis tik tuomet, jeigu jų išdavos sutinka su stebimais faktais. (*De generatione animalium* III.10.760b27)

Tiktai duomenyse pasinėręs tyrinėtojas užčiuops hipotezes ir teorijas, kurios pritaikomos faktų visumai ir visus juos paaiškina:

> Niekas be patyrimo negalėtų įgyti požiūrio taško, iš kurio matyti priimtųjų duomenų visuma. Štai kodėl tie, kurie susigyvena su dalyku – kurie yra "namie" prigimtyje – geriau gali pasiūlyti pradmenis ar išeities taškus, galinčius aprėpti plačią sritį. O tie, kurie yra daug teorizavę nežiūrėdami į faktus, yra per greiti dėstyti pažiūras remdamiesi vos keliais stebėjimais. (*De generatione et corruptione* I.2.316a5)

9
Metafizika

Aristotelio *Metafizika*, nuo kurios vardą gavo ištisa filosofijos šaka, susideda iš kelių traktatų ar paskaitų kursų, – ne visi jų yra parašyti vienu metu, o į vieną knygą jie buvo sudėti vėlesnio leidėjo. Šį rinkinį jis pavadino "Metafizika", nes jame aptariamos temos sisteminiame veikalų sutvarkyme eina po (*meta*) gamtos filosofijos (*physika*). Tai daugiausiai itin bendro pobūdžio svarstymai apie tikrovės visumą ir apie to, kas yra, galutinę analizę ir paaiškinimą. *Metafizikos* turinio santrauka leis įsivaizduoti jos mastą.

Knyga A – *Metafizikos* knygos paprastai žymimos (graikų) abėcėlės raidėmis – įrodinėja tai, kad filosofija ieško "priežasčių", i.e. ji siekia suprasti. Pirmtakų apžvalga patvirtina, kad esama ne daugiau keturių priežasties ir paaiškinimo rūšių, – tai tos, kurios paminėtos *Fizikoje* (psl. 61–62 anksčiau). Knyga B išdėsto penkiolika problemų, arba *aporiai*, pateikdama kiekvienos pusės argumentus. (Pavyzdžiui, ar yra substancijų, kitokių, negu tos, kurias galime justi? Ar substancijų "pirmieji pradai" yra įvairios atmainos, kurioms jos priklauso, jų rūšys ir giminės, ar greičiau jau sandai, iš kurių tos substancijos susideda?) Knygoje Γ Aristotelis aprašo metafiziką (arba, kaip jis pats ją vadina, "pirmąją filosofiją"), paaiškindamas, kad ji tyrinėja būtybę kaip būtybę; o tuomet toliau imasi svarstyti pirmines aksiomas, galiojančias viskam, kas yra, ir priimamas kaip

duotybę visuose daliniuose moksluose. Jis susitelkia ties prieštaravimo dėsniu, – kad tas pats dalykas tuo pat metu negali būti ir teisingas, ir neteisingas. Negalima tikėtis jokio šio dėsnio įrodymo, nes bet kuris racionalus argumentas turi jį priimti kaip prielaidą; tačiau Aristotelis bando išaiškinti kiekvienam, kuris tvirtina ką nors prasmingo sakąs, kad šis negalįs to dėsnio nepriimti. Čia jis taip pat paneigia skandalingąją Protagoro doktriną, kad daiktai yra tokie, kokie jie atrodo, – taigi tas pats daiktas gali būti ir karštas (nes man jis atrodo karštas), ir nekarštas (nes jums jis atrodo nekarštas). Knyga Δ yra filosofinis leksikonas, kuriame išdėstomos kai kurių pamatinių terminų ("priežastis", "būtis", "atsitiktinis", "vienas", "kokybė" etc.) įvairios reikšmės ir vartosena. Knyga E toliau aprašinėja "pirmosios filosofijos" turinį ir trumpam imasi atsitiktinės būties bei būties kaip tiesos. Knygose Z ir H glūdi itin sunkūs ir nuodugnūs substancijos ir esmės, medžiagos ir pavidalo, apibrėžimo, individuacijos, egzistencijos tyrinėjimai. Knyga Θ tyrinėja galimybės, potencialumo ir galios sąvokas iš vienos pusės, ir aktualybės bei veiklos sąvokas – iš kitos. Knyga I aptarinėja vienį, daugį ir giminiškas sąvokas. (Knygoje K tėra trumpos kai kurių kitų *Metafizikos* knygų skyrių santraukos bei šiek tiek ištraukų iš *Fizikos*.) Knyga L pateikia juntamų, kaičių substancijų pasaulio aprašo metmenis ir paskui pereina prie klausimo, ar yra taip pat ir amžina, juslėms neprieinama, nekaiti substancija. Šie skyriai yra pagrindinis liudijimas apie brandžiojo Aristotelio teologiją. Knygos M ir N kritiškai ištyrinėja Platono bei kitų pažiūras apie nemedžiaginių substancijų buvimą, ar tai būtų Platono pavidalai (*eidē*), ar matematiniai objektai, ir jų teorijas apie šių substancijų "pradus"

Matysime, kad *Metafizika* svarsto labai plačią klausimų sritį. Kai kurias temas ir idėjas galima rasti ir kitose Aristotelio filosofijos dalyse, ir aš į jas nurodau kituose skyriuose. Šiame skyriuje aš pirmiausia pasakysiu keletą

žodžių apie Aristotelio "pirmosios filosofijos" sampratą, tuomet trumpai aptarsiu kai kurias pagrindines jo mintis apie būtį ir substanciją, o galiausiai nubrėšiu jo teologinės pozicijos kontūrus.

Pirmoji filosofija

Metafizikos Γ knygos 1 skyriuje Aristotelis atskiria pirmąją filosofiją nuo visų specialių mokslų tuo pagrindu, kad ji studijuoja to, kas yra, visumą, "esamybę *kaip* esamybę"

> Yra pažinimo atšaka, tirianti būtybę kaip būtybę, ir požymius, kurie jai priklauso pačiai savaime. Tai nėra tas pat, kaip bet kuris iš vadinamųjų dalinių mokslų, kadangi iš jų nė vienas neklausia apskritai apie būtybę kaip būtybę. Jie atrėžia tam tikrą jos dalį ir tiria tos dalies požymius,– būtent tai, pavyzdžiui, daro matematikos mokslai. Tačiau kadangi mes ieškome pirmųjų pradų, aukščiausių priežasčių, tai turime suvokti būtent būtybės *kaip* būtybės pirmąsias priežastis. (*Metafizika* Γ.1.1003a21)

Knygos Γ 2 skyriuje Aristotelis nurodo, kad "būtis", kaip ir "sveikas", vartojama keletu reikšmių, tačiau jos visos susiję su vienu prasmės centru. Jeigu sakome apie žmogų, apie dietą ar apie sudėjimą, kad jie yra sveiki, tai kiekvienu atveju reiškia ne tą patį: žmogus yra sveikas tuo, kad mėgaujasi sveikata, dieta tuo, kad sveikatą kuria, o sudėjimas – tuo, kad rodo sveikatą. Tačiau šios "sveikas" vartosenos aiškiai sudaro glaudžiai susijusią šeimyną, todėl gali būti ir yra vienas sveikatos mokslas. Panašiai ir apie visokiausius daiktus galima pasakyti, kad jie yra, tačiau skiriasi tai, kam ši "būtis" kiekvienu atveju prilygsta: kitiems dalykams, ne substancijai, būtis yra buvimas substancijos kokybe ar kokiu kitu būdu buvimas substancijos bruožu ar buvimas

susijus su substancija. Substancijos yra pirminės, nepriklausomos būtybės. Tad galų gale gali būti vienintelis būties mokslas, ir jisai pirmiausiai rūpinsis substancijomis.

> Yra daug būdų, kuriais apie daiktus galima pasakyti "būti", tačiau [tai sakoma] visuomet nurodant vieną apibrėžtą rūšį, o ne vien dviprasmiškai. Tuo pačiu būdu vartojami ir kiti žodžiai. Pavyzdžiui, viskas, kas "sveika", nurodo į sveikatą arba per savąjį sveikatos palaikymą, arba per sveikatos kūrimą, arba būdamas sveikatos požymis, arba per tai, kad ją turi. Vėlgi viskas, kas "gydymo", nurodo į gydymo mokslą, vienas dalykas todėl, kad jis tą mokslą turi, kitas todėl, kad jis jam tinka, trečias todėl, kad jis yra to mokslo vaisius. Tad taip pat yra ir daug būdų, kuriais apie daiktus sakoma "būti", tačiau jie visi nurodo vieną išeities tašką: apie vienus dalykus sakoma, kad jie yra, nes jie yra substancijos, apie kitus – todėl, kad jie yra substancijos kęsmai, apie trečius – todėl, kad jie yra pakeliui į substanciją arba yra substancijos sunaikinimai, netektys ar kokybės... Tad kaip yra vienas mokslas, kuris nagrinėja viską, kas sveika, taip bus ir kitais atvejais. Mat vienas mokslas nagrinėja ne tiktai daiktus, kurie turi vieningą bendrą pobūdį, bet taip pat ir daiktus, kurie su tuo bendru pobūdžiu yra tam tikrame santykyje; išties, tam tikra prasme pastarieji irgi turi vieningą bendrą pobūdį. Tuomet aišku, kad tai vieno mokslo darbas – tirti esamybę kaip esamybę. Tačiau mokslas visur kur labiausiai tiria tai, kas pirminis, tai yra, tai, nuo ko priklauso kiti dalykai ir kas paaiškina, kaip apie juos kalbama. Taigi jei tai yra substancija, tai filosofas turės apčiuopti būtent *substancijų* pradus ir priežastis. (*Metafizika* Γ.2.1003a33)

Tad knygoje Γ Aristotelis pirmiausiai apibrėžia pirmąją filosofiją kaip itin bendro pobūdžio būtybės kaip būtybės

(ir jos atributų) studiją: o tuomet šį apibrėžimą susiaurina, sakydamas, kad kadangi substancija yra pirminė buvimo forma, pirmoji filosofija pirmiausiai rūpinsis *substanciniu* buvimu ir jo priežastimis bei pradais. Knygos E 1 skyriuje, kaip du teorinius mokslus paminėjęs fiziką ir matematiką, Aristotelis įveda tolesnį ir fundamentalesnį teorinį mokslą, teologiją, kuri rūpinasi tuo, kas yra substancija ir egzistuoja skyrium (skirtingai negu matematiniai objektai) ir yra nekaitu (skirtingai negu fiziniai objektai). Ši "pirmosios filosofijos" samprata atrodo labai skirtinga nuo išdėstytosios knygoje Γ. Kaip galima sutaikyti pažiūrą, kad pirmoji filosofija universali ir tiria visą esamybę, su pažiūra, kad ji yra pirmoji todėl, kad tiria atskirą substanciją (Dievą)? Tolesnės pastraipos pabaigoje Aristotelis mėgina užgrįsti tarp šiųdviejų sampratų atsivėrusią prarają.

> Jeigu yra kažkas amžina, nekaitu ir atskira, tai to dalyko pažinimas aiškiai priklauso teoriniam mokslui – tačiau ne gamtos tyrimui ar matematikai, bet mokslui, kuris už juodu abudu pirmesnis. Mat gamtos tyrimas nagrinėja daiktus, kurie yra skyrium, bet nėra nekaitūs, o matematikos dalys nagrinėja daiktus, kurie yra nekaitūs, bet, matyt, nebūna skyrium, o tiktai medžiagoje. Tačiau pirmasis mokslas nagrinėja daiktus, kurie ir yra skyrium, ir yra nekaitūs...
>
> Todėl yra trys teorinės filosofijos rūšys: matematinė, gamtinė ir teologinė. (Nekaitaus ir amžino tyrimą aš vadinu "teologija", kadangi tai kategorija, kuriai akivaizdžiai priklauso dieviška būtis.) Toliau, aukščiausiasis mokslas turi nagrinėti aukščiausią daikto rūšį. Taigi, teorinius mokslus vertinant kaip aukštesnius už kitus, šį – teologiją – dera vertinti kaip aukščiausiąjį iš kitų teorinių mokslų.
>
> Gali kilti klausimas, ar pirmoji filosofija yra visuotinė, ar nagrinėja tiktai vieną daikto rūšį... Ką gi, jei nebūtų

kitokių substancijų, o tiktai kilusios pagal prigimtį, pirmasis mokslas būtų gamtos mokslas; tačiau jeigu esama nekaičios substancijos, jos pažinimas turi būti pirmesnis ir turi būti *pirmoji* filosofija – ir visuotinė būtent *todėl*, kad yra pirmoji. Ir jai priklausys svarstyti būtybę kaip būtybę, ir tai, kas ji yra, ir požymius, kurie jai kaip esančiai priklauso. (*Metafizika* E.1.1026a10)

Aristotelio pastanga sudėti į daiktą dvi skirtingas pirmosios filosofijos sampratas neatrodo sėkminga. Dievas išties gali būti visų gamtinių objektų ir kitimų galutinė priežastis ir paaiškinimas; tačiau iš to neplaukia, kad Dievo pažinimas *aprėps* tokių objektų ir kitimų pažinimą arba kad teologija *savaime* rūpinsis būtybės kaip būtybės atributų studijomis.

Bendroji metafizika

Bendrąją metafiziką nagrinėjanti *Metafizikos* dalis – skirtingai negu mažas skirsnis, užsiimantis teologija, – aprėpia dideliausią temų ratą. Šioje vietoje šį bei tą pasakysiu tiktai dviem pagrindiniais klausimais: "Kas yra pagrindinės pasaulio tikrovės?" bei "Kas jas daro tuo, kas jos yra?" Šiedu klausimai taps truputėlį aiškesni.

Tikrovė ir substancija

Esame apsupti pažįstamų kintančių objektų – gyvūnų, augalų, stalų ir debesų. Ar šie individualūs kintantys daiktai yra pamatinės tikrovės, nuo kurių priklauso visa kita? Yra įvairių būdų, kuriais šį miglotą klausimą galima suprasti, ir yra įvairių būdų, kuriais į jį galima atsakyti neigiamai. Pavyzdžiui, galima būtų įtaigoti, kad ne visi įprastiniai kintantys daiktai gali būti apibūdinti kaip pamatiniai –

mūsų ontologija neturi būti tokia svetinga. Kai kuriuos daiktus paaiškinimu galima pašalinti; jie yra "redukuojami" Jeigu debesis yra tiktai vandens dalelių sankaupa, mūsiškis pagrindinių pasaulio sandų inventorius nebūtinai turi įtraukti debesis greta vandens dalelių; jeigu stalas yra konstrukcija iš lentų ir vinių, mūsų inventorius nebūtinai turi įtraukti stalus greta lentų ir vinių. Lengva matyti, kaip šiuos kasdienio sveiko proto pavyzdžius galima būtų praplėsti. Tarp Aristotelio pirmtakų buvo atomistai, kurie išties teigė, kad visi įprastiniai objektai yra nieko daugiau, kaip efemeriniai junginiai, ir kad iš tiesų yra vien tik atomai – įvairių pavidalų ir dydžių atomai, – esantys pastovios tikrovės, kurių buvimas ir judėjimai paaiškina kiekvieną pasaulio daiktą.

Alternatyvus ėjimas – atliktas Platono – buvo žengtas ne į žemiau juslumo ribos esančių tikrovių (atomai, per smulkūs, kad galėtų būti juntami), bet į antjuslinių tikrovių pusę, į nekaičių Pavidalų pasaulį. Apie mus esantys daiktai daugeliu atžvilgių yra nepatikimi ir iliuziniai, tai tik nepastovūs regimybių spiečiai. Teiginių, kurie yra tikrai teisingi ir kuriais galima kliautis, kad jie teisingi išliks ir toliau, subjektai gali būti vien tik nekaičios, vien protu prieinamos universalijos (Teisingumas, Lygybė etc.). Šio pasaulio fenomenai prieinami protu tik kaip Pavidalų kopijos ar atspindžiai. Pamatinę tikrovę platonizmas įžvelgia ne medžiaginiuose įprastinių objektų sanduose, bet universalijose, o tie objektai yra tik netobuli liudijimai apie jas.

O dabar apie Aristotelį. *Kategorijose* jis atskyrė substancijas (*ousiai*) nuo kokybių, santykių etc., ir atkakliai tvirtino substancijų pirmumą: kokybės etc. gali egzistuoti tiktai kaip substancijų *ypatybės*. Pirmines substancijas (individualūs daiktai – šis žmogus, šis laivas) jis atskyrė nuo antrinių substancijų (pirminių substancijų rūšys ir giminės – žmogus, laivas) ir teigė pirminių substancijų pirmumą: rūšys ir giminės neturi nepriklausomo egzistavimo, jos yra tiktai

pirminės substancijos rūšys. Todėl individualūs daiktai yra pamatiniai sandai, nuo kurių egzistencijos priklauso visa kita.

Tačiau kas būtent laikytina individualiais daiktais? *Kategorijose* Aristotelis daugiausia dirba su pavyzdžiais, tačiau jis išsako vieną itin svarbią bendrąją tezę: viena ir ta pati pirminė substancija geba priimti priešybes. Sakykime, individualus žmogus vienu metu gali būti karštas, o kitu šaltas: jis yra *įmanomas reidentifikuoti kitimo subjektas* (plg. psl. 53–54). Tačiau ar visi tokie "tęstinumo nešiotojai" turi vienodas teises patekti į pamatinių tikrovių sąrašą? Sakykime, mano kaimynas yra tėvas ir siuvėjas. Aš galiu identifikuoti ir reidentifikuoti "šį žmogų" ir "šį siuvėją" bei "šį tėvą" Tačiau ar pasaulyje esama žmogaus *ir* siuvėjo, *ir* tėvo? Ar mano stalčiuje yra ne tiktai plaktukas, bet ir rankena, ir galvutė? Aiškiai ne visi tęstinumo nešiotojai yra vienodai fundamentalūs. Termino "siuvėjas" galima būtų nesunkiai atsisakyti; tai vien tik "žmogaus, siuvančio drabužius" santrumpa. Tad kas yra *pamatiniai* tęstinumo nešiotojai, kas yra tikrai *pirminės* substancijos?

Metafizikoje Aristotelis substancijų sąrašą apriboja keliais būdais. (i) Jis išskiria žaliavas arba medžiagas – žemę, auksą, kraują etc. Žinoma, pasaulyje tikrai esama aukso, ir auksas turi savo išskirtinį pobūdį; tačiau auksas nėra individualus daiktas, bet "greičiau jau panašus į krūvą" (Kaip sakome mes, "auksas" yra *mass–term*, o ne *count–noun*.) (ii) Tam tikri objektai, nors ir skaičiuojami, pagal pačią savo prigimtį yra priklausomi – pavyzdžiui, rankos. Rankos yra tiktai tuomet, kai yra rankas turintys kūnai. Nors rankos tam tikra prasme atskiriamos nuo kūno – kaip nėra atskiriami pavidalai ar spalvos, – tačiau atskirta ranka bus tiktai buvusi ranka. Kas yra būti ranka, gali būti paaiškinta tik nurodant į rankos vaidmenį ir funkciją kūne. (iii) Artefaktų galios ir elgsena yra visiškai išvedama iš jų gamtinių sudedamųjų dalių galių ir elgsenos. Žinant

medžio, geležies etc. prigimtį, iš principo visiškai įmanoma pranašauti, kaip tam tikros medžio, geležies etc. konstrukcijos elgsis. Taigi įtraukti artefaktus į *pamatinių* pasaulio sandų sąrašą nėra reikalo. (iv) Tam tikri *count–nouns* , žymintys objektus, kurie nėra nei artefaktai, nei vien tik gamtinių objektų dalys, vis tiek gali būti išmesti iš pamatinio žodyno, nes juos galima pašalinti apibrėžiant: didvyris yra drąsus žmogus, ir jeigu savo būtybių kataloge turime "žmogų" ir "drąsą", "didvyrio" galime neįtraukti. (Panašiai ir "siuvėjo", "tėvo", "karaliaus" atvejais). Yra kelios priežastys, kodėl ribą tarp pamatinių terminų ir terminų, kurių galima atsisakyti, reikėtų išvesti ten, kur ji vedama, tačiau svarbiausias sumetimas Aristoteliui yra tas, kad "žmogus" įvardija tikrą biologinę rūšį. Anot jo mėgstamo posakio, "žmogus pradeda žmogų" Be jokios abejonės, mūsiškiame klasifikuojančių žodžių pasirinkime esama susitarimo ar patogumo elemento – mes būtumėm galėję "išskaptuoti tikrovę" ir kitu būdu. Tačiau tai, kad vyriškos ir moteriškos lyčių žmonės dėsningai pradeda (vyriškos ar moteriškos lyčių) žmogų, nėra vien susitarimo ar patogumo dalykas, – o tuo tarpu vyriškos ar moteriškos lyties siuvėjas siuvėją pradeda ne dėsningai.

Todėl visiškai substancialiems Aristotelis priskiria būtent gamtinėms rūšims priklausančius individus – visų rūšių gyvus padarus. Tokie padarai ne tiktai turi savo prigimtį, bet taip pat ir galią save pačius palaikyti ir reprodukuoti (o tai yra pamatinė *psychē* galia, apibrėžianti gyvus padarus, tiek augalus, tiek ir gyvūnus: žr. psl. 90). Priartėti prie pažiūros, kad individualūs augalai ir gyvūnai yra pamatiniai pasaulio sandai, Aristoteliui padeda kelių tipų pasvarstymai, ne mažiausiai tai lėmė ir jo pasišventimas teleologiniam paaiškinimui – jo įsitikinimas, kad aukštesnis ir sudėtingesnis paaiškina žemesnį ir paprastesnį, o ne atvirkščiai (žr. puslapius 67–88).

Jeigu tam tikri X yra individualios substancijos, tai kas *paaiškina* jų substancialumą ir jų buvimą skirtingais individais, kokie jie yra? Gali atrodyti, kad tai paaiškina medžiagos ar medžiaginės sandaros – to, iš ko jie padaryti,– skirtumas, – tai paaiškina mūsų gebėjimą atpažinti ir skaičiuoti skirtingus individus. Dvi kėdės gali turėti visiškai tą patį pavidalą, tačiau jos turi būti padarytos iš dviejų skirtingų medžio gabalų; ir būtent tai daro jas skirtingomis kėdėmis.

> Ištisas daiktas – toks ir toks pavidalas šioje mėsoje ir šiuose kauluose – yra Kalijas arba Sokratas. Jie yra skirtingi dėl savo medžiagos, kuri yra skirtinga, tačiau jie yra tapatūs pavidalu – mat jų pavidalas nedalus. (*Metafizika* Z.8.1034a5)

Tačiau skaičiuoti Kaliją ir Sokratą esant *dviem* lemia jų kaip žmonių skaičiavimas, o kalbėti apie juos kaip *žmones* reiškia nurodyti į jų pavidalą.

"Kas daro Kaliją Kaliju?" "Kodėl žmogus yra žmogus?" Tokie klausimai taip, kaip jie dabar užduodami, yra beprasmiai. Aristotelis įrodinėja, kad iš tiesų reikėtų kelti klausimą, kodėl tokios ir tokios medžiagos yra (sakykime) žmogus; ir kad atsakymas turi pateikti pavidalą, kurį tos medžiaginės sudedamosios dalys turi turėti, kad sudarytų (tarkime) žmogų. Paklausti klausimą "Kas tai daro tuo ir tuo?" galima tik apie sudėtinį dalyką (pavidalas plius medžiaga), ir klausti visuomet galima tiktai ta prasme – "Kas tą ir tą medžiagą daro tuo ir tuo?" Atsakymas bus pavidalo (formos, struktūros ar funkcijos) aprašymas, tuos "tai ir tai" apibrėžiantis. (Ta pati bendroji idėja galioja ir nesubstancijoms. Klausimas "Kodėl yra griaustinis" turi būti suprastas kaip "Kodėl

yra triukšmas debesyse?" ir atsakytas pateikiant veikiamąją priežastį, paaiškinančią triukšmą debesyse ir pasitarnaujančią griaustinio apibrėžimui. Žr. puslapius 153–154 anksčiau.) Tiktai kaip tie ir tie objektai gali būti paimti ir suskaičiuoti, o būti tuo ir tuo reiškia būti medžiagos junginiu su tam tikru pavidalu. Medžiaga yra tas ir tas būtent kaip pavidalo turėtoja; pavidalo turėjimas paaiškina daikto buvimą ta individualia substancija, kuria jis yra.

Kadangi substancija yra pradas ar priežastis, nagrinėkime ją šiuo požiūriu. Klausimas "Kodėl?" visuomet tolygus: "Kodėl vienas dalykas priklauso kokiam kitam dalykui?" Mat klausti, kodėl muzikalus žmogus yra muzikalus žmogus, reiškia klausti, kodėl žmogus yra muzikalus. Klausti, *kodėl* daiktas *yra jis pats*, anaiptol nėra joks klausimas. (*Kad* daiktas *yra*, turi jau būti aišku. Kad daiktas "*yra jis pats*", yra vienintelis atsakymas, aprėpiantis visus atvejus, – kodėl žmogus yra žmogus, muzikas yra muzikas, ir taip toliau; jis galioja kiekvienam dalykui – tai labai jau greitas ir lengvas atsakymas!) [Sakyti apie ką nors, kad jis "yra jis pats", yra neinformatyvu, o klausti, *kodėl* jis yra jis pats, reiškia klausti neklausimą.] Tačiau mes *galime* klausti, kodėl žmogus yra tos ir tos rūšies gyvūnas. Tuomet mes akivaizdžiai *neklausiame*, kodėl tas, kas yra žmogus, yra žmogus. Tad mes klausiame, kodėl kas nors, kas kam nors predikuojama, tam dalykui priklauso... "Kodėl griaudėja?" Tat reiškia: "Kodėl debesyse įvyksta triukšmas?" Taigi klausiama apie vieno dalyko predikavimą kitam. "Kodėl šie daiktai – plytos ir akmenys – yra namas?" Mes akivaizdžiai klausiame apie priežastį, tai yra (atsietai šnekant) apie esmę. Kai kuriais atvejais ji yra tai, ko dėlei daiktas yra, kaip turbūt yra namo ar lovos atveju, kai kuriais atvejais tai pirmasis judintojas, nes jis taip pat yra priežastis. [Namas apibrėžiamas jo funkcijos, griausti-

nis – jo veikiamosios priežasties.] Kai vienas narys nepredikuojamas kitam, nelengva matyti, apie ką iš tikrųjų klausiama... Klausimą reikia išsakyti deramai – kitaip jis yra ant ribos tarp buvimo tikru klausimu ir apskritai nebuvimo jokiu klausimu. Kadangi daikto buvimą reikia priimti kaip duotybę, akivaizdžiai klausimas yra apie tai, *kodėl* medžiaga yra tas ir tas. "Kodėl šios mežiagos yra namas?" "Kodėl esama namo esmės – to, kas yra būti namu?" Taigi tai, ko mes ieškome, yra priežastis, tai yra, pavidalas, kuri pagrindžia, kodėl medžiaga yra tai ir tai; o tai yra daikto substancija. (*Metafizika* Z.17.1041a9)

Pavidalą nurodantis atsakymas gali įvairuoti priklausomai nuo skirtingų predikuojamų narių tipo. "Kas bandelę ir kavą daro *pusryčiais*?" Jų suvartojimas *ryte*. "Kas lentą daro lentyna?" Kaip ir kur ji buvo pritaisyta.

Belieka pasakyti, kas yra juntamų daiktų substancija *aktualybės* prasme [i.e. kas tam tikrą mežiagą, kuri *potencialiai* yra tas ir tas, daro *aktualiu* tuo ir tuo]... Akivaizdžiai esama daug skirtumų; vieni daiktai vadinami tuo, kas jie yra, pagal būdą, kuriuo daiktan sudėta jų medžiaga, pavyzdžiui, daiktai, atsiradę miešiant, kaip kad medaus gėrimas; kiti, atsiradę surišant į daiktą, kaip kad ryšulys; treti, atsiradę sulipdant, pavyzdžiui, knyga; dar kiti sukalant, kaip kad dėžė; o dar kiti daugiau nei vienu iš šių būdų. Kitus daiktus tuo, kas jie yra, padaro jų padėtis, pavyzdžiui, slenkstį ir sąramą – nes jie skiriasi tokiu ir tokiu paguldymu; antrus laikas – pavyzdžiui, pietus ir pusryčius; trečius vietą – pavyzdžiui, vėjus; dar kitus tokios juntamos ypatybės, kaip kietumas ir minkštumas, tankumas ir retumas, sausumas ir šlapumas – vienų daiktų [buvimą tuo, kuo yra, padaro] kai kurios šių ypatybių, kitų – jos visos,

> ir apskritai kai kurių daiktų – perteklius, o kai kurių – trūkumas... Ir kai kurių daiktų buvimas bus apibrėžiamas visų šių požymių, nes kai kurios jų dalys yra maišytos, kitos mieštos, trečios surištos, ketvirtos sustingę, ir taip toliau visų kitų skirtumų atžvilgiu; pavyzdžiui, [tokio sudėtingo apibrėžimo reikalingos] ranka ar koja... Tuomet akivaizdžiai aktualybė ar pavidalo apibrėžimas skiriasi priklausomai nuo skirtingų medžiagų... [Dabar Aristotelis pateikia pavyzdį, kuriame apibrėžiantysis pavidalas yra funkcija arba tikslas.] Bandantieji apibrėžti namą sakydami, kad namas yra akmenys, plytos ir rąstai, kalba apie potencialų namą, nes pastarieji dalykai yra medžiaga. Tačiau tie, kurie sako, kad tai yra talpa žmonėms ir jų mantai priglobti ar kažką panašaus, kalba apie aktualybę. O tie, kurie suderina ir tai, ir šitai, kalba apie trečią substancijos rūšį, medžiagos ir pavidalo junginį. (*Metafizika* H.2.1042b10)

Tą patį pavidalo prioritetą matome tada, kai aptariamas kitimas. Tie patys lenta ar žmogus nuolatos įgyja ir praranda medžiagą, o upėje nuolatos atplūsta naujas vanduo. Tačiau pavidalas lieka tas pats: kad pernai sutiktasis tas ir tas būtų tuo pačiu tuo ir tuo, būtina, kad tas ir tas būtų tam tikra medžiaga, turinti tą pavidalą, bet nebūtinai būtų iš *tos pačios* medžiagos.

Panašiu pagrindu, kaip šis, Aristotelis *Metafizikoje* laikosi nuomonės, kad tapatybę ir individualybę substancijoms suteikia būtent pavidalas arba esmė (tai, kas yra būti tuo ir tuo), o ne medžiaga. Prieš imdamasis galutinio šios temos komentaro, norėčiau pateikti dar kelias citatas iš *Metafizikos* Z knygos, iš dalies tam, kad papildyčiau jau išsakytas tezes, o iš dalies tam, kad įvesdinčiau tolesnes idėjas.

Substancijos yra pirminiai esantieji daiktai; kiti buvimo tipai priklauso nuo substancinės būties (Z.1).

> Yra kelios prasmės, kuriomis apie daiktą galima sakyti "būti" Viena prasme "buvimas" reiškia "tai, kas daiktas yra", arba "tai", tuo tarpu kita prasme tai reiškia kokybę ar kiekybę ar vieną iš kitų dalykų, kurie predikuojami taip, kaip ir šie. Nors "buvimas" turi visas šias prasmes, pirminė buvimo atmaina akivaizdžiai yra [buvimas] "kuo", nurodanti daikto substanciją. Mat kai mes kalbame apie kokio nors daikto kokybę, sakome, kad jis yra geras ar blogas, o ne kad jis yra trijų uolekčių ilgio arba kad yra žmogus; tačiau kai sakome, *kas* tai yra, nesakome "baltas" arba "šiltas", arba "trijų uolekčių ilgio", bet sakome "žmogus" ar "dievas" Apie visus *kitus* daiktus sakoma, kad jie yra, nes jie yra to, kas *yra* pirmine prasme, kiekybės ar kokybės, ar ypatybės kokiu kitu būdu...
>
> Toliau, yra keletas prasmių, kuriomis daiktas gali būti vadinamas pirmuoju; tačiau substancija yra pirmoji visomis prasmėmis – apibrėžimu, pažinimo tvarka bei laike... Ir iš tiesų nuo seno keltas ir dabar keliamas, ir amžinai kelsimas klausimas, kuris kėlė, kelia ir kels sunkumų, – kas yra tai, kas *yra*, – yra būtent klausimas apie tai, kas yra *substancija*. Kai kurie sako, kad iš tikrųjų yra tiktai viena substancija, kiti – kad yra daugiau negu viena, – kai kurie manydami, kad jų skaičius ribotas, kiti – kad jų yra neribotas kiekis. Todėl ir mes turime labiausiai telkti dėmesį pirmiausia ir beveik išimtinai prie šio klausimo: kas yra tai, kas *yra šia prasme*. (*Metafizika* Z.1.1028a10)

Ar substancinė būtis priklauso *visiems* juntamiems objektams, ar tiktai kai kuriems? Ar ji priklauso *tiktai* juntamiems objektams, ar kitiems (tik protu prieinamiems) objektams, kaip kad Platono Pavidalai (Z.2)? Kas *yra* substancinė būtis – kas daro objektą substancija? Iš keturių pasiūlytų kandidatų tarpo neabejotinai iškrenta *medžiaga*.

Kadangi substancijos yra atributų predikavimo subjektai, ir kokybės etc. egzistuoja tiktai juose, galėtų atrodyti, kad substancija galutinai pasiekiama tiktai tuomet, kai atmetamos visos ypatybės – i.e. kai ne tiktai nuo aukšto blyškaus žmogaus pereinama prie žmogaus, bet ir nuo žmogaus prie visiškai neapibrėžtos ir ypatybių neturinčios medžiagos; tačiau iš tikrųjų ši medžiaga ("pirminė medžiaga") turi stokoti individualios, nepriklausomos egzistencijos, kuri yra pagrindinė substancijos žymė (Z.3).

> Žodis "substancija" taikomas mažiausiai keturiems dalykams; mat manoma, kad kiekvieno daikto substancija yra ir esmė, ir bendrybė, ir giminė, ir ketvirtasis jų– substratas [i.e. tai, kas glūdi po predikatais ir kitimu]. Toliau, substratas yra tai, kam predikuojama visa kita, o tuo tarpu jisai pats niekam kitam nepredikuojamas. Tad pirmiausia mes turime apibrėžti pastarojo prigimtį: mat tai, kas glūdi po daiktu [*hypokeimenon=substratum*], greičiausiai atrodo būsianti substancija...
>
> Dabar mes nusakėme substancijos prigimties apybraižas, tardami, kad ji yra tai, kas subjektui nepredikuojama, bet kam predikuojama visa kita. Tačiau čia reikalo palikti mes negalime. Patsai tvirtinimas yra tamsus, ir toliau, laikantis šio požiūrio, substancija tampa *medžiaga*. Mat kai visa kita atmetama [kad būtų pasiektas substratas, kuriam predikuojama visa kita], akivaizdžiai nelieka nieko kito, kaip medžiaga. Mat likusioji dalis yra ypatybės, kūnų išdavos ir galios, arba kiekybės (kaip ilgis, plotis ir gylis), o ne substancijos, – o substancija greičiau jau yra tai, kam pastarieji dalykai *priklauso*. Tačiau kai atmetame ilgį, plotį ir gylį, matome, kad nieko nelieka, nebent dar būtų koksai su pastaraisiais susaistytas dalykas; taigi šitaip mąstant, atrodys, kad vien tiktai medžiaga yra substancija. Sakydamas "medžiaga" turiu omeny tai, kas savaime nėra nei atskiras daiktas, nei

neturi tam tikros kiekybės, nei kokios kitos ypatybės, kuriomis apibrėžiamas buvimas. Mat esama kažko, kam kiekviena jų predikuojama, ir kieno būtis skiriasi nuo kiekvieno iš predikatų būties (mat visi predikatai, išskyrus substanciją, predikuojami substancijai, o substancija predikuojama medžiagai). Todėl galutinis substratas savaime nėra nei atskiras daiktas, nei neturi jokios atskiros kiekybės, nei kokių kitų ypatybių.

Tuomet, jei šitaip mąstome, išeina, kad substancija yra medžiaga. Tačiau tai neįmanoma; mat galvojama, kad ir atskirumas, ir buvimas "tuo" iš esmės priklauso substancijai [ypatybių neturinčiam substratui stinga tikrųjų substancijų nepriklausomos individualios egzistencijos]. Taigi atrodytų, kad substancija greičiau jau yra pavidalas ar pavidalo ir medžiagos junginys, o ne medžiaga. (*Metafizika* Z.3.1028b33)

Kitas kandidatas substancijos titului yra *esmė* (tai, kas yra būti X). Esmė yra tai, kas daiktas yra "savaime", tai, nuo ko priklauso tapatybė, ir ko pakitimas padarytų esamą daiktą kitu. Aristotelis šias idėjas susieja su apibrėžimo idėja – ne žodinio apibrėžimo, nusakančio tai, ką žodis reiškia, bet to, kas koks nors daiktas yra, apibrėžimo. Jis mano, kad esmę turės tiktai giminės rūšis. "Siuvėjas" gali turėti žodinį apibrėžimą, tačiau griežtai šnekant nėra siuvėjo esmės, kadangi siuvėjas netampa kitu daiktu, jei nustoja buvęs siuvėjas. Siuvėjas yra žmogus, kuriam pasitaikė dirbti tam tikrą darbą: skirtingu daiktu jis taptų tiktai tuo atveju, jeigu paliautų buvęs tuo *žmogumi* (Z.4).

Kiekvieno daikto esmė yra tai, kas sakoma apie jo buvimą *savaime*. Buvimas *tavimi* nėra buvimas *muzikaliu*, kadangi tu savaime (pačia savo prigimtimi) nesi muzikalus. Tavo esmė yra tai, kas tu esi savaime. [*Kas* turi esmę? Galėtų egzistuoti vienas žodis, reiškiantis "blyškus žmogus"

Sakykime, kad "apsiaustas" reiškia "blyškus žmogus" Ar apsiaustas turi esmę?]

Ar buvimas–apsiaustu yra esmė? Tikrai ne. Mat esmė yra būtent tai, kas tam tikras dalykas *yra*; tačiau kai yra požymis, sakomas apie subjektą ir kitoks negu patsai subjektas, tuomet tai nėra visiškai tas pat, kas tam tikras "tai" *yra*; blyškus žmogus nėra visiškai tai, kas tam tikras "tai" *yra*, kadangi buvimas–tuo priklauso tiktai substancijoms. Todėl esmę turi tiktai tie dalykai, kurie nusakomi apibrėžimu. Tačiau apibrėžimas būva *ne* visuomet, kai žodis ir nusakymas reikšme sutampa, o tik tuomet, kai yra ko nors *pirminio* nusakymas; o pirminiai daiktai yra tie, kurie neaprėpia vieno dalyko predikavimo kitam. Tuomet niekas, kas nėra giminės rūšis, *esmės* neturės... Mat lygiai taip ir kiekvienas kitas dalykas, jei tik turi vardą, turės ir savo vardo reikšmę perteikiantį nusakymą ["apsiaustas" reiškia "blyškus žmogus"] (arba vietoje trumpo nusakymo galėsime pateikti tikslesnį); tačiau apibrėžimo ir esmės tokiais atvejais nebus.

Ar gal ir "apibrėžimas", kaip ir "tai, kas daiktas yra", sakoma įvairiais būdais? Pirmine ir griežtąja prasme apibrėžimą ir esmę turi tiktai substancijos, bet juos turi ir kiti daiktai, tiktai ne pirmine prasme... (*Metafizika* Z.4.1029b13)

Ypač sunkiame Z knygos 6 skyriaus svarstyme Aristotelis klausia, ar daiktas yra tas pat, kas ir jo esmė. Atsitiktinių derinių, kaip kad *blyškus žmogus*, atveju tai *ne* tas pat– mat blyškaus žmogaus esmė yra buvimas žmogumi: jeigu Kalijas yra blyškus žmogus, jo pasilikimas tuo pačiu individu nereikalauja, kad jis pasiliktų blyškus, bet reikalauja, kad būtų žmogus. O kaip tuomet su žmogumi? Jeigu būti Kaliju yra būti žmogumi, ar Kalijas yra *tas pat*, kaip ir jo esmė, žmogus?

Paskesniame skyriuje (Z.13) Aristotelis atmeta universalijos pretenziją vadintis substancija.

> Kai kurie galvoja, kad taip pat ir visuotinybė yra priežastis gryniausia prasme, ir yra pradas... Tačiau atrodo neįmanoma, kad bet koks visuotinas narys būtų substancija. Mat kiekvieno daikto substancija yra tai, kas jam vienam būdinga ir nepriklauso niekam kitam; betgi visuotinybė yra bendra – būtent tai "visuotinybė" ir reiškia: tai, kas iš prigimties būdinga daugiau negu vienam daiktui. Tad kurio paskiro daikto substancija ji bus? Arba visų, arba nė vieno. Tačiau ji negali būti visų substancija; o jeigu ji yra vieno daikto substancija, tas vienas daiktas turės taip pat būti ir kiti; mat daiktai, kurių substancija yra vienà ir kurių esmė yra vienà, patys irgi yra víena. (*Metafizika* Z.13.1038b6)

Tuomet bendroji Aristotelio pozicija yra tokia. Pagrindinės substancijos (nepriklausomi identifikuojami predikacijos subjektai) yra būtent realiųjų rūšių individai, ir tai jų esmė ar pavidalas suteikia jiems šią substancialią būtį. Taigi iš trio: pavidalas, medžiaga, junginys, – "*pirminė*" substancija yra pavidalas, nes jis yra substancinės junginio būties "priežastis"

Daug kas čia yra miglota ir sunku. Aš parinkau tiktai vieną tezę. Kodėl esmės siekio vadintis pirmine substancija nesužlugdo argumentas, kurį Z.13 Aristotelis nukreipia prieš analogišką visuotinybių aspiraciją? "Daiktai, kurių esmė yra viena, patys taip pat yra viena. Kaip žmogus gali būti ir Kalijo, ir Sokrato esmė, jeigu Kalijas ir Sokratas patys nėra tapatūs? Yra du būdai, kuriais galima šio sunkumo atsikratyti, ir abiejų šių būdų ženklų esama Aristotelyje. Pirmiausia, nors ir pripažįstama, kad įprastine prasme *žmogaus* rūšis yra lygiai visuotinė, kaip ir *gyvūno* giminė, galima vis tiek tvirtinti, kad ji turi unikalų ryšį

su individualia Kalijo ir Sokrato tapatybe. Kalijas nėra individas, kurį galima pirma išsirinkti, o tuomet predikuoti jam "žmogus", priskirti jam žmogiškumą; jo buvimas individu *yra* jo buvimas žmogumi, o jo pasilikimas tuo pačiu individu yra jo pasilikimas tuo pačiu žmogumi. Tiktai todėl, kad yra žmogus, jis yra gyvūnas, ir pasilikti tuo pačiu gyvūnu jam *yra* pasilikti tuo pačiu žmogumi. (Tas pats gyvūnas negali būti tai lapė, tai beždžionė.) Antra, galima teigti, kad Aristotelis priima ar turėtų priimti *individualių* esmių idėją (taigi *žmogus* nebelaikomas Kalijo esme). Yra kelios pastraipos, kuriose Aristotelis vartoja terminus "siela" ir "kūnas" žmonėms ir jų esmei aptarti. Šiose pastraipose būtent greičiau jau *siela*, o ne *žmogus* pasirodo kaip Kaliją individualizuojantis pavidalas – individualizuojantis ne jo *rūšį*, bet jo *gyvybę*. Kadangi "siela" turi daugiskaitą ir dažnai vartojama kaip *count–noun*, visiškai nesunku numanyti, kad Kalijas turi vieną sielą, o Sokratas – kitą, ir kad šios sielos yra individualios esmės.

Aš pajėgiau atverti tik labai selektyvų ir impresionistinį Aristotelio bendrosios metafizikos vaizdą. Nuo jo laikų daugelyje jo tyrinėtų temų padaryta lemtinga pažanga; daugelis kitų tebėra kertinės filosofinio tyrimo temos ir vis dar tebežadina kontraversijas.

Teologija: Dievo egzistavimas ir prigimtis

"Dievo įrodymai" dabar yra kažin kaip nemadingi; tačiau pasižiūrėti Aristotelio argumentų, kurie taip ilgai buvo įtakingi, yra istorinio intereso dalykas. Išpašyti jo mąstymo gijas ir nuspręsti, kurie jo žingsniai ir prielaidos yra geri, o kurie abejotini ar klaidingi, iš tiesų įdomu ir filosofiniu atžvilgiu.

Didžioji *Fizikos* dalis plėtoja įrodymą (iš kurio cituota 38–41 puslapiuose anksčiau), kad turi būti "nejudinamas

judintojas". Ilga kitimo ir jo prielaidų analizė vainikuojasi išvada, kad turi būti vienatinė, amžina, nekintama aktualybė, paaiškinanti amžiną ciklinį dangaus sferų judėjimą ir kaitos pasaulio egzistavimą. *Metafizikoje* Aristotelis argumentuoja ta pačia kryptimi.

> Būtina, kad būtų amžina ir nekintama substancija. Mat iš esančių daiktų substancijos yra pirmosios, ir jeigu jos visos būtų nykstamos, visa kas būtų nykstama. Tačiau neįmanoma, kad judėjimas arba būtų atsiradęs, arba liautųsi buvęs (juk jis turi būti buvęs visuomet), arba kad taip pat būtų su laiku. Mat negalėtų būti prieš tai arba po to, – nebent tik tuo atveju, jeigu yra laikas. Taigi judėjimas yra nuolatinis lygiai taip, kaip kad laikas,– o laikas yra arba tas pat, kas judėjimas, arba jo požymis.
>
> Tačiau toliau, jeigu yra kažkas, kas *geba* judinti daiktus arba juos veikti, bet aktualiai to nedaro, judėjimas turės būti *nebūtinai*, nes tai, kas turi galią, gali jos nenaudoti. Todėl nieko nepasiekiama prielaida apie amžinų substancijų buvimą (kaip kad Platono Pavidalai), nebent jeigu juose yra tam tikras pradas, galintis sukelti kitimą; tačiau netgi tai nėra pakankama... Mat jeigu, jis [tas pradas] *neveiks*, judėjimo nebus. Be to, net jeigu jis veikia, jeigu jo esmė yra potencija, to nepakaks. Juk tuomet nebūtinai bus amžinas judėjimas, nes tai, kas yra potencialiai, gali ir nebūti. Todėl turi būti amžinas pradas, kurio esmė yra aktualybė. (*Metafizika* Λ.6.1071b4)

Toliau Aristotelis šiek tiek daugiau kalba apie nejudinamo judintojo prigimtį ir apie tai, kaip jis veikia. (Šios tolesnės pastabos paaiškina jo vadinimą "Dievu".) Jis veikia kaip tikslo priežastis, mąstymo ir troškimo objektas. Antai dangaus kūnai juda savo amžinuoju cikliniu judėjimu, kadangi jie siekia būti panašūs į gryną nejudinamo judintojo aktualybę, o taip judėdami jie gali glaudžiausiai prie jos priartėti.

Štai šitaip troškimo ir mąstymo dalykas sukelia judėjimą: jie juda patys būdami nejudinami...

Tuomet tikslo priežastis sukelia judėjimą tuo, kad yra mylima, tačiau visi kiti daiktai sukelia judėjimą judinami patys. Toliau, jeigu kas nors yra judinama, tas dalykas geba būti kitaip, negu yra. Taigi nors pirmasis judėjimas [nuolatinis ciklinis dangaus sferos judėjimas] yra aktualybėje, bet sfera tiek, kiek ji būva judėdama, geba būti kitaip, negu yra, – jei jau [kitaip] ne substancija, tai vieta. Tačiau kadangi yra kažkas, kas sukelia judėjimą pats būdamas nejudinamas ir būdamas aktualiai, tat *jokiu* būdu negali būti kitaip, negu yra. Mat judėjimas erdvėje yra pirmoji iš judėjimo rūšių, o judėjimas ratu– pirmoji erdvinio judėjimo rūšis; o jį pirmasis judintojas *sukelia* [ir negali pats jo patirti].

Tuomet pirmasis judintojas yra pagal būtinybę; *kaip* būtina, jo būtis yra gera, ir būtent tuo būdu [kaip gėris, t.y. kaip meilės ir troškimo dalykas] jis yra pradas. (*Metafizika* Λ.7.1072a26)

Amžinas ir nuolatinis judėjimas

Aristotelio teologinio argumento šerdyje glūdinti tezė yra tokia:

(T) Turi būti amžinas ir nuolatinis judėjimas.

(T) įrodoma priėmus tokius teiginius:

(i) Negali būti laiko pradžios arba pabaigos;
(ii) Laikas yra "kitimo skaičius prieš tai ar po to atžvilgiu"

Įrodymas (i) teiginiui yra tas, kad "dabar" yra ne laiko tarpsnis, bet riba, perkertanti laiko tarpsnį taip, kaip taškas perkerta liniją; "dabar" būtinai užbaigia vieną laiko tarpsnį ir pradeda kitą. Abiejose savo pusėse "dabar" turi laiką.

Taigi negalėtų būti pirmo "dabar", neturinčio laiko prieš save, arba paskutinio "dabar", neturinčio laiko po savęs: negali būti nei laiko pradžios, nei pabaigos. Aiški Aristotelio perskyra tarp netįsių taškų ir tįsių linijų, tarp betrukmių "dabar" ir laiko tarpsnių buvo pasiekimas, svarbus ir filosofijai, ir mokslui. Jo tvirtinimas, kad *nenuoseklu* manyti, jog galėjo būti momentas, prieš kurį (arba po kurio) nebūtų laiko, yra akivaizdžiai labai patikimas, ir (i) toli gražu nelengva paneigti.

Teiginio (ii) įrodinėjimo trumpai išdėstyti neįmanoma. Mat Aristotelis pasiūlo savąjį laiko apibrėžimą ar aprašymą po to, kai buvo sukritikuoti ir paneigti kiti aprašymai ir teorijos, o ir paties apibrėžimo išdėstymas užima nemaža vietos. (Galima pasakyti tik tiek, kad Aristotelio laiko svarstymas *Fizikoje* IV.10–14 yra meistriškas labiausiai neprieinamos temos ištyrimas; tai grynas filosofavimas be jokių dogmų ar archaizmų.) Teiginio (ii) esmė, kiek jis mums dabar rūpi, yra jo tvirtinimas, kad laikas gali būti tiktai todėl ir tada, kai yra kitimas, nes laikas yra *kitimo* požymis ar matas, ar dar kažkas kita. Šį tvirtinimą verta apsvarstyti, netgi atsiribojus nuo paties Aristotelio laiko aprašymo detalių. Jeigu galime pasakyti, kad laikas prabėgo, tiktai pastebėdami kitimą, ar turi kokią nors prasmę manyti, kad laiko tarpsnis gali prabėgti, per jį neįvykstant visiškai jokiam pakitimui?

Jeigu (i) ir (ii) kartu reiškia, kad visą laiką turėjo vykti kitimas, ar jie taip pat implikuoja (T), – kad turi būti amžinas *ir nuolatinis* judėjimas? Ką šis tolesnis reikalavimas reiškia? Jis reiškia, kad ne tiktai visą laiką turi vykti vienas ar kitas kitimas, bet ir kad turi būti kitimas, kuris vyksta visą laiką. Tezėje (T) postuluojamas amžinas kitimas nėra vienas po kito vykstantys skirtingų daiktų kitimai, persiklojantys taip, kad nebūtų spragos; tai nuolatinis ir nesustojantis *vieno daikto* kitimas. Ši labai radikali (T) interpretacija yra esminga tam, kad pavyktų tolesnis nejudinamo judintojo buvimo įrodinėjimas. Tačiau toli gražu

nėra aišku, kad (i) ir (ii) tikrai *pateisina* "ir nuolatinis" pridėjimą tezėje (T).

Gali būti, kad šioje vietoje Aristotelis nusideda klysdamas. Gali būti, kad jis tiesiog painioja du teiginius, kurie iš tiesų yra visiškai skirtingi: "Būtinai visą laiką kažkas kinta" ir "Būtinai yra kažkas, kas visą laiką kinta" Tačiau galbūt jis galvoja, kad tam tikro *vieno* amžinai judančio daikto egzistavimas iš tiesų būtinas garantuoti tam, kad amžinas kitimas *būtinai būtų*. Jis gali manyti, kad teiginys "Yra amžinos kintančių daiktų *serijos*" reikštų "Kitimas yra amžinas", tačiau nereikštų "Kitimas yra būtinai amžinas" Jeigu joks kintantis daiktas nebūtų amžinas, atrodytų, jog jų persiklojimas tokiu būdu, kad kitimas vyktų visą laiką, yra atsitiktinis faktas – jeigu tai apskritai būtų faktas. Jeigu mes norime suprasti ne tiktai tai, kad kitimas visą laiką *yra*, bet ir kad kitimas visą laiką *turi* būti, – tuomet mums reikia šio to daugiau, negu vien tik persiklojančių serijų, mums reikia vienatinio daikto, kurio pati prigimtis yra būti amžinai kintant.

Tezės (T) "amžiną ir nuolatinį kitimą" Aristotelis neabejotinai tapatina su cikliniu išorinės dangaus sferos judėjimu. Jis turi argumentų, kad parodytų, jog ciklinis judėjimas yra vienintelis *įmanomas* amžinai nuolatinis judėjimas, o tam, kad patvirtintų, jog tikrai esama kažko, kas taip juda (nejudančiųjų žvaigždžių sfera), naudojasi stebėjimais.

Pirmasis nejudinamas judintojas

Jeigu apie visatos istoriją mes mąstome kaip apie tokią įvykių seriją, kurioje ankstesni įvykiai sąlygoja vėlesnius, kyla pagunda paklausti "Kas visa tai paleido, kas buvo *pirmoji* priežastis?" Žinoma, tokio pobūdžio "pirmoji" priežastis Aristoteliui nerūpi, kadangi jis argumentavo, kad visatos istorija *neturi* pradžios laike – *nebuvo* įvykio, kuris būtų

pirmas laiko atžvilgiu. Todėl jo ieškomas paaiškinimas nėra veikiamoji priežastis. Negali būti jokio paaiškinimo veikiamąja priežastimi tam, kodėl nejudančiųjų žvaigždžių sfera *visuomet* judėjo nuolatiniu cikliniu judėjimu. Tačiau įmanomas kitas paaiškinimo tipas, pažįstamas mums iš mūsų žmogiškųjų veiksmų patirties, – būtent paaiškinimas, nurodantis norą ir mąstymą. Mano norai ir mintys paaiškina sąmoningus mano kūno veiksmus, ir patys yra paaiškinami nurodant noro ir mąstymo *objektus* – objektus, kurie patys būdami mąstomi ar norimi nekinta. Tuomet čia, beaiškindami žmogaus veiklą, mes vėl grįžtame prie nejudinamo judintojo, veikėjo noro objekto. Tai paaiškinimas tikslo priežastimi; o toksai paaiškinimas (kadangi jis nenurodo į jokį įvykį, ankstesnį už tai, ką reikia paaiškinti) *gali* būti pateiktas nejudančiųjų žvaigždžių sferos amžinam ir nuolatiniam judėjimui paaiškinti. Jeigu ši sfera gyva ir gebanti mąstyti ir norėti, nuolatinis jos judėjimas gali būti paaiškintas kaip kyląs dėl noro kiek įmanoma glaudžiau priartėti prie tam tikro mąstymo ir noro objekto. *Tai* bus "pirmasis nejudinamas judintojas", veikiantis išorinę sferą, kadangi yra jos mylimas ir siekiamas.

Kuriam laikui atidėdami tolesnį pirmojo nejudinamo judintojo prigimties tyrinėjimą, galime pasakyti, jog Aristotelio argumentas priguli nuo prielaidos, kad kiekvienam kitimui turi būti paaiškinimas ir kad vienintelis paaiškinimo tipas, tinkantis amžinam ir nuolatiniam kitimui paaiškinti, yra paaiškinimo tikslo priežastimi tipas, pažįstamas ir praverčiantis kalbant apie sąmoningus judesius. Iš daugybės galimų klausimų bei prieštaravimų aš paminėsiu tris. (i) Galbūt esame teisūs, ieškodami paaiškinimo kiekvienam kitimui, tačiau ar galime būti tikri, kad jis *yra*? Jeigu ne, argi Aristotelio teologija nesilaiko vien pamaldžia viltimi? Į tai Aristotelis galėtų atsakyti, kad ir mokslas pagrįstas prielaidomis arba postulatais, – kad įvykiai yra dėsningi ir kad gamta vienarūšė. Todėl mokslininkui neleistina

skųstis, kad teologas nusideda pamaldžia viltimi, priimdamas prielaidą, jog daiktai yra protu suvokiami. Žinoma, individualius mokslininko įsitikinimus galima patikrinti ir falsifikuoti tokiu būdu, kuriuo teologo įsitikinimų patikrinti ir falsifikuoti neįmanoma. Tačiau taip yra todėl, kad teologas mėgina paaiškinti ne tam tikrus paskirus įvykius, kurie galėjo nutikti ir kitaip, bet vieną nuolatinį ir amžiną judėjimą, kuris vykti kitaip negali. Jis neklausia: "Kas galėtų paaiškinti tą ar aną įvykį?", bet: "Kas galėtų paaiškinti amžino žvaigždžių judėjimo būtinybę?" Jis negali savo atsakymo patikrinti, pažiūrėdamas, ar jis galioja kitais atvejais, kadangi tas atsakymas turi paaiškinti kažką, kas vyksta visais atvejais ir visą laiką (ir *turi* taip vykti, turint omeny argumentą apie laiką ir kitimą).

(ii) Galima kvestioniuoti, ar teisėtas yra paaiškinimo tikslo priežastimi perkėlimas nuo žmogaus veiklos, ar apskritai gyvūnų judėjimo, į dangaus sferą. Galų gale paaiškinimą mąstymo ir noro kalba mes suprantame tiktai žmonių ir gyvūnų konkrečių tikslų siekimo kontekste. Negana to, tais atvejais paaiškinimą tikslo priežastimi mes deriname su grynai fiziologinio pobūdžio paaiškinimu. Kai šuva nori kaulo ir bėga prie jo, kaulas (arba jo ėdimas) yra tikslo priežastis, paaiškinanti šuns bėgimą; tačiau ankstesnis kaulo regėjimas ir jo sąlygoti pakitimai gyvūno kūne sudaro kitą, papildantį paaiškinimą. Taigi iš to, kad šioje pažįstamoje srityje mes sėkmingai operuojame teleologinėmis sąvokomis ir paaiškinimais, neplaukia, kad mes galime suprantamai ir saugiai juos vartoti visiškai skirtingoje srityje. Analogija tarp šuns bėgimo prie kaulo ir daugaus sferos amžino judėjimo yra (geriausiu atveju) tiktai dalinė. Antra vertus, argi tuomet, kai negalima rasti nieko geresnio už dalinę analogiją, – juk aiškindamiesi Dievą ar visatą mes neišvengiamai aiškinamės tai, kas unikalu, o ne tiktai vieną dalyką iš daugelio, – argi tuomet mums negali būti atleista už tai, kad ja remiamės?

(iii) Argumento dėlei tarkime, kad suprasti, kodėl nejudančiosios žvaigždės juda taip, kaip juda, galime tiktai manydami, kad jos juda dėl noro, kurį turi, – noro savo "gyvybe" kiek galima glaudžiau priartėti prie tam tikros aukštesnės gyvybės formos, kurią jos mąsto ir myli. Ar šis paaiškinimas reiškia, kad ta aukštesnė gyvybės forma tikrai turi *būti*? Galbūt įstabų kieno nors gyvenimo būdą reikėtų aiškinti tuo, kad tas žmogus žavisi ir varžosi su karaliumi Artūru ar Robinu Hoodu. Jie yra mąstymo objektai, jie yra jo idealai. Tačiau iš to neplaukia, kad jie tikrai egzistavo. Tiktai vaizduotei priklausantys daiktai ar įvykiai negali būti laikomi veikiamosiomis priežastimis: jeigu *x* buvo sąlygotas veikiamosios priežasties *y*, *y* turėjo egzistuoti. Tačiau jeigu *x* buvo sąlygotas tikslo priežasties *y*, viskas, kas turėjo egzistuoti, tėra tik mąstymas apie *y* ir *y* noras, o pastarieji galėjo egzistuoti, *y* ir neegzistuojant.

Dievas ir pasaulis

Jeigu yra pirmasis nejudinamas judintojas, ką galima būtų pasakyti apie jo prigimtį? Apsaugotas nuo kitimo ir todėl nuo medžiagos, jis turi būti gryna aktualybė, be jokio potencijos pėdsako. Kandidatas, kurį Aristotelis siūlo veiklai, neturinčiai savy jokio kitimo, yra grynasis mąstymas – kontempliacija, o ne problemų sprendimas. Tai gyvybė, kurią jis priskiria pirmajam nejudinamam judintojui, kurį dabar galima vadinti Dievu. Dievas amžinai pasinėręs *theōria* (veikloje, kuria žmonės mėgaujasi tiktai retkarčiais) ir yra amžinai ir tobuliausiai laimingas. Apie ką Dievas mąsto? Ganėtinai slėpiningoje frazėje Aristotelis sako, kad kadangi grynasis mąstymas yra aukščiausia veiklos forma, o dieviška būtybė nemąstytų apie nieką žemesnio, negu geriausia, tai jo mąstymas turi būti "*mąstymo* mąstymas" Nereikėtų suprasti taip, kad Dievas mąsto apie savo paties mąstymą.

Greičiau jau turima omenyje tai, kad grynajame mąstyme nėra perskyros tarp mąstymo ir mąstymo objekto; amžinasis Dievo mąstymas negali būti atskirtas nuo amžinos visų jo mąstymo objektų būties. Tai tebėra gluminanti idėja, be jokios abejonės susijusi su lygiai tokiomis trumpomis ir sunkiomis pastabomis apie grynąjį protą *De anima* knygoje (žr. puslapį 100 anksčiau).

Aristotelio Dievas nemąsto ir nesirūpina šiuo kitimo pasauliu. Tačiau šio pasaulio harmonija ir daili tvarka galiausiai priklauso nuo jo, nes šią tvarką sąlygoja būdas, kuriuo visi daiktai kiekvienas savaip Jį mėgdžioja.

> Turime apsvarstyti taip pat ir tai, kuriuo iš dviejų būdų visatos prigimtis turi savy gėrį, aukščiausią gėrį, – ar kaip kažką atskirą ir savaiminį, ar kaip dalių sąrangą. Greičiausiai abiem būdais, kaip kad kariuomenėje: jos gėris slypi ir jos tvarkoje, ir jos vade, nors pastarajame labiau, nes vadas nepriklauso nuo tvarkos, bet tvarka nuo vado. Ir visi daiktai tam tikru būdu yra kartu sutvarkyti (ne visi tuo pačiu būdu) – žuvys, paukščiai, augalai. Pasaulis nėra toks, kad vienas daiktas neturėtų su kitu nieko bendra, bet jie yra susiję. Mat visi daiktai drauge yra sykiu sutvarkyti vieno tikslo dėlei, tačiau čia yra kaip ūkyje, kur laisvieji turi mažiausiai laisvės veikti kaip tinkami – jiems viskas ar beveik viskas jau yra paskirstyta, – o vergai ir gyvūnai tiktai labai mažai prisideda prie bendro gėrio ir dažniausiai gyvena kaip papuola... Visi daiktai turi bent jau iširti į savo sudedamąsias dalis [iš kurių tuomet gali susidaryti kiti daiktai], o esama ir kitokių veiklos rūšių, kuriose visi daiktai panašiai gauna dalį visumos gėrio dėlei. (*Metafizika* Λ.10.1075a11)

Žvaigždės veržiasi priartėti prie Dievo veiklos savo amžinuoju judėjimu; tai sukelia metų laikų kaitą ir visus iš to kylančius gyvybinius ritmus bei nenutrūkstančią keturių elementų

apykaitą. Gyvūnai ir augalai skirtingu būdu siekia amžino gyvenimo: individai miršta, tačiau rūšys dauginimosi procesais palaikomos amžinai.

> Labiausiai prigimtas kiekvienam normaliai išsivysčiusiam gyvam padarui veiksmas yra pradėti kitą tokį kaip jis pats (gyvūnas pradeda gyvūną, augalas augalą), kad geriausiai, kaip gali, dalyvautų tame, kas amžina ir dieviška. Tai yra dalykas, prie kurio veržiasi visi daiktai, viskas, ką jie pagal prigimtį daro, yra šio dalyko dėlei... Kadangi jis negali gauti dalies iš to, kas amžina ir dieviška, kaip nuolat gyvenantis vienas ir tas pats gyvas padaras jis dalyvauja tame vieninteliu jam galimu būdu. Kas išlieka ir tęsiasi yra ne pats gyvūnas ar augalas, bet kažkas *toks kaip* jis pats – ne tas pats individas, bet tos pačios rūšies narys. (*De anima* II.4.415a26)

Galiausiai viena gyvūnų rūšis, žmogus, savy turi dieviškąą pradą, *nous*. Tad jis gali veržtis pamėgdžioti Dievą būdu, neprieinamu kitiems daiktams, nes jis pats gali pasinerti į grynąjį mąstymą (nors tiktai trumpiems laiko tarpsniams). Šis "Dievo mėgdžiojimas" yra aukščiausia žmogaus veiklos forma (žr. puslapius 211–212 toliau).

10
Etika

Kokį gyvenimą žmogui geriausia gyventi, ir kokie politiniai patvarkymai geriausi? Tai klausimai, kuriais Aristotelis užsiima savo etiniuose traktatuose ir *Politikoje*. Kaip paprastai tebetrunkančio filosofinio susidomėjimo objektas yra ne tiktai jo atsakymai, bet taip pat ir argumentai, į juos vedantys. O tuos argumentus remia daugelio temų: veiksmo, charakterio, dorybės, malonumo, pagrindo, teisingumo ir taip toliau,– skvarbios analizės bei įžvalgūs svarstymai. Iš šio prašmatnaus gobeleno aš išpešiu keletą gijų, labiau telkdamasis ties etika, negu ties politika. Pirmiausia šį tą pasakysiu apie tai, kaip Aristotelis traktuoja kertinį praktinį klausimą, o tuomet ištyrinėsiu jo analitinį darbą veiksmo ir atsakomybės klausimu.

Kaip geriausia gyventi

Prie šio klausimo Aristotelis prieina dvejopai. Pirmiausia galima jį analizuoti per *endoxa*, – tai, ką žmonės galvoja. Čia, kaip ir kitose srityse, teisinga teorija turi derintis su *phainomena* ir juos paaiškinti, – šiuo atveju "*phainomena*" yra faktai apie žmonių įsitikinimus ir pažiūras (žr. psl. 174–175). Tad pirmoje *Nikomacho etikos* knygoje jis į dienos šviesą ištraukia įvairius plačiai palaikomus kandidatus

"geriausio žmogui gyvenimo" titului gauti (gyvenimą malonumui, praktinės veiklos gyvenimą, filosofo gyvenimą) ir atkreipia dėmesį į ypatybes, kurių kiekvienas ieškotų idealiame gyvenime (jis turėtų būti visiškai patenkinantis, neįmanomas pagerinti, nepavaldus sukrėtimams, kylantiems dėl išorinių nelaimių). Šios medžiagos aptarimas preliminariai atskleidžia dalį klausimo sudėtingumo. Žmogus yra didžiai sudėtingas gyvūnas, turįs įvairių poreikių bei siekių, iš kurių kai kurie palenkti kitiems. Gyvenimo idealas bus sudėtinis, o ne paprastas tikslas, jis turės tam tikrą struktūrą. Taigi neužtenka pasakyti, kaip kad galėtume susigundyti, kad pats geriausias gyvenimas aprėps visus dalykus, paprastai pripažįstamus pageidautinais, – būtent malonumą, praktinę veiklą ir mąstymą. Tai būtų labai paviršutiniškas *endoxa* traktavimas. Mums reikia klausti, kodėl kiekvienas iš tų dalykų pretenduoja būti geriausio žmogui gyvenimo dalimi; reikia išskirti įvairius malonumo, veiklos ir mąstymo tipus; reikia tirti, kaip, iškilus konfliktams, įvairius gėrius pasverti vienas kito atžvilgiu.

Galima tikėtis, kad geriausią gyvenimą sudarantys elementai atliks skirtingus vaidmenis, lygiai kaip ir pyrage vieni ingredientai gali suteikti apimtį, kiti skonį, o treti vėlgi gali būti naudojami tiesiog kaip rišančiosios medžiagos. Sakyti, kad geriausias gyvenimas yra malonumas, veikla ir mąstymas, būtų ganėtinai panašu į teigimą, kad geriausias pyragas yra sviestas, cukrus ir miltai: tikriausiai tai teisinga, tačiau toks apibrėžimas iš tikrųjų dar nėra receptas. Žinoma, Aristotelis nė neketina įstengti pateikti detalų receptą geram gyvenimui pasiekti. Kad taip padaryti nė neįmanoma, jis pats dažnai pabrėžia. Klausimas, kaip geriausia gyventi, pabrėžtinai nurodomas nesąs mokslinis ar techninis klausimas, kuris galėtų turėti preciziška, teisingą atsakymą. Nepaisant to, *Etikoje* jis pasako nemaža dalykų, padedančių nuskaidrinti įvairių siekių ir įvairios veiklos tarpusavio santykius ir priklausomybę. Pavyzdžiui, malonumas gali būti juntamas veikiant, o veiksmas gali būti *vadovaujamas* mąstymo.

Antrasis Aristotelio taikomas klausimo traktavimo būdas yra įrodinėjimas remiantis žmogaus "funkcija" ar išskirtine prigimtimi – žr. puslapius 28–29 anksčiau. Šis įrodinėjimas baigiasi švada, kad geriausias gyvenimas yra tobulo veikimo pagal protą gyvenimas. Likusioji *Nikomacho etikos* dalis siekia šią labai bendrą formulę užpildyti, – pirmiausia tirdama moralines dorybes (charakterio tobulybes), o paskui proto dorybes. Kadangi protas veikia ir praktikos sferoje, ir grynai teorinėje sferoje, tai viena žmogaus veiklos forma, kuri išreiškia protą – lygiai kaip ir charakterio tobulybę – yra gera veikla; o vienas įmanomas "geriausio gyvenimo" pavidalas būtų praktinę išmintį bei moralinę dorybę išreiškiančios veiklos gyvenimas. Tačiau kitas galimas kandidatas būtų filosofinės kontempliacijos gyvenimas – tai yra, proto, atliekančio savo ne–praktinį vaidmenį nekaitaus turinio atžvilgiu, gyvenimas. Prie šio dviejų konkuruojančių gyvenimų varžymosi aš grįšiu vėliau.

Moralinė dorybė ir praktinė išmintis

"Dorybė yra charakterio būsena, esanti viduryje." Paprastai manoma, kad ši tezė, Aristotelio "vidurio doktrina", yra kompromisinis požiūris į moralę ir kad jis mums pataria visados atsargiai ir nuosaikiai jaustis ir veikti (Horacijaus "aukso vidurys"). Tačiau tai nesusipratimas. Juk Aristotelis nesako, kad kiekvienas geras *veiksmas* yra vidutinis, – pavyzdžiui, kad niekas niekad neturėtų atiduoti *visko*, ką turi. Vidutinė, anot jo, yra *dorybė*, charakterio būsena. Taip yra todėl, kad su įvairiomis dorybėmis susijusios veiksmo ar jausmo rūšys yra tokios, kad tam tikrose aplinkybėse veikiant ar jaučiant galima *persistengti* (arba stengtis *nepakankamai*). Antai dosnumas susijęs su davimu. Dosnumo dorybė nereikalauja, – ar net nesutinka, – kad kas nors atiduotų kiekvienam viską, ką turi, kiekviena

proga; davimas gali būti perdėtas ir nederamas. Teisinga charakterio būsena yra ta, iš kurios kiekviena proga kyla deramas jausmas ir veiksmas. Kai kuriais atskirais atvejais deramas veiksmas ar jausmas turi būti "kraštutinumas" – viskas arba nieko.

Reikia sutikti, kad kai kurios dorybės į Aristotelio modelį telpa lengviau, negu kitos: dosnumas pataiko tarp šykštumo ir išlaidumo, tačiau ar esama dviejų priešingų ydų, tarp kurių plytėtų geraširdiškumas? Atvejai, kur šis modelis tinka, nebūtinai reiškia nuobodų ar pernelyg atsargų požiūrį į dorybę. Pati savaime vidurio doktrina toli gražu nenurodinėja, *kurioję būtent* kontinuumo nuo "per daug" prie "per mažai" vietoje glūdi teisingas taškas. Mes visi galime gana nesunkiai sutikti, kad dosnumas yra tarp išlaidumo ir šykštumo, tačiau galime visiškai nesutarti, kurioje vietoje išvesti ribą: jūs galbūt laikysite dosnaus charakterio asmeniu žmogų, kurį aš laikyčiau šykštoku tipu. Dėl šios priežasties tvirtinimas, kad moralinė dorybė yra charakterio būsena, plytinti tarp dviejų priešingų blogų būsenų, beveik negali būti joksai praktinis orientyras, – nei konservatyvaus, nei revoliucingo pobūdžio. Tikroji Aristotelio moralės spalva ir turinys pasirodo ne jo teorinėse pastabose, bet detaliuose individualių dorybių ir ydų aprašymuose; o pastaruosiuose jis daugiau ar mažiau priima savo amžininkų idėjas ir požiūrius.

Kita svarbi tezė apie moralines dorybes, paveldėta iš Sokrato, yra ta, kad jos būva kartu, – jeigu turite vieną iš jų, turite jas visas. Ši idėja apie "dorybės vienybę" iš pirmo žvilgsnio labai keista. Realiame gyvenime žmonės kai kurias dorybes turi, o kitų ne. Tačiau taip yra todėl, kad realiame gyvenime mes nesusiduriame su *tobulais* jokios dorybės pavyzdžiais; pavadinti žmogų "drąsiu" nereiškia manyti, kad jis garantuotai parodys drąsą kiekvienu pamąstomu atveju. Jeigu teoriniais sumetimais susiruoštumėme paaiškinti, ką turėtų aprėpti tobulas bet kokios vienos dorybės turėjimas, pamatytume, kad negalime sutikti

su jokiais charakterio trūkumais: visi norai, jausmai ir polinkiai turi (per lavinimąsi) būti sureguliuoti taip, kad pasiektų deramą balansą. Mat kitu atveju trūkumas vienoje srityje visuomet galėtų įsikišti į deramą dorybės veikimą kitoje vietoje. Godus žmogus negali būti patikimai ir visiškai sąžiningas, kadangi jo godumas tam tikromis aplinkybėmis priverstas konfliktuoti su jo sąžiningumu. Bailys negali būti šimtu procentų dosnus ar geraširdis, nes tam tikromis aplinkybėmis bailumo keliama baimė turės sutrukdyti jo dosnumo ar geraširdiškumo paskatoms. Taigi teorinės analizės lygyje, jeigu kalbama apie idealias moralines dorybes, galima apginti tezę, kad jos būtinai laikosi kartu. Ji gali mus išmokyti šio to svarbaus ir praktiniame lygyje. Ji primena tragišką faktą, kad daug puikių savybių turintis asmuo gali padaryti baisių dalykų ir sukelti begalinę kančią, nes kažkurioje kitoje jo charakterio vietoje glūdi fatali spraga. Taigi kiekvienas turėtų stengtis pasiekti tam tikrą įvairių norų ir jausmų balansą bei harmoniją, o ne leisti kuriam iš jų pernelyg sustiprėti ar pernelyg nusilpti, mat antraip iš to būtų susilaukta pražūtingų pasekmių visam gyvenimui.

Anot Aristotelio, moralinė dorybė turi būti derinama su praktine išmintimi (*phronēsis*), praktinio samprotavimo dorybe. Tai žmogų kiekvienu atskiru atveju įgalina spręsti, kas būtų garbinga, geraširdiška ar dosnu, – kas būtų teisinga daryti. Paskui jau to žmogaus charakterio tobulybė užtikrina, kad jis tai atliks. Tačiau *kaip*, anot Aristotelio, *phronimos* (praktinę išmintį turintis žmogus) nusprendžia daryti deramus dalykus? Ar jis paskaičiuoja galimas alternatyvių veiksmo krypčių pasekmes, ar galbūt taiko tam tikras bendrąsias taisykles? Kas jam yra galutinis teisingo veiksmo išmėginimas ar kriterijus? Jeigu norime praktinio orientyro, kaip elgtis sunkioje situacijoje, Aristotelis apdairiai rekomenduoja paklausti gero ir išmintingo žmogaus patarimo. Toks žmogus dažnai gali "regėti", kas konkrečiomis aplinkybėmis daryti geriausia, net jei ir nebūtinai pajėgia paaiškinti, kodėl tai

geriausia. Tačiau moralės filosofas esti įpareigotas pasakyti, kas yra siekis, tikslas ar kriterijus, į kurį atsižvelgia *phronimos* žmogus, svarstydamas, ką reikėtų daryti. Aristotelis pripažįsta, kad jam šis įpareigojimas galioja, tačiau anaiptol neaišku, ar jis jį patenkina. Kyla pagunda manyti, kad kadangi kiekvienas vertina ir siekia *eudaimonia*, arba gerovės (sau, savo šeimai, savo draugams), tai tolimiausias moralės siekinys ir galutinis teisingo veiksmo kriterijus yra būtent *eudaimonia* vystymas. Tačiau jeigu *eudaimonia* iš dalies priklauso nuo gero ir išmintingo veikimo, tai mes negalime paaiškinti, *kodėl* tam tikras veikimo būdas yra geras ir išmintingas, sakydami, kad jis vysto *eudaimonia*. Netrukus aš prie šio klausimo grįšiu.

Filosofinė kontempliacija

Aristotelis *Etikoje* ne kažin ką turi pasakyti apie grynos filosofinės kontempliacijos (*theōria*) turinį, tačiau įrodinėja, kad tai yra aukščiausia ir geriausia žmogui pasiekiama veikla. Jos objektai yra amžini ir nekintami – tad skiriasi nuo kitimo ir atsitiktinumo maišalynės, su kuria susiduriame veikdami šiame pasaulyje; ir tai yra veikla, kuri ne be pagrindo gali būti priskiriama pačiam Dievui, – skirtingai negu tokie praktiniai veiksmai, kaip dovanų davimas ir kovojimas mūšiuose. *Theōria* gyvenimas yra aukščiau žmogiškojo lygmens, tačiau Aristotelis kone su platonišku įkarščiu atmeta pasiūlymą, kad žmogus turėtų pasilikti nuosaikiame įprastinių žmogiškų reikalų lygmenyje ir nė nebandyti išskleisti sparnų.

> Toksai gyvenimas būtų aukščiau žmogaus. Mat šitaip jis gyvens ne dėl savo buvimo žmogumi, bet todėl, kad jame yra kažkas dieviška; ir kaip šis dieviškas pradmuo [*nous*] yra aukštesnis už mūsų sudėtinę žmogišką prigimtį,

taip jo veikla [*theōria*] yra aukštesnė už veiklą, kuria pasireiškia kita tobulybės rūšis [i.e. gera veikla]. Tuomet jeigu protas yra dieviškas palyginti su žmogumi, tai proto gyvenimas yra dieviškas palyginti su žmogaus gyvenimu.

Tačiau mes neturime – kaip kai kurie pataria – mąstyti tik apie tai, kas žmogiška, nes esame žmonės, ir tik apie tai, kas mirtinga, nes esame marieji. Greičiau jau turime taip labai, kaip tik įmanoma, pasidaryti nemirtingi, ir turime daryti visa, kas įmanoma, kad gyventume pagal geriausią mumyse dalyką [*nous*]. Mat kad ir kaip jis būtų menkas apimtimi, galia ir verte jis pranoksta viską.

Iš tikrųjų atrodytų, kad [ta dalis] ir yra, kas kiekvienam žmogui yra aktualiai *būti*, nes tai yra jo valdingesnioji ir geresnioji [dalis]. Taigi būtų keista, jei jis pasirinktų ne savo paties, bet kažkieno kito gyvenimą. Tai, kas pasakyta anksčiau, galima pritaikyti dabar: kiekvienas geriausia ir maloniausia mano esant tai, kas tikrai yra jo paties. Todėl žmonėms proto gyvenimas yra geriausias ir maloniausias (kadangi protas labiau negu bet kas kitas yra žmogus), – o todėl taip pat ir laimingiausias. (*Nikomacho etika* X.7.1177b26)

Esama stulbinančios įtampos tarp mąstymo linijos, verčiančios Aristotelį girti bei rekomenduoti praktinės dorybės gyvenimą, ir linijos, kuri jį įtikina, kad geriausia žmogui veikla yra *theōria*. *Ergon* besiremiantis įrodymas (puslapiai 28–29 anksčiau) siūlo mums regėti žmogaus tobulybę, taigi ir jo gėrį, tame, kas žmogui charakteringa ir būdinga išskirtinai; tai iš tiesų esąs *praktinis* protas. Tačiau aukščiau cituojama pastraipa vietoj to liepia mums susitapatinti su mūsų turimu *dievišku* pradmeniu ar galia ir kiek įmanoma užsiimti veikla, kuri iš tikrųjų nėra būdinga išskirtinai žmogui, bet taip pat bendra ir Dievui. Čia galime įžvelgti pažįstamą dviejų idealo tipų konfliktą: harmoningo, bet neabejotinai žmogiško

gyvenimo pavidalo idealą ir jam priešpriešinamą "aukštesnį" (asketinį, religinį ar intelektualinį) besąlygiškai reiklesnio pobūdžio idealą.

Galutinis receptas

Tad ką gi galų gale Aristotelis rekomenduoja kaip geriausią žmogui gyvenimą? Akivaizdžiai niekas tikrovėje negalėtų išlikti, neskirdamas šiek tiek laiko bei pastangų ir kitai veiklai, ne tiktai *theōria*. Tačiau nejau Aristotelis mums pataria kitiems dalykams skirti kiek galima mažiau laiko ir pastangų ir neteikti svarbos jokiems praktiniams ar moraliniams rūpesčiams bei aspiracijoms palyginti su verte, kurią teikiame teorinei veiklai? Ar idealiu atveju mes turėtume apleisti savo draugus, šeimą ir bendruomenę ir susikaupti prie savo asmeniško proto gyvenimo? Nereikėtų manyti, kad Aristotelis tokią ekscentrišką rekomendaciją pateiktų, tačiau nėra lengva paaiškinti, kaip iš principo įmanoma sutaikyti tvirtinimus apie "veikiantįjį" ir apie "mąstantįjį žmogų" (Problema prasiplės ir pasidarys mums gyvesnė, jeigu *theōria* sąvoką išplėsime taip, kad ji aprėptų ir kitokią intelektualinę bei meninę veiklą, ne tik filosofinę kontempliaciją. Ką galėtumėme pasakyti apie menininką, kuris apleidžia savo pilietines ir šeimos pareigas, idant sukurtų tapybos šedevrą?)

Viena gundanti (sveikos nuovokos) idėja būtų tokia: pirmiausiai dera patenkinti moralaus gyvenimo reikalavimus, o po to susikaupti prie *theōria*. Tačiau ar moralės reikalavimai yra tokie riboti, kad kas nors *galėtų* juos visiškai patenkinti ir dar turėtų laisvo laiko? Be jokios abejonės, minimalūs moralės reikalavimai nėra tokie jau dideli, tačiau jeigu žmogus yra tikrai geraširdis, drąsus, dosnus ir taip toliau,– argi jisai didesniąją laiko dalį nebus užsiėmęs sunkiu darbu? Neabejotinai tikra, kad netgi žvelgiant iš jo moralinių pasiekimų perspektyvos jam reikės "laisvo laiko", laiko poilsiui ir žaidimui, kad galėtų atsigauti. Tačiau šis laikas

turi vertę tiktai kaip pasirengimas tolesnei praktinei veiklai, ir jo negalima sutapatinti su dieviškąja *theōria*, kurios vietą geriausiajame gyvenime mes mėginame atskleisti. Vėlgi jei *theōria* iš tikrųjų yra aukščiausia veikla, kodėl moralaus gyvenimo reikalavimai turėtų būti bent kiek pirmesni? Juk galų gale ir kalbant apie moralų gyvenimą kalbama ne tiktai apie praktinę veiklą, pakankamą palaikyti gyvybei ir tinkančią siekti *theōria*. Kalbama apie laiką eikvojančią veiklą, skirtą tiek kitų gerovei, tiek ir savo paties išlikimui užtikrinti; žmogus netgi gali būti pašauktas atiduoti savo gyvenimą už miestą. Kodėl tokiems praktinės dorybės pasireiškimams *turėtų* būti teikiama bent kokia pirmenybė prieš filosofinę kontempliaciją?

Pats Aristotelis tokių klausimų nesvarsto, ir čia aš negaliu analizuoti bandymų už jį atsakyti į šiuos klausimus. Tačiau aš paminėsiu vieną pasiūlymą, skirtą moralei su kontempliacija susieti ir taip išvengti to, kad gera veikla ir *theōria* atrodytų vien tik nesusijusios ir konkuruojančios veiklos rūšys. Pasiūlymas yra tas, kad patsai moralės tikslas yra *theōria* plėtotė, kad tai, kas veiksmo tipą verčia laikyti geru, yra būtent jo tendencija plėtoti *theōria*. Šiuo požiūriu galutinis geram žmogui būdingų veiksmų ir laikysenų reikalavimo bei gero vertinimo pateisinimas yra tai, kad bendrasis jo priimamų taisyklių ir standartų laikymasis – per ilgą laiką ir visuotinėje perspektyvoje – padidina bendruomenėje įmanomą *theōria* kiekį.

Jeigu taip, tuomet giliausia prasme negali būti jokio *konflikto* tarp moralės ir filosofijos, nes moralė iš esmės yra elgsenos sistema, palanki filosofijai ir ją plėtojanti. Šis pasiūlymas vertingas ir tuo, kad patiekia atsakymą į klausimą, kurį palikome neatsakytą anksčiau (puslapyje 210–211): Kaip *phronimos* žmogus nusprendžia, ką turėtų daryti – į kokį galutinį gėrį ar tikslą jis orientuojasi?

Idėja, kad moralė yra nukreipta *theōria* plėtoti, gali pasirodyti keistoka, tačiau deramai suprasta ji nei keista, nei nearistoteliška. Svarbu iš karto pastebėti, kad tai moralės

principų ar veiklos tipų, o ne konkrečių veiksmų teorija. Konkrečiais atvejais neklausiama, ką galima būtų padaryti *theōria* plėtoti, tuomet pritaikomos moralės taisyklės ("laikykis pažadų", "kalbėk tiesą") arba praktikuojamos moralinės dorybės (drąsa, geraširdiškumas). Tačiau, sako teorija, šios taisyklės ir dorybės yra tai, kas jos yra, ir gali būti pateisintos, *kadangi* visuomenė, kurios nariai paprastai pagal jas gyvena, bus tokia visuomenė, kurioje filosofinė kontempliacija turi geriausias galimybes klestėti; tokia visuomenė užtikrins geriausią įmanomą harmoningą patvarkymą, kuriame turintieji *theōria* sugebėjimą galės jį praktikuoti.

Taigi tokia teorija. Tačiau ar ji apskritai tikėtina? Jeigu mes paklaustume: "Kokios gyvenimo taisyklės, priimtos bendruomenėje, laikui bėgant labiausiai prisidėtų prie *theōria* plėtotės [arba, modernesniais terminais, sukurtų civilizuočiausią ir kultūringiausią visuomenę]?", – tai ar atsakymas *būtų* kažkas panašaus į įprastinę moralę? Ką gi, atsakymas neabejotinai turėtų priimti domėn žmonių prigimties bendruomenėje visumą ir jų skirtybes. Tiktai tokios gyvenimo taisyklės, kurios užtikrina daugelio žmogaus poreikių ir troškimų (savanaudiškų ir altruistinių) pusiausvyrą, galėtų sukurti ir palaikyti stabilią, sklandžiai funkcionuojančią visuomenę, galinčią skatinti ir palaikyti Aukštesniojo Lavinimosi Institucijas. Plačiai paplitusi nuomonė, kad moralės tikslas yra ilgainiui realizuojamas pusiausvyrą išlaikantis įvairių žmogaus poreikių ir troškimų patenkinimas. Teoriją, kad *galutinis* moralės siekinys yra *theōria* plėtojimas, visiškai įmanoma suderinti su teigimu, kad jos *betarpiškesnis* siekinys yra šis pusiausvyrą išlaikantis patenkinimas; pastarąją stadiją pasiekusi visuomenė bus taip pat ir visuomenė, kurioje *theōria* turi geriausias galimybes klestėti.

Turiu palikti Skaitytoją pasvarstyti, ar ši idėja turi bent kiek vertės ir kiek ji gali padėti Aristoteliui įveikti kai kuriuos iš anksčiau paminėtų sunkumų.

Veiksmo filosofija yra etikos šerdis. Daugelį jos temų nuodugniai tyrinėjo Aristotelis, ir jo pastabos vis dar yra filosofinių tyrinėjimų išeities taškai bei naujų idėjų akstinai. Toliau aš trumpai aptarsiu jo aprašymą, kas yra veiksmas, kaip veikia praktinis protavimas ir kaip įmanomas protui priešingas veiksmas (puslapiai 216–227). Tuomet apsvarstysiu atsakomybės sąlygų bei pasiteisinimų, kuriais piktadariai siekia išvengti pasmerkimo ir bausmės, analizę (puslapiai 227–236).

Veiksmas

Tokie žodžiai, kaip "veikti" ir "daryti", – taip pat ir jų graikiškieji ekvivalentai – turi platesnių ir siauresnių vartosenų. Kad suprastume "veiksmo" (*praxis*), esminio moralės filosofijai, reikšmę, turime skirti (i) gyvų padarų judėjimą nuo negyvų padarų judėjimo; (ii) gyvūnų (turinčių juslumo ir noro galias) judėjimą nuo augalų judėjimo; (iii) žmonių (šalia juslumo ir noro, dar turinčių mąstymo gebą) judėjimą nuo kitų gyvūnų judėjimo; (iv) tuos žmonių judėjimus, kurie yra veiksmai siaurąja prasme (kitaip – "elgimasis"), nuo judėjimų, kurie yra kuriamieji veiksmai (kitaip – "padarymas" arba "pagaminimas").

Perskyra (iii) išskiria žmones iš kitų gyvūnų, nes žmonės turi racionalaus pasirinkimo (*prohairesis*) sugebėjimą. Jie turi galią sugalvoti toli siekiančius tikslus ir apmąstyti, kaip juos pasiekti. Anot Aristotelio, tiktai tokios būtybės ir sugeba atlikti veiksmus, kurių atžvilgiu įmanomas moralinis pagyrimas ar pasmerkimas.

Ne tokia lengva (iv) perskyra tarp veiksmo arba elgimosi (*praxis*) ir tarp kūrimo, arba pagaminimo ar padarymo (*poiēsis*). Štai vienas iš Aristotelio paaiškinimų.

Į veiksmą nukreiptas [=praktinis] mąstymas vadovauja kuriamajam mąstymui. Kiekvienas, kuris kuria, kuria kokiu nors tikslu. Tai, kas *sukurta*, savaime nėra tikslas, bet [tikslas yra] tiktai kas *veikiama*, – mat *veikimas gerai* tikrai yra tikslas, ir į jį būva nukreiptas troškimas. (*Nikomacho etika* VI.2.1139b1)

Esama akivaizdaus kontrasto tarp ko nors sukūrimo vien todėl, kad kas nors nori paskui tuo dalyku naudotis, ir ko nors veikimo paties veikimo dėlei. Tiktai todėl, kad esama veiklos, apie kurią manome, kad verta jos siekti jos pačios dėlei, – tiktai todėl manome, kad verta leisti laiką ir kvaršinti galvą kuriant įrankius ar padargus, būtinus tai veiklai atlikti: jei niekas nenorėtų žaisti golfo, nebūtų pagrindo kurti golfo klubus. "Praktinis mąstymas *valdo* kuriamąjį mąstymą" – tai, ką mes kuriame, priklauso nuo dalyko, kurį norime veikti, ir yra juo paaiškinama.

Aristotelis mano, kad etikai rūpimi veiksmai atliekami ne tam, kad ką nors sukurtų, ir neturėtų būti vertinami kaip įgudę ar neįgudę, kaip kad gali būti vertinami techniniai atlikimai. Jie veikiami ir vertinami jų pačių dėlei. Geras žmogus veikia drąsiai ir garbingai ne tam, kad laimėtų prizą, ne tolimesnio motyvo dėlei ir ne tam, kad pats galėtų gerai gyventi vėliau; tas žmogus taip veikia todėl, kad mato, jog taip veikti *yra* gerai gyventi, o jis būtent tai ir nori daryti.

Būdas, kuriuo Aristotelis supriešina veikimą ir kūrimą (*praxis* ir *poiēsis*) galėtų būti ir tobulesnis. Mat veiksmai, kuriuos įmanoma vertinti moralės požiūriu – garbingi, dosnūs ar geraširdiški veiksmai, kuriuos geras žmogus atlieka todėl, kad jie yra garbingi, dosnūs ar geraširdiški,– patys gali *būti* "kūrimas" labiausiai pažodine prasme. Gali būti, kad manasis stalo darymas *yra* pažado tesėjimas, t.y. veikimas garbingai. Mano geraširdiškas veiksmas gali *būti* omleto iškepimas invalidui. Taigi negalima atlikimų padalyti į tuos, kurie yra veiksmai, ir kitus, kurie yra

gaminimai: vienas ir tas pats atlikimas gali būti ir veiksmas, ir kūrimas. Išties galima būtų tvirtinti, kad *visi* veiksmai plačiąja prasme yra "kūrimai"; veikdami mes sąveikaujame su pasauliu, kad sukurtume tam tikrą pokytį – nes veiksmai nukreipti į padarinius. Drąsus žmogus kaunasi mūšyje. Jis taip daro todėl, kad yra drąsus ir be jokių tolimesnių motyvų; tačiau jis (neabejotinai) kaunasi *tam, kad laimėtų pergalę*. Kaip mes tuomet turėtume atsakyti į klausimą, ar jo kovimasis yra *poiēsis*, veikla, skirta ko nors (pergalės) padarymui, ar *praxis*, veiksmas, kurio imtasi ir kuris vertinamas jo paties dėlei (kaip buvimas drąsiu)? Atrodo, kad jo kovojimas yra ir tai, ir tai. Prie šios problemos aš dar grįšiu vėliau (puslapyje 232–234).

Pasirinkimas ir svarstymas

Dabar grįžkime prie teiginio, kad žmonės sugeba atlikti racionalų pasirinkimą (*prohairesis*). Aristotelis parodo, kad pasirinkimas nėra tiesiog mąstymo rūšis ir nėra tiesiog norėjimo rūšis, bet aprėpia abudu. Štai jo analizės išvada:

> Tai, kas pasirenkama, yra kažkas, esąs mūsų galioje, ko norima apsvarsčius. Todėl pasirinkimas turi būti apsvarstytas noras kažko, esančio mūsų galioje. Kaip svarstymo išdavą atlikę sprendimą, mes norime pagal savo svarstymą. (*Nikomacho etika* III.3.1113a9)

Čia Aristotelis remiasi ankstesniu svarstymo, ką pasirinkti, aptarimu. Šiuomi jis nurodo, kad mes *nesvarstome* dalykų, kurie negali būti įvykdyti mūsų pastangomis – "joks spartietis nesvarsto skitams geriausios santvarkos", – nors mes, be abejo, galime apie tokius klausimus mąstyti ir patarinėti. Nei, tęsia jis, nesvarstome mes nė tuomet, kai atsakymai aiškūs iš anksto: "svarstomi dalykai, kurie

paprastai nutinka jei ne vienaip, tai kitaip, tačiau kurių baigtis nėra tikra, arba dalykai, kurių baigtis apskritai neapibrėžta" Aristotelis priduria tolesnį apribojimą:

> Mes nesvarstome tikslų, bet tik priemones. Gydytojas nesvarsto, ar gydyti, nei kalbėtojas, ar įtikinėti, nei valstybės veikėjas, ar kurti teisę ir tvarką; nei niekas kitas nesvarsto dėl savo tikslo. Jie priima tikslą ir klausia savęs, kaip ir kokiomis priemonėmis jį galima pasiekti. Jeigu atrodo, kad jį galima įvykdyti įvairiais būdais, jie klausia, kaip jį galima įvykdyti lengviausiai ir geriausiai. Jeigu jį įvykdyti galime tiktai vienintele priemone, jie klausia, kaip jį ta priemone pasiekti – kokiomis priemonėmis pasiekti ją pačią, – kol prieina pirmąją priežastį, kuri pasirodo paskutinė pagal atradimo tvarką. [Svarstymas baigiasi tuomet, kai pasiekiama kažkas, ką svarstantysis gali atlikti pats, kad paleistų kamuolį ristis, kad inicijuotų kitimų serijas, kurios duos norimą rezultatą.]
>
> Svarstymas liečia tai, ką turi padaryti patsai veikėjas, ir veiksmai yra atliekami kitų dalykų, negu patys veiksmai, dėlei. Taigi tikslas negali būti svarstymo dalykas, o tiktai priemonės, vedančios prie tikslo. Išties, svarstymo turinys negali būti nei paskiri dalykai, pavyzdžiui, ar tai yra duona ir ar ji gerai iškepusi,– tai juslių dalykas. Jeigu žmogus visą laiką svarsto, tai truks iki begalybės. (*Nikomacho etika* III.3.1112b11)

Apie tai reikia pasakyti dvi pagrindines tezes. Pirmiausia, argi praktinis svarstymas visuomet neabejotinai yra tyrinėjimas, skirtas priemonėms, vedančioms prie tikslo, surasti, arba atrasti žingsniams, kuriais galima pasiekti norimą rezultatą? Pavyzdžiui, kas nors galėtų savęs paklausti, ką daryti būtų garbinga, o tai nėra klausimas apie priemones, vedančias prie tikslo; arba kas nors galėtų svarstyti alternatyvių veikimo krypčių pro et contra. Kaip Aristotelio

kritika – kritika dėl to, kad svarstymą, ką pasirinkti, jis aprašinėja priemonių ir tikslo terminais, – ši tezė šauna pro šalį. Mat graikiški žodžiai, verčiami kaip "prie tikslo vedančios priemonės", pažodžiui reiškia "dalykai, susiję su baigtimi (ar nukreipti į baigtį ar tikslą)", o šią frazę visiškai sėkmingai galima vartoti kontekstuose, kur *instrumentinių* į tikslą vedančių priemonių – į norimą rezultatą nukreiptų žingsnių – samprata anaiptol nederės. Taigi anksčiau pateiktą pavyzdį patikslinti gali tai, ką sako Aristotelis. Mėginant nuspręsti, ką daryti būtų garbinga, mano tikslas arba siekis yra daryti tai, kas yra garbinga, ir aš teiraujuosi, kokiu veiksmu galėčiau tai pasiekti. Tikra tai, kad III *Nikomacho etikos* knygoje Aristotelio pateikti pavyzdžiai iš tiesų yra instrumentinių priemonių pavyzdžiai. Tačiau VI ir VII knygose vartojami kitokio tipo pavyzdžiai: žmogus daro išvadą, kad jis turėtų daryti tam tikrą dalyką, nes tai yra tam tikros rūšies (garbingas, geraširdiškas etc.) dalykas. Aišku, kad šiedvi abidvi mąstymo rūšys gyvenime dažnai sutampa. Jas abidvi dažnai komplikuoja įvairių tikslų ar principų sąveika ir galimas konfliktas. Veiksmas, vedantis prie vieno norimo tikslo, gali sukliudyti pasiekti kokį kitą tikslą; veiksmas, kuris būtų sąžiningas, taip pat, deja, gali būti negeraširdiškas.

Antra, ar teisinga sakyti, kad niekas negali svarstyti tikslų? Tai nebūtinai turi reikšti, jog kai kurie siekiniai yra absoliučiai atsparūs tam, kad būtų svarstomi (ir priimami arba atmetami), – tai tik reiškia, kad kiekvienas paskiras svarstymo epizodas tam *tikrus tikslus*, siekius ar principus turi priimti kaip duotybę. Aš negaliu tuo pačiu metu svarstyti, kaip susikrauti turtą ir ar priimti turtingumą kaip siekinį; apie pastarąjį klausimą aš galiu mąstyti tiktai *tam tikrų* siekių, pageidavimų ar pirmenybių, kuriuos jau turiu ir dabar netyrinėju, pagrindu.

Tačiau kaip bus žmogaus fundamentalių siekių, jo *eudaimonia* idėjos, labiausiai verto gyventi gyvenimo atveju? Ar žmogaus *eudaimonia* samprata galutinai priklauso nuo

jo genetinės struktūros ir išauklėjimo, ar jis gali ją prieiti kokiu nors mąstymo pavidalu? Jeigu žmogus negali svarstyti, kas būtų geriausias gyvenimas, nesinaudodamas tam tikrais kriterijais, kad suteiktų vienam gyvenimui pirmenybę prieš kitą, tai kaip įgyjami patys kriterijai? Šis klausimas vėliau iškils kaip atsakomybės problema (puslapiai 234–236).

Veikimas prieš protą (akrasia)

Svarstymas arba praktinis samprotavimas turėtų baigtis racionaliu pasirinkimu ir deramu veiksmu. Svarstymas įgalina žmogų matyti, ką jis turi daryti, kad pasiektų tai, ko siekia. Standartiniu atveju jis taip ir daro, o jeigu nedaro, tam reikalingas koks nors paaiškinimas. Neatlikti to, apie ką žinote, kad turėtumėte padaryti, arba atlikti tai, apie ką žinote, kad neturėtumėte daryti, yra *akrasia* (žr. puslapius 24–27). *Akrasia* problema domino Sokratą bei Platoną ir yra Aristotelio gan išsamiai gvildenama.

Tačiau kodėl tai yra *problema*? Galima apgailestauti, kad žmonės dažnai būna akratiški, bet argi sunku tai suprasti? Atrodo, kad filosofui čia iškyla du klausimai: (i) Kaip detaliai *aprašyti* akratiško žmogaus situaciją? Ar tuo metu, kai jisai daro x, jis vis dar aiškiai žino, kad jam daryti x yra blogai ir kad daryti kažką kita, y, jam būtų geriausia? Ar šis žinojimas užslopinamas ar sudrumsčiamas stipraus jame esančio noro, traukiančio jį prie x? Galėtų atrodyti ganėtinai svarbu nuspręsti, ar kalbama apie žmogų, kuris žino, kad tai, ką jis daro, yra *moralinis blogis*, ar apie žmogų, kuris žino, kad tai, ką jis daro, yra *blogis jam*. Mat jeigu žmogus daro tai, ką jis žino esant moralinį blogį, jeigu jis tuo akimirksniu labiau rūpinasi savo paties gerove, negu tuo, kas yra moralinis gėris, – kuris dažnai tarnauja kitų gerovei, – visiškai nesunku manyti, jog tai neproblemiška (nors ir apgailestautina).

Tačiau jeigu moralinis gėris ir paties žmogaus (tikrasis) gėris iš tikrųjų sutampa, – šitaip entuziastingai manydamas, Aristotelis seka Sokratu ir Platonu, – tuomet ši neproblemiška byla pavirsta kita, problemiška: žmogus žinodamas daro tai, kas bloga jam pačiam. Argi ne absurdiška manyti, kad bet kas (kas nėra maniakas) galėtų sąmoningai sau kenkti? Ar mes neturėtume tarti, kad veiksmo metu jis neįsisąmonina to, ką daro, prigimties ir pasekmių, – tad jis *nedaro* to, apie ką žino, kad jo atžvilgiu yra blogis, bet daro tai, apie ką anksčiau žinojo (ir vėliau žinos), kad jo atžvilgiu yra blogis? Šitaip mes galime mėginti likviduoti atvejį, kai žmogus, žinodamas, kad jam geriausia daryti *šitai*, vis tiek daro *ana tai*.

(ii) Akratinė situacija yra paplitusi, ir akratiškas žmogus paprastai kritikuojamas ir smerkiamas. Tačiau ar tai pateisinama? Jeigu kokia nors aistra iškreipia ar aptemdo žmogaus spendimo galią taip, kad jis neteisingai nusprendžia, jog turėtų daryti x (ar bent jau gali daryti x), vargu ar galima jį smerkti dėl x atlikimo, nes jis atliko tai, ką manė turįs (ar bent jau galįs) atlikti. Jeigu, antra vertus, aistra priverčia jį atlikti x, net jei jis vis dar žino, kad jam daryti x yra blogai, argi jo nereikėtų greičiau jau užjausti, o ne smerkti, – užjausti kaip auką jėgos, kurios nepaliestas jis pats norėtų būti ir kuriai jis netgi mėgina priešintis?

Aristotelis apie akrasia

Aristotelis klausia, ar akratiškas žmogus "žino" ir kokia prasme jis "žino", kad tai, ką jis daro, yra blogai. Jam įprastu būdu jis atlieka tam tikras svarbias perskyras. Pirmiausia, žinojimas gali būti arba turimas, arba aktualizuotas. ("Tomas žino Waterloo mūšio datą. Tačiau šiuo akimirksniu jis gali apie tai negalvoti. Jo žinojimas

yra turimas, o ne aktualizuotas; šiuo metu jis to žinojimo nenaudoja.) Visiškai nieko nuostabaus, jeigu žmogus veikia tiktai prieš savo turimą žinojimą, žinojimą, kurį *turi, bet šiuo metu nepriima domėn.*

> Apie *žinojimą* mes kalbame dviem būdais: tiek apie žmogų, kuris turi žinojimą, bet jo nenaudoja, tiek apie žmogų, kuris žinojimą naudoja, sakoma, kad jis žino. Taigi žmogui darant tai, ko jis neturėtų daryti, bus tam tikras skirtumas, ar jis turi žinojimą [kad taip neturėtų daryti], bet jo nenaudoja, ar jis jį naudoja. Sunkumų kelia tiktai pastarasis atvejis. (*Nikomacho etika* VII.3.1146b31)

Toliau, nebus nieko keista, jei žmogus veiks prieš savo paties interesus ar principus, jeigu nežinodamas kokio svarbaus fakto neįsisąmonina, kad veiksmas *yra* nukreiptas prieš jo paties interesus ar principus. Kad ir kaip aš stengčiausi nepaliesti alkoholio ir kad ir kaip aiškai suvokčiau jo man daromą žalą, nepaisant to, gersiu alkoholį, jeigu man nežinant pripilsite į kavą viskio.

Po to Aristotelis išskiria du vien tik turimo žinojimo *tipus* ar *pakopas*. Žmogus, kuris miega ar yra girtas, ar esti ištiktas priepuolio, yra viena pakopa toliau nuo aktualaus žinojimo negu blaivas, sveikas, būdraujantis žmogus. Blaivas žmogus gali lengvai aktualizuoti kokio nors dalyko žinojimą – jums tereikia paklausti reikiamą klausimą. Antra vertus, girtas žmogus pirma turi būti išblaivintas, o tik tuomet galima klausti klausimą.

> "Žinojimo turėjime, bet jo nenaudojime" galime matyti skirtumų turėjimo atžvilgiu, tad yra toksai dalykas, kaip tam tikra prasme žinojimo turėjimas, bet ir jo neturėjimas, – taip būva su kuo nors, kas miega ar yra išprotėjęs, ar girtas. Būtent tokia yra ir žmogaus, patekusio aistrų

> įtakon, būsena; mat įtūžio, lytinio geismo ir kitų panašių aistrų proveržiai tikrai keičia mūsų kūno būseną, o kartais netgi sukelia beprotybės priepuolius. Tuomet akratiški žmonės aiškiai yra kaip tie žmonės, kurie miega ar yra išprotėję, ar būna girti. (*Nikomacho etika* VII.3.1147a11)

Akratiškas asmuo gali sakyti: "Tai, ką aš darau, yra blogai. Tačiau tai neįrodo, kad jis tikrai žino, jog tai yra blogai. Papūgos, vaikai ir girtuokliai dažnai kalba visiškai nesuprasdami (taigi nė neturėdami omeny) to, ką jie sako.

> Kad žmogus *sako* žinomus dalykus nėra joks įrodymas, kad jis juos žino. Šių aistrų įtakon patekę žmonės gali ištarti mokslinius įrodymus arba deklamuoti Empedoklio poemas, tačiau jie nesupranta, ką saką. Pradedantieji mokytis kokį nors dalyką gali sudėti sakinius, tačiau dalyko jie dar nepažįsta – jis turi tapti jų pačių dalimi, o tai užima laiko. Todėl tai, ką žmonės akratiškai elgdamiesi sako, mes turime primti taip pat, kaip priimame aktorių scenoje kalbamus žodžius. (*Nikomacho etika* VII.3.1147a18)

Dabar Aristotelis priartėja prie akratinės situacijos detalių.

> Viena nuomonė yra apie tai, kas visuotina, o kita apie paskirus dalykus (jie priklauso juslumo sričiai). Kai viena nuomonė kyla iš tų dviejų, tai pasiekta išvada vienokiu [nepraktiniu] atveju būtinai *patvirtinama,* o kitokiu atveju, kai nuomonės susiję su veikla, ji turi būti tuojau pat įvykdyta. Antai, pavyzdžiui, jeigu [yra nuomonės] "Viskas, kas saldu, turėtų būti paragauta" ir "Tai saldu" ("tai" šiuo atveju koks nors paskiras saldus daiktas), tai žmogus, kuris gali ir nėra trukdomas, tuo pat metu [kai pasiekia akivaizdžią išvadą] turi tai ir įvykdyti [i.e. paragauti saldaus daikto].

> Toliau, jeigu mumyse esama visuotinumą išreiškiančios nuomonės, draudžiančios ragauti, o drauge ir nuomonės "Viskas, kas saldu, malonu" bei "Tai saldu" (ir ši nuomonė paveiki), tai, kai mumyse randasi geidulys, viena nuomonė mums liepia dalyko vengti, tačiau geidulys mus prie jo stumia, – mat geidulys gali judinti kiekvieną mūsų kūno sąnarį. Taigi pasirodo, kad žmogus tam tikra prasme akratiškai elgiasi veikiamas nuostatos ir nuomonės – nuomonės, kuri pati savaime neprieštaringa, o tiktai dėl sutapimo prieštarauja teisingai nuostatai; juk prieštarauja geidulys, o ne nuomonė. (Štai kodėl nebūna akratiški žemesnieji gyvūnai: jie neturi visuotinumą išreiškiančio sprendimo galios, bet tiktai vaizduotę ir atskirybių atmintį.)
>
> Paaiškinimas, kaip pranyksta akratiško žmogaus nežinojimas ir kaip jis vėl įgyja žinojimą, yra tas pats, kuris galioja ir girtam ar miegančiam žmogui; jis nėra kuo nors būdingas tiktai akratinei būsenai. Čia turime priimti prigimties tyrinėtojų paaiškinimą. (*Nikomacho etika* VII.3.1147a25)

Šis skirtingų "nuomonių", dalyvaujančių *akrasia* vyksme, aprašymas toli gražu nėra visiškai aiškus, ir peršasi dvi alternatyvios jo interpretacijos. (i) Akratiškas žmogus puikiai įsisąmonina, kad dalykai X yra blogi ir kad tai yra dalykas X. Tačiau kadangi jame esama stipraus malonių dalykų troškimo bei žinojimo, kad dalykai X yra malonūs, tai jam nepavyksta prieiti prie išvados, jam nepavyksta suvokti, jog tai blogai. Jo atvejį galima pavaizduoti šitaip:

Dalykai X yra blogi		Dalykai X yra malonūs
	Tai dalykas X	
[Tai blogai]		Tai malonu

Kad tai blogai, jam suvokti nepavyksta, net jeigu tat plaukia iš prielaidų, kurias jis yra įsisąmoninęs. Kad tai malonu,

jis suvokia ir todėl tai atlieka (arba įgyja). (ii) Nors jis ir gerai įsisąmoninęs, kad dalykai X yra blogi, tačiau akratiškam žmogui nepavyksta suvokti, kad tai yra dalykas X, ir todėl (ganėtinai natūraliai) jam nepavyksta suvokti, kad tai blogai. Tačiau jis suvokia, kad tai yra dalykas Y; ir žinodamas, kad dalykai Y yra malonūs, jis suvokia, jog tai malonu, ir todėl to siekia. Taigi:

Dalykai X yra blogi	Dalykai Y yra malonūs
[Tai dalykas X]	Tai dalykas Y
[Tai blogai]	Tai malonu

Tiek (i), tiek ir (ii) paaiškinime laužtinius skliaustus – *nepasisekimą* žmogui ką nors *suvokti* – atitinka tai, kad jis yra įtakojamas stipraus malonumų troškimo, trukdančio jam aiškiai mąstyti. Jis yra tokioje būsenoje, kaip ir girtas ar miegantis žmogus. Jis gali ištarti žodžius "Tai blogai", tačiau iš tiesų jis juos ištaria nesuvokdamas jų reikšmės, iš tikrųjų nežinodamas, kad tai blogai.

Čia Aristotelis paaiškina, kaip gali pasitaikyti tokių atvejų, kad kas nors veikia prieš savo paties nuostatas; tai nėra atvejai, kai veikiantysis atlieka tai, apie ką veiksmo metu suvokia, jog tai blogai. Taip pat jis paaiškina, kaip nesėkmę pamatyti, kas gerai, o kas blogai, dabar galima paaiškinti galingu malonumų troškimo poveikiu, – troškimo, kuris dažnai nukreipia mūsų dėmesį ir verčia nuslopinti nepageidaujamas mintis. Tačiau šis aprašymas tikrai negali tikti visiems *akrasia* atvejams. Ne kiekvienas, kuris sako: "Aš žinau, kad neturėčiau šito daryti" gali būti įtikinamai prilygintas girtam ar apkvaitusiam asmeniui. Mat, kad ir kaip būtų gaila, taip pat esama ir žmonių, kurie blogai elgiasi, arba daro tai, kas jam blogai, puikiausiai tai suprasdami tuo metu, kai tai daro. Aristoteliui rūpi išlaikyti tam tikrą būtiną ryšį tarp manymo, kad kažką daryti yra geriausia, ir to dalyko darymo. Žmogaus elgesys suvokiamas tiktai todėl, kad *paprastai* toks ryšys tarp sprendimo ir

veiksmo yra. Tačiau teigti, kad žmogus *visuomet* daro tai, ką jis tuo metu mano esant geriausia, reiškia nueiti per toli, – atskirais atvejais ypatingas troškimas (pavyzdžiui, betarpiško malonumo troškimas) gali suardyti ryšį tarp sprendimo ir veiksmo.

Tekstas, kurį aš aptarinėjau, neaprėpia visko, ką Aristotelis gali pasakyti apie *akrasia* prigimtį. O būtent: kitur jis dažnai kalba greičiau kovos, psichologinio konflikto terminais, negu "nežinojimo" ar nesėkmės įsisąmoninti tai, ką reikėtų daryti, terminais. Vienoje vietoje jis išveda naudingą perskyrą darp dviejų visiškai skirtingų *akrasia* tipų: tarp silpnumo, kai žmogus nesilaiko prieitos išvados ar sprendimo, ir tarp impulsyvumo, kai jis apskritai nesustoja pamąstyti. Nė vienas iš šių tipų neatrodo įtelpąs į anksčiau bendrais bruožais atliktą aprašą. Tikra tai, kad veikimas prieš savo paties principus, siekius ar interesus yra sudėtingas fenomenas; jokia paprasta analizė negali deramai aprėpti visų *akrasia* atmainų.

Antrasis pagrindinis mano paminėtas klausimas, liečiantis akratiško žmogaus *pakaltinamumą*, iš tikrųjų yra platesnio klausimo – ar pasmerkimas ir bausmė apskritai gali būti pateisinami – dalis. Netrukus aš prie to grįšiu.

Atsakomybė ir pasiteisinimai

Žmogiškojo veiksmo prigimtis yra didžiulė ir sudėtinga filosofijos sritis. Atsakomybės sąlygų ir pasiteisinimų, atsižvelgus į kuriuos galima susilaikyti nuo piktadarybės pasmerkimo ar jį sušvelninti, analizė yra apibrėžtesnė sritis, ir tai sritis, kurios tvirtus pamatus paklojo Aristotelis. Šiuolaikinis šios temos traktavimas, kaip kad garsusis Austino straipsnis "Pasiteisinimų gynimas", parodo daugiau rafinuotomo ir atlieka papildomas perskyras, tačiau dažniausiai jis eina tuo pačiu keliu, kuriuo ėjo ir Aristotelis – apeliuodamas į esamą vartoseną (tiek kasdienės, tiek

ir teismų kalbos) ir aptardamas konkrečius atvejus bei aplinkybes. Pirmiausia aš nubrėšiu Aristotelio traktuotės apybraižas (puslapiai 228–232), o tuomet paliesiu dvi gilesnes problemas, į kurias jo aprašymas – bet kuris toksai aprašymas – verste verčia atkreipti dėmesį (puslapiai 232–236).

Noromis ir nenoromis

Pamatinė perskyra, kurią Aristotelis atlieka ir mėgina nušviesti, yra perskyra tarp to, kas *hekousion*, ir to, kas *akousion*. Šie terminai paprastai – ir parankiai – verčiami "noromis" ir "nenoromis" (Kiekvienas, kas tik jautrus paprastai labai siaurai šių prieveiksmių vartosenai, matys, kad juos naudoti labai plačių Aristotelio vedamų perskyrų žymėjimui išeina ganėtinai nerangiai. Daugely vietų tai, ką jis sako, geriau būtų versti "sąmoningai" ir "nesąmoningai".) Pagrindinė tezė yra ta, kad ši perskyra turėtų atitikti perskyrą tarp to, ką (iš principo) galima, o ko negalima girti, smerkti ar bausti. Manoma, kad žmogus atsakingas tik dėl to, ką jis padarė *hekousiōs*, "noromis" Savąjį aptarimą Aristotelis pradeda tokia gaida:

> Dorybė liečia jausmus ir veiksmus; gyrimas ir smerkimas suteikiami nutikusiems noromis, atleidimas (kartais taip pat ir pasigailėjimas) – nutikusiems nenoromis. Todėl apibrėžti ir perskirti tai, kas daroma noromis ir nenoromis, yra esminga, jeigu tiriama dorybė, – o ir naudinga įstatymdaviams, nes tai susiję su pagarbos ženklų ir bausmių skyrimu. (*Nikomacho etika* III.1.1109b30)

Aristotelis toliau žengia prie savo pagrindinės tezės: "nenoromis įvykdytais laikomi tie dalykai, kurie įvyksta kam nors verčiant arba dėl nežinojimo" Šią formulę pripildžius: dalykai atliekami nenoromis, kai jų atlikėjas

yra verčiamas viršijančio fizinio spaudimo ("judinantis pradas [*archē*] yra išorėje, veikiančiajam – ar greičiau veikiamajam– asmeniui niekuo prie jo neprisidedant") arba kai jis veikia todėl, kad nežino reikšmingų faktų. Atvirkščiai, noromis atliekamame veiksme "judinantis pradas yra pats veikėjas, ir jis yra įsisąmoninęs konkrečias veiksmo aplinkybes"

Mišrūs veiksmai

Aristotelis neturi daug ko pasakyti apie prievartą, tiesioginio fizinio spaudimo atvejus, kur pati *veikėjo* ir jo atliekamo *veiksmo* sąvoka iš tikrųjų netinka; tačiau jis netrumpai aptaria įdomesnes situacijas, kur veikėją gali įtakoti grasinimai, kyšiai ar kitoks spaudimas, galintis atleisti, sušvelninti ar netgi pateisinti tai, ką jis daro. Pavyzdžiui, paimkime laivo kapitoną, išmetantį už borto krovinį, kad per audrą sulaikytų nuo pražūties laivą ir jo komandą. Niekas *nenori* išmesti krovinio už borto, tačiau esamomis aplinkybėmis kapitonas verčiau renkasi tai, negu didesnę blogybę.

> Tuomet tokie veiksmai yra mišrūs, tačiau jie yra panašesni į noromis atliekamus veiksmus [negu į atliekamus nenoromis]; mat tuo metu, kai jie atliekami, juos verta rinktis ir "noromis" bei "nenoromis" turėtų būti vartojama nurodant į veiksmo laiką... Todėl tokie veiksmai yra atliekami noromis, nors apskritai greičiausiai nenoromis – kadangi savaime niekas tokio veiksmo nesirinktų. (*Nikomacho etika* III.1.1110a11)

Kažkas, kas savaime nepageidautina, gali būti priimtina ar netgi pageidautina tam tikromis aplinkybėmis – jeigu vienintelė alternatyva yra tiktai kažkas daug blogesnio. Aristotelis būtų galėjęs pateikti geresnį ir rafinuotesnį tokių

atvejų aprašymą, jei būtų vartojęs platesnį būdvardžių bei prieveiksmių ratą. Būtent tokie pasakymai, kaip "spyriodamasis" ar "spaudžiamas", iškelia paviršiun veikėją ištikusios situacijos sudėtingumą, nurodydami, kad taip veikti jis *nenorėjo*, tačiau galų gale tokį veikimą pasirinko. Geičiausiai nagrinėdamas "mišrius veiksmus" Aristotelis buvo trikdomas fakto, kad norėjimas paprastai išreiškiamas graikišku žodžiu *hekousion*. O kapitonas savo krovinį išmeta neabejotinai *ne*norėdamas. Kadangi mes lengvai atskiriame "sąmoningai" ir "noromis", tai mums nesudaro jokių sunkumų pasakyti, kad už borto krovinį kapitonas išmetė sąmoningai, bet nenoromis. (Galima spręsti klausimą ir kitaip – tuomet reikia išskirti *skirtingus* veiksmus ar veiksmų aprašus, kaip antai: Kapitonas atliko du dalykus, *jis išgelbėjo laivą bei komandą*, ir *jis prarado krovinį*; laivą ir komandą jis išgelbėjo itin noriai, krovinį jis prarado itin nenoromis.)

Nežinojimas

Apie nežinojimą Aristotelis pasako keletą svarbių tezių: (i) jis skiria medžiaginių faktų nežinojimą nuo "visuotinumo nežinojimo", i.e. to, kas moralės ar įstatymų atžvilgiu būtina, nežinojimo. Būtina, kad žmonės žinotų įstatymus; ir teigimas "Aš nežinojau, kad reikia būti sąžiningam" yra joks pasiteisinimas. (ii) Aristotelis nemano, kad fakto nežinojimas visuomet pateisina. Veikėją visiškai galima smerkti dėl to, ką jis atliko nežinodamas, jeigu jis pats atsakingas dėl to, kad nežinojo, jei, pavyzdžiui, jisai pats prisigėrė arba aplaidžiai nepasirūpino sužinoti faktų.

> Manoma, kad girtas ar įniršęs žmogus veikia ne *dėl* nežinojimo, bet dėl vienos iš paminėtų priežasčių, – nors tai, ką jis daro, ir būtų atliekama *aklai* ir *nežiniomis*. (*Nikomacho etika* III.1.1110b25)

> Mes iš tikrųjų baudžiame žmogų dėl nežinojimo, jeigu manoma, kad jis dėl nežinojimo atsakingas, – kaip tuomet, kai bausmės padvigubinamos girtumo atveju. Mat judinantis pradas (*archē*) yra pačiame žmoguje: jis turi galią neprisigerti, o jo prisigėrimas buvo jo nežinojimo priežastis. Baudžiame ir tuos, kurie nežino apie įstatymus nieko, ką turėtų žinoti ir ką žinoti nesunku, taip pat jeigu [nežino] ir viso kito, ko jie pripažįstami nežiną dėl aplaidumo. Galų gale tai jų galioje buvo *nebūti* nežinančiais, nes jie galėjo pasirūpinti. (*Nikomacho etika* III.5.1113b30)

(iii) Aristotelis pripažįsta didelę įvairovę faktorių ir aplinkybių, kurių veikėjas gali ir nežinoti.

> Žmogus gali savo sūnų palaikyti priešu arba pamanyti, kad ietis ant smaigalio turi bumbulą... Kas nors, padavęs gerti, kad išgydytų, gali numarinti, arba kas nors gali norėti tiktai paliesti kitą, kaip imtynėse, tačiau iš tikrųjų jį sužeisti. Tad nežinojimas gali būti susijęs su kiekvienu iš šių dalykų, ir žmogus, kuris vieno iš jų nežinojo, laikomas veikusiu nenoromis, ypač jei jis nežinojo didžiumos svarbiausių dalykų – veiksmo aplinkybių ir jo padarinių. (*Nikomacho etika* III.1.1111a11)

Puikus Aristotelio aptarimas palieka daug neišspręstų problemų. Aš paminėsiu tik tris. (*a*) Jei žmogus smerktinas dėl nežinojimo, dėl kurio įvykdė nusikaltimą, tai, be abejo, neleidžia jam neigti visos atsakomybės dėl to, ką padarė. Tačiau tebėra diskutuotina, kaip tiksliai jį reikėtų traktuoti moralinio įvertinimo ir įstatymo skiriamos bausmės atžvilgiu. Sakykime, tai, ką žmogus padarė būdamas neblaivus, sukėlė kitiems daug nuostolių ir kančių. Kadangi jį galima smerkti, jis neabejotinai turėtų būti priverstas atsilyginti tiems, kurie nukentėjo. Tačiau neturėtume justi pagundos vadinti jį

žiauriu žmogumi, kaip ir teismas neturėtų jo nubausti tuo pačiu būdu, kaip kad baustų, jei tuos nuostolius ir kančias jis būtų sukėlęs sąmoningai. (*b*) Reikia ištyrinėti atsakingumo dėl nežinojimo sampratą. Žmogus gali ką nors padaryti, puikiausiai žinodamas, kad tai turėtų jam sukelti pavojingo nežinojimo (pavyzdžiui, bukinančio girtumo) būseną. Tačiau pakaltinamas *aplaidumas* toli gražu ne toks. Išties visas Aristotelio atliekamas noromis ir nenoromis vykdomų veiksmų aprašymas nepajėgia aprėpti *nepadarymų* – atsisakymų veikti, – nors šiuos galima smerkti ir bausti lygiai taip pat, kaip ir tikrąsias piktadarybes. (*c*) Galime sutikti, kad galima žmogų kaltinti nužudžius savo tėvą, nors jis ir nežinojo, kad tai jo tėvas, *jeigu* jis nusikalstamai to neišsiaiškino. Tačiau mes tikrai negalime sakyti, kad savo tėvą jis nužudė noromis, nė graikas nebūtų galėjęs pasakyti, kad šis žmogus tai padarė *hekousiōs*. Tad šiuomi nukertamas ar bent jau atpalaiduojamas ryšys tarp perskyros *noromis / nenoromis* ir tarp perskyros *galimas smerkti etc. / negalimas smerkti etc.*

Dvi "gilesnės problemos", kurias aš žadėjau paliesti, susijusios su veiksmų tapatybe ir galutiniu pateisinimu, kodėl laikome žmones atsakingais dėl noromis atliktų veiksmų.

Veiksmų tapatybė

Bet kuris bandymas paaiškinti veiksmą ir nuskaidrinti atsakomybės dėl veiksmų sąlygas galiausiai priverstas susigrumti su klausimu, kas laikoma veiksmu. Šis nekaltai atrodantis klausimas, klausimas apie veiksmų *tapatybę*, iš tikrųjų yra labai sunkus ir sudėtingas; tačiau gana nesunku nurodyti bendrąjį problemos pobūdį. Kas nors, kas nuolatos domisi žmonių veiksmais, galėtų manyti, jog būtų nesunku pasakyti, *kiek* veiksmų asmuo atliko per tam tikrą laiko

tarpsnį. Trumpas pasvarstymas parodo, kad tai anaiptol nelengva, – kad nėra, tiesą sakant, aišku, ar į tokį klausimą yra bent koks atsakymas. Tačiau kaip mes galime raginti žmones atlikti tokius ar kitokius veiksmus arba iš jų veiksmų spręsti apie jų charakterį, jeigu negalime išgriebti, o iš principo ir suskaičiuoti, jų veiksmų per tam tikrą laiko tarpsnį? Viena šio sunkumo priežastis yra ta, kad vienas "didelis" veiksmas gali būti laikomas susidedąs iš kelių "mažų" veiksmų: paklaustas, ką veikiau pastarąsias penkias minutes, galiu pasakyti: "Susiploviau indus", arba galiu pasakyti: "Išploviau ir iššluosčiau puodukus, iššveičiau keptuvę... (Veiksmo dalis pati yra veiksmas, lygiai kaip sūrio gabalo dalis yra sūrio gabalas, – bet dešrelės dalis nėra dešrelė.) Tačiau identifikuojant ir skaičiuojant veiksmus iškyla ir tolesnis sunkumas. Tai, ką aš darau per tam tikrą laiko tarpsnį arba tam tikru metu, savaime gali atrodyti kaip du ar daugiau veiksmų. Aš nekalbu apie tokius atvejus, kai žmogus tuo pat metu viena ranka atsisveikindamas mojuoja, o kita nusišauna, bet apie faktą, kad *kiekvienas* iš šitų dviejų atlikimų gali būti laikomas daugiau negu vienu veiksmu. Antai to žmogaus mojavimas atsisveikinant "taip pat" buvo rankos judinimas (ir, ko gero, "taip pat ir" katės pabaidymas); ρ nusišaudamas jis taip pat sukėlė didelį triukšmą – ir, ko gero, dar ir pažadino kaimynus.

Šie pastarieji pavyzdžiai atskleidžia dalyką, turintį neapsakomos svarbos etikai ir teisei. Tai, ką aš tam tikru metu dariau, įgalina kritikuoti ir kaltinti mane keliais skirtingais būdais, o aš kiekvienam iš jų galiu turėti skirtingus atsakymus. Antai aš galiu sakyti, kad *šoviausi* sąmoningai, kadangi puolęs į neviltį norėjau mirti; *sukėliau didelį triukšmą* žinodamas, bet ne todėl, kad tikrai to norėjau (iš tikrųjų tokio triukšmo sukelti anaiptol nenorėjau); *kaimynus pažadinau* to nesuvokdamas, visiškai nežiniomis. Paimkime rimtesnį atvejį, kurį Aristotelis pats vartoja aptardamas noromis ir nenoromis atliekamus veiksmus.

Edipas nužudė savo tėvą, kai tas atsitiktiniame susitikime jį išprovokavo; jis nei suvokė, kad tai jo tėvas, nei sąmoningai siekė *nužudyti* žmogų, kuriam smogė. Tad *žmogui smogė* jis sąmoningai, nes buvo išprovokuotas; o *žmogų nužudė* nesąmoningai, atsitiktinai; jis *smogė savo tėvui ir jį nužudė* nežinodamas, todėl, žinoma, nesąmoningai.

Kaip šiuos faktus aprėpti ir paaiškinti turėtų veiksmo teorija? Galima būtų teigti, kad vieną ir tą patį veiksmą galima aprašyti įvairiais būdais ir pagal šiuos įvairius aprašymus įvairiai girti, smerkti, kritikuoti, – trumpai tariant, vertinti. Kita vertus, galima manyti, kad kiekvienas tam tikro kūno judesio aprašymas užgriebia skirtingą veiksmą. Abu požiūriai turi savų sunkumų ir kelia sudėtingų problemų. Pats Aristotelis apskritai su šia problema nesusiremia (nors *Fizikoje* jis ir tyrinėja, ką reikėtų laikyti vienu *pokyčiu* ar *judesiu*.) Tačiau tai, ką Aristotelis sako, ištraukia šią problemą į dienos šviesą, o Aristotelio nesėkmė ją nuskaidrinti pati iškyla nesklandume, kurį aptikome (puslapiuose 216–218) jo atliekamoje perskyroje tarp veiksmo (*praxis*) ir kūrimo (*poiēsis*). Ar skirtumas tarp veiksmo ir kūrimo yra skirtumas to, *kas* atliekama, ar skiriasi tiktai būdas, kuriuo aprašomas ir vertinamas tas atlikimas?

Atsakomybė

Kad ir kaip reikėtų spręsti ką tik aptartuosius sunkumus, aišku, kad esminis veiksmo analizės elementas yra "vidinio principo" veikimas. Kiekvienas gamtinis objektas turi vidinį kitimo pradą (puslapis 57); žmogaus veiksmą išskiria tai, kad čia vidinis pradas yra tam tikro pavidalo troškimas (visiškai brandaus apsvarstyto veiksmo atveju – *pasirinkimas*). *Kas* iš tiesų yra troškimas ir kaip ši psichologinė sąvoka santykiauja su fizinėmis sąvokomis ir procesais, yra (kaip pasakytų Aristotelis) kito tyrimo klausimai. Tačiau etiką

liečia štai kas: Kodėl mano nubaudimą už piktadarybę pateisina tai, kad mano veiksmas kyla iš troškimo, jeigu aš nesu už savo troškimą atsakingas? Neabejotinai mano troškimai paprasčiausiai atspindi tai, koks asmuo aš esu; o būdamas toks asmuo, koks esu, negaliu nenorėti to, ko noriu, – taigi negaliu ir neveikti taip, kaip veikiu.

Šį iššūkį Aristotelis priima *Nikomacho etikos* III knygos 5 skyriuje. Viena tezė, kurią jis – visiškai teisingai – atkakliai tvirtina, yra ta, kad galimybė smerkti ir galimybė girti neperskiriamos: niekas negali savo blogo elgesio pateisinti tuo pagrindu, kad "toksai jau asmuo yra", ir tuo pat metu tebepretenduoti būti pagirtas dėl savo gero elgesio. Taip pat Aristotelis išsako svarbią praktinę tezę, kad smerkimas ir bausmė laikomi deramais tiktai tuomet, kai gali, paveikdami asmens troškimus, sąlygoti jo elgsenos pokyčius. Tačiau kai gvildenama gilesnė pasmerkimo ir bausmės pagrindimo – kaip priešpriešos veiksmingumui – tema, Aristotelis pasirodo ne taip jau gerai. Jis argumentuoja, kad kadangi dorybes ar ydas mes įgyjame noromis atlikdami gerus ar blogus veiksmus, tai pačios dorybės bei ydos irgi įgyjamos noromis, ir todėl galime būti dėl jų giriami ar smerkiami,– net jei dabar nuspręsti pakeisti savo charakterį ir negalėtume. Charakterio bruožais apaugama atitinkamai elgiantis – kiekvienas kvailys žino, kad visą laiką tam tikru būdu elgdamasis įgis pastovų įprotį ar polinkį tuo būdu elgtis; o dėl noromis atliekamų veiksmų numatomų rezultatų neabejotinai galima smerkti. Vargu ar šis argumentas šiam atvejui tinka. Sakykime, kad kokį nors asmenį nuo pat pradžių iš prigimties traukė prie blogio arba kad vaikystėje jis buvo netinkamai išauklėtas: ar galima *jį* smerkti dėl jo genetinės struktūros arba auklėjimo vaikystėje? Argi kiekvienas blogas žmogus negalėtų bent iš dalies įtikinamai tvirtinti, kad apgailėtina dabartinė jo charakterio būsena, jeigu tik pasižiūri kiek giliau į praeitį, yra rezultatas veiksmų, kuriuos jis atliko *anksčiau*, negu buvo pakankamai

suaugęs, kad galėtų geriau apie juos žinoti, – o dėl pastarųjų veiksmų atsakingais reikia laikyti paveldėtą jo temperamentą ir aplinkos įtaką?

Sutinkamai su bendrosiomis Aristotelio nuostatomis galima būtų teigti, kad lygiai kaip žmonės iš prigimties yra gyvūnai, gebantys kalbėti, samprotauti ir samprotavimų šviesoje pasirinkti, taip jie iš prigimties yra ir gyvūnai, kurie (pasiekę tam tikrą amžių) *prisiima* atsakomybę dėl savo veiksmų ir todėl gali būti paveikūs gyrimui ir smerkimui; augdami jie *susitapatina* su pagrindiniais savo siekiais bei troškimais– ir *nežiūri* į juos kaip į perimtus (paveldėjimo ar lavinimo būdu) dalykus, dėl kurių jie patys negalėtų būti laikomi atsakingais. Galbūt faktui, kad žmones apskritai laikome atsakingais dėl to, ką daro, nė negalima pateikti jokio tolesnio pateisinimo, kaip tik tai, kad jie yra – ne augalai ir ne žvėrys, bet – žmonės.

*

Aristotelio veikalai buvo atidžiai ir nenutrūkstamai studijuojami daug šimtmečių, ir ne tiktai Vakaruose. Jų svarbą civilizacijos istorijoje nelengva perdėti; tiesiogiai ir netiesiogiai jie nepaprastai giliai įtakojo filosofijos, teologijos ir mokslo vystymąsi.

Šie veikalai ir dabar tebėra švieži, džiuginantys ir skatinantys mąstymą lygiai kaip ir tuomet, kai buvo parašyti. Tikiuosi, kad šios knygos skaitytojas nūnai ir pats nekantraus į kai kuriuos iš jų pasižiūrėti.

Tolesniam skaitymui

Bendrieji veikalai

Puikias bendrąsias Aristotelio gyvenimo ir veikalų apžvalgas galima rasti:

D.J.Allan: *The Philosophy of Aristotle* (2nd edition, Oxford, 1970),
J.Barnes: *Aristotle* (Oxford, 1982),
G.E.R.Lloyd: *Aristotle* (Cambridge, 1968),
W.D.Ross: *Aristotle* (London, 1923).

Kiekvienas iš jų bus vertingas papildymas manajam tomeliui. Rosso knyga išsamiausia ir gali pasitarnauti kaip labai naudingas vadovas.

Vertimai

[Lietuviškai yra pasirodę šie vertimai: *Kategorijų, Nikomacho etikos* (vertė J. Dumčius), *Poetikos* (vert. M. Ročka) ir *Apie sielą* (vert. V. Sezemanas; visi šie traktatai knygoje: Aristotelis. *Rinktiniai raštai.* – Vilnius, 1990.); *Politikos* V knyga (vert. J. Dumčius // *Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika.* – Vilnius, 1977.); *Politikos* VIII knygos fragmentai (vert. B. Kazlauskas // *Menas ir laisvalaikio kultūra.* – Vilnius, 1981.); keletas *Retorikos* fragmentų (vert. V. Kazanskienė, skelbta rinkiniuose: *Būtis ir laikas.* – Vilnius, 1983; *Istorija*

ir būtis.– Vilnius, 1988.); *Protreptikas* (vert. M. Adomėnas // Naujasis Židinys. – Vilnius, 1993. – Nr. 10.). Spaudai rengiamas Mindaugo Strockio atliktas ištisinis *Politikos* vertimas, pasirodysiąs Atviros Lietuvos Knygos serijoje.]

Visi Aristotelio veikalai įtraukti į *The Works of Aristotle Translated into English*, edited by W. D. Ross (12 vols, Oxford, 1938–52). Dabar prieinama peržiūrėta dviejų tomų laida:

J. Barnes (ed.): *The Complete Works of Aristotle* (Princeton, 1984).

Clarendono Aristotelio serijoje (Oxfordas) paskelbti nauji rinktinių veikalų vertimai kartu su filosofiniu komentaru.

Patikimus tekstų vertimus, greičiausiai įdomiausius filosofijos studentams, galima rasti knygoje:

J.L. Ackrill (ed.): *New Aristotle Reader* (Oxford and Princeton, 1987).

Tolesniam skaitymui

Geriausias sumanymas būtų pirmiausia palyginti greitai perskaityti ištisus traktatus (ar bent jau ilgus gabalus), o tuomet susikaupti ties atskiromis pastraipomis ar problemomis. Toliau aš pateiksiu keletą patarimų, kokius tekstus skaityti. Kaip vadovą po šiuolaikines knygas ir straipsnius galiu nurodyti parankią bibliografiją knygose:

Articles on Aristotle, edited by J. Barnes, M. Schofield, R. Sorabji (4 vols., London, 1975–9); tolesniam darbui pravers "Topics" poskyris knygoje *New Aristotle Reader* (1987).

Etika ir politika

Vienas prieinamiausių dalyku ir stiliumi Aristotelio veikalų yra *Nikomacho etika*. [Yra lietuviškas vertimas.] Puikus įvadas į jį yra:

J.O. Urmson: *Aristotle's Ethics* (Oxford, 1988).
Tikslus vertimas su vertingomis pastabomis:
T. Irwin: *Aristotle's Nicomachean Ethics* (Indianopolis, 1985).
Aristotelio *Politika* yra ganėtinai komplikuotos struktūros, ir kai kurios jos knygos įdomios daugiausia istoriniu atžvilgiu. Geras įvadas yra:
R.G. Mulgan: *Aristotle's Political Theory* (Oxford, 1977).
Galima rekomenduoti *Penguin Classics* serijos vertimą (vertė T.A. Sinclair, peržiūrėjo T. J. Saunders).

Logika ir mokslo filosofija

Kategorijos ir *De interpretatione* yra trumpi, bet svarbūs tiek logikai, tiek ir metafizikai. Juos išvertė ir aprūpino pastabomis J. L. Ackrill (Clarendon Aristotle series, Oxford, 1963). [Yra ir lietuviškas *Kategorijų* vertimas.]
Analitikos sunkios, ypač graikiškai nemokančiam skaitytojui, ir jų imtis būtų protinga prieš tai perskaičius:
E. Kapp: *Greek Foundations of Traditional Logic* (New York, 1942),
W.C. and M. Kneale: *The Development of Logic* (Oxford, 1972), Chapter II,
W.D. Ross (ed.): *Aristotle's Prior and Posterior Analytics* (Oxford, 1949), Introduction.
Yra naujas anotuotas *Pirmosios Analitikos* vertimas: R. Smith: *Aristotle's Prior Analytics* (Indianopolis, 1989).

Proto filosofija

Pagrindiniai tekstai yra *De anima* (trumpas, sunkus, kerintis) ir *Parva naturalia* (esė tokiomis temomis, kaip juslumas, atmintis, sapnai). Oksfordo vertimas (III t.) yra geras; Loebo reikėtų vengti. Clarendono Aristotelio tomas, parengtas D. W. Hamlyno (Oxford, 1968), apima *De anima* II–III vertimą su pastabomis. [Yra ir lietuviškas *De anima* vertimas.]

Gamtos filosofija

Veikalai apie gamtą sudaro pagrindinį Aristotelio traktatų tūrį ir gvildena daugybę kuo įvairiausių temų. Geriausias kelias turbūt būtų perskaityti *Fizikos* I–II. Yra naujas W. Charltono vertimas su filosofiniu komentaru (Clarendon Aristotle series, Oxford, 1970).

Studijuoti svarbius biologinius veikalus pradėkite nuo *De partibus animalium* ("Apie gyvūnų dalis") I. Žr. M. Balme tomą Clarendono Aristotelio serijoje (Oxford, 1972).

Straipsnių ir knygų dairykitės *Articles on Aristotle*, vol.1, p. 195–205 ir vol.3, p. 194–7.

Metafizika

Aristotelio *Metafizika* vietomis nepaprastai sunki. Geriausia skaityti W. D. Rosso vertimą (Oxford Aristotle, vol. VIII); didingame W. D. Rosso leidime (Oxford, 1924) yra ilgas įvadas bei labai paranki kiekvieno skyriaus analizė. Išleisti ir Clarendon Aristotle tomai, apimantys knygas Γ, Δ, E (C. A. Kirwan, Oxford, 1971) bei knygas M, N (J. Annas, Oxford, 1976). Vadovą neseniai pasirodžiusiems straipsniams ir knygoms bus galima rasti knygoje *Articles on Aristotle*, vol.3, p. 180–94.

Retorika ir estetika

Retorika filosofiniu atžvilgiu nėra labai svarbi, nors joje ir esama šiek tiek įdomios medžiagos. Aristotelio *Poetika* kitados buvo labai įtakinga – verta ją perskaityti ir dabar, galbūt, padedant knygai:

H. House: *Aristotle's Poetics* (London, 1956). [*Aristotelio Poetika* yra ir lietuviškai.] Straipsnių ir knygų ieškokite knygoje *Articles on Aristotle*, vol. 4, P. 187–92.

Rodyklė

1.Asmenys

Antifontas 59
Austin, J.L. 18, 227

Berkeley, G. 55

Darwin, C. 23
Davidson, D. 18
Demokritas 82
Descartes, R. 91

Empedoklis 46, 68
Euklidas 146

Gorgijas 125

Heraklitas 82
Horacijus 208

James, W. 165

Kant, J. 53, 127, 136
Kripke, S. 19

Locke, J. 55, 126

Nuyens, F. 113

Parmenidas 15, 42
Platonas 8, 12, 15, 114, 138, 149, 170, 179, 197, 221
Protagoras 179
Putnam, H. 19

Quine, W. v. O. 153

Ross, W. D. 141
Ryle,G. 20, 171

Sokratas 170, 209, 221
Sofoklis 151
Strawson, P.F. 17

Wittgenstein, L. 34

2. Dalykai

aitia (priežastis, pagrindas, paaiškinimas), 60-67, 82, 119-120, 146-170, 178, 200-203
akousion (nenoromis, nesąmoningai), 228-232
akrasia (charakterio silpnumas), 24-27, 221-227
aktualybė ir potencija, 45, 59, 109-113, 189-190, 197-198, 203, 222-224
apibrėžimas, 97, 153-168, 187-193,
taip pat žr.: *logos*
aporia (problema, keblumas), 25-26, 171-172, 178
archē (išeities taškas, pradas),165-171, 229, 234
atmintis, 31-35, 106,168
atsakomybė, 227-336, *taip pat žr.*: determinizmas, būtinybė
atsitiktinumas, 65-66

būtybė, *dar plg.* esamybė, būtis, 42-45, 178-183, 191-193, *taip pat žr.*: *ousia*, substancija
būtinybė, 35-38, 67-68, 74-85, 147-149, 196-200
būtis, žr.: būtybė
buvimo skirtumas (arba skirtumas pagal apibrėžimą), 20, 33, 63-64, 103-104, 108, 119-121, 232-233

determinizmas, 35-38, *taip pat žr.*: būtinybė, atsakomybė
dialektika, 170-177, *taip pat žr.*: *aporia*, *endoxon*, filosofinis metodas
Dievas, 41, 73, 182-183, 196-205, 211-212
dorybė, 208-211, 213-215

endoxon (paplitusi nuomonė), 25, 171-175, 206
epistēmē (pažinimas, mokslinis pažinimas), 7 skyrius
ergon (darbas, funkcija, būdingas užsiėmimas), 28, 208, 212
esamybė, *žr.*: būtybė esmė, 53-55, 187-196
eudaimonia (geriausias gyvenimas), 27-29, 206-215, 220-221

filosofinis metodas, 21-24, 8 skyrius
funkcija, *žr.*: *ergon*, teleologija

gamta, 4 skyrius
gamtinės rūšys, 52, 147, 159, 186

hekousion (noromis, sąmoningai), 228-232
hylemorfizmas, 113-122

įrodymas, 146-153

juslumas, juslinis pažinimas, 31-35, 92-93, 100-108, 121-122

kalba, 22-23, 45-47, 103, 174-176, 227-228
kategorijos, 43-44, 184, 190-191
kitimas, 38-41, 3 skyrius, 190, 196-200
kosmologija, 29-31, 38-41, 200-205

laikas, 40, 197-200
logos (aprašymas, apibrėžimas), 64, 77, 97, 112, 168

medžiaga ir pavidalas, *žr.*: pavidalas ir medžiaga

nejudinamasis judintojas, 39-41, 196-205, *taip pat žr.*:Dievas
nous (intelektas, intuityvusis protas), 100, 113, 123, 147, 167, 169, 205, 212

ousia (būtybė, substancija, esmė), 43, 58, 77, 109, 184-196

paaiškinimas, 4 skyrius, 119-120, 7 skyrius, 175, 187-191, 200-203, *taip pat žr.*: teleologija
pasirinkimas, 216-218, 234
pasiteisinimas, 227-232
pavidalas ir medžiaga, 3 skyrius, 55-56, 57-60, 74-75, 97-98, 109-113,118
phainomena (regimybės), 175,206, *taip pat žr.*: *endoxon*
physis (gamta), 4 skyrius
phronēsis (praktinė išmintis), 210-215
poiēsis (gaminimas, darymas, kūrimas), 216, 234
potencija, *žr.*: aktualybė ir potencija

praxis (veiksmas, elgimasis), 216,234
prohairezis (racionalus pasirinkimas), 216-218
proto-kūno problema, 17, 5 skyrius
psychē (siela, gyvybė), 90, 108-123, 196

reduktyvumas, 87, 184

silogizmas, 6 skyrius, 146-153
substancija, 49-55, 109-113, 178-196, *taip pat žr.*: būtybė, esmė, *ousia*
svarstymas, 218-221

tapatybė, 44-45, 53-55, 187-190, 195-196, 232-234
teleologija, 67-73, 83-88, 100-104, 201-205, *taip pat žr.*: *aitia*, paaiškinimas
theōria (grynasis mąstymas, kontempliavimas), 203, 211-215

vaizduotė, 31-35, 106
veiksmas, 216-218, 232-234

3. Šaltiniai

Antroji Analitika, 7 skyrius, 167-169
Apie gyvūnų atsiradimą (*De generatione animalium*), 82,100,177
Apie gyvūnų dalis (*De partibus animalium*), 76-83

De anima, 5 skyrius, 205
De caelo, 30-31
De generatione et corruptione, 177
De interpretatione, 36-37, 37-38
De memoria, 32-33
De sensu, 102-103

Fizika, 38-40, 3-4 skyriai, 165

Metafizika, 9 skyrius

Nikomacho etika, 24-27, 10 skyrius

Pirmoji Analitika, 131, 135, 141

Sophistici elenchi, 125-126

Topika, 171

Turinys

P r a t a r m ė 6

1. ĮVADAS 7
Šios knygos tikslas 7
Aristotelio gyvenimas 12
Aristotelio filosofija 13
Kai kurios temos ir idėjos 16
Formalioji logika 16
Proto filosofija 17
Metafizika 17
Etika 18
Mokslo filosofija 19
Filosofinė logika 19

2. ARISTOTELIS DIRBA..21
Kai kurie Aristotelio filosofavimo bruožai..................21
Aristotelis dirba..24
Sąvokų tyrimas: kas yra charakterio silpnumas ir kaip jis skiriasi nuo nedorumo............................24
Pamatinis praktinis klausimas: kas yra žmogui geriausias gyvenimas? 27
Semimatematinis argumentas apie svorį ir judėjimą 29
Atminties klausimas 31
Jūrų mūšis rytoj: garsusis įrodinėjimas determinizmo klausimu 35

Pirmo pakitimo nebuvo ir paskutinio pakitimo nebus 38

3. KITIMO ANALIZĖ: MEDŽIAGA IR PAVIDALAS..........42
Kai kurios problemos..51
Daiktai, medžiagos ir ypatybės..51
Esmė ir tapatybė laike 53
Medžiaga ir pavidalas 55

4. PAAIŠKINIMAS GAMTOS MOKSLUOSE.................57
Gamta, medžiaga ir pavidalas 57
Paaiškinimo tipai 60
Teleologija 67
Būtinybė 74
Pavyzdžiai iš biologijos veikalų 76
Komentarai 83
Teleologija ir artefaktai 85
Teleologija ir gamtiniai organizmai 86
Aristotelio teleologija 87

5. PROTO FILOSOFIJA...89
Aristotelio požiūris į proto–kūno problemą................90
Keletas iliustruojančių tekstų.............................95
Juslumas ir kitos gebos..100
Aristoteliškasis sielos aprašymas...............................108

6. LOGIKA..124
Formalioji logika: Aristotelio silogistika.................126
Aristotelio pasiekimai formaliojoje logikoje..............137
Kai kurios problemos..139

7. MOKSLO FILOSOFIJA..146
Įrodymas ir mokslinis pažinimas..........................146
Apibrėžimai moksle..153
Mokslinis tyrimas..155
Aristoteliškasis paaiškinimo idealas........................163

8. FILOSOFINIS METODAS..165
Mokslo išeities taškai..167
Dialektika ir filosofija 170

9. METAFIZIKA..178
Pirmoji filosofija..180
Bendroji metafizika..183
Tikrovė ir substancija..183
Medžiaga, pavidalas ir esmė..187
Teologija: Dievo egzistavimas ir prigimtis..196
Amžinas ir nuolatinis judėjimas..198
Pirmasis nejudinamas judintojas 200
Dievas ir pasaulis..203

10. ETIKA..206
Kaip geriausia gyventi..206
Moralinė dorybė ir praktinė išmintis..208
Filosofinė kontempliacija..211
Galutinis receptas..213
Veiksmo filosofija..216
Veiksmas..216
Pasirinkimas ir svarstymas..218
Veikimas prieš protą (akrasia)..221
Aristotelis prieš akrasia..222
Atsakomybė ir pasiteisinimas..227
Noromis ir nenoromis..228
Mišrūs veiksmai..229
Nežinojimas..230
Veiksmų tapatybė..232
Atsakomybė..234

TOLESNIAM SKAITYMUI..237

Rodyklė..241

Serija "P a ž i n t i s"

J.L. A c k r i l l
ARISTOTELIS

Iš anglų kalbos vertė *Mantas Adomėnas*

Redaktorė *Rūta Buivydienė*
Dailininkas *Audrius Klimas*
Techninė redaktorė *Eugenija Petrulienė*
Korektorė *Rūta Buivydienė*

SL 1573. 1994 08 11. 13 leidyb. apsk. l.
Tiražas 3 000 egz. Užsakymas 1140.

Išleido UAB "Pradai" leidykla, T. Vrublevskio g.6,
2600 Vilnius
Spaudė "Spindulio" spaustuvė, Gedimino 10,
3000 Kaunas

Kaina sutartinė

Akrilas Dž. L.

Ak 45 Aristotelis/J.L. Ackrill.-V.: Pradai, 1994. - 251p. (Pažintis).

R-klė: p. 241-243.
ISBN 9986-405-21-1

Aristotelio kūrybos tyrinėtojas ir vertėjas į anglų kalbą, Oxfordo universiteto filosofijos istorijos profesorius J.L. Ackrill šią knygą vadina populiariu Aristotelio filosofijos vadovu. Iš tikrųjų čia autorius aprėpia labai platų Aristotelio filosofijos problemų ratą, supažindina su svarbiausiomis jo filosofinių tyrimų sritimis. Itin vertinga tai, kad autorius apie Aristotelį kalba daugiausia jo paties žodžiais, gausiai vartodamas ilgas jo veikalų ištraukas ir pateikdamas savo komentarus, kurie pasižymi gyva mintimi, netradiciniu intriguojančiu vertinimu, skatinančiu pažvelgti į Aristotelį kaip į mūsų laikų amžininką, kviečiantį skaitytoją į diskusiją aktualiais būties ir pažinimo klausimais.

UDK 101.9 Aristotelis

Serija PAŽINTIS

J.L. ACKRILL

ARISTOTELIS

Autorius šią savo knygą vadina populiariu Aristotelio filosofijos vadovu. Iš tikrųjų čia aprėpiamas labai platus Aristotelio filosofijos problemų ratas, supažindinama su pagrindinėmis jo mokslinių tyrimų sritimis. Itin vertinga tai, kad apie Aristotelį kalbama daugiausia jo žodžiais, ilgomis jo veikalų ištraukomis, o jų komentarai patraukia gyva mintimi, netradiciniu intriguojančiu vertinimu, skatinančiu pažvelgti į Aristotelį kaip į mūsų laikų amžininką, kviečiantį skaitytoją į diskusiją būties ir pažinimo klausimais.

J.L. Ackrill - Oxfordo universiteto filosofijos istorijos profesorius, Aristotelio kūrybos tyrinėtojas ir vertėjas į anglų kalbą.

PAŽINTIS - serija nedidelių verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos Fondui. Serijoje pristatomos humanitarinių ir socialinių mokslų kertinių temų šiuolaikinės sampratos.

ISBN 9986-405-21-1